

Teorie sociální struktury a strukturně funkční analýza

LADISLAV HRZAL

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

SERGEJ I. POPOV

Vysoká škola stranická při ÚV KSSS, Moskva

Buržoazní sociologové věnují velkou pozornost problému sociální struktury buržoazní společnosti. Ve směsi a rozpornosti jejich výroků o dané otázce není těžké najít jednotný základ a společné cílové zaměření: popírání správnosti a pravdivosti marxistického učení o třídách a zkreslování skutečného rozmístění třídních sil a jejich boje v soudobé buržoazní společnosti. V konečném souhrnu jsou všechny koncepce a teorie o sociální struktuře kapitalismu pokusem zdůvodnit „třídní svět“ nebo „sociální partnerství“, dokázat, že v „industriální společnosti“ je třídní boj zbytečný, že se přežil.

Proti marxistickému pojetí *třídy* stavějí buržoazní sociologové pojmy *skupina* a *malá skupina*, které prý tvoří ústřední sociologické kategorie. Tak například R. König ve své práci *Soziologie* (Stuttgart 1958) píše, že podle F. Znanieckého pojem skupiny zaujal v současné sociologii to místo, které dříve náleželo pojmu společnost. Sám pak pokládá problematiku skupin za hlavní předmět sociologie. Avšak sami buržoazní sociologové jsou nuceni všimnout si dvojznačnosti a neurčitosti pojmu skupina i různých jeho vymezení. Uvedme si jednu z definic takzvané prvotní skupiny, jak se vžila v americké sociologii: „... prvotní skupina je jakýkoli počet osob, které se vzájemně ovlivňují při jednom bezprostředním setkání nebo častějších stycích, kdy každý člen skupiny má určitý dojem nebo vjem vyvolávaný každým dalším členem, aby mohl buď hned, nebo při pozdějším dotazování nějak reagovat na každého dalšího člena jako jednotlivce, třeba jen proto, aby si vzpomněl, že jiný člen byl také přítomen.“¹

Analyzujeme-li tuto definici, je na první pohled zřejmá její abstraktnost. Do takového určení je možné zahrnout nejrůznější styky a vztahy mezi lidmi, včetně zcela

náhodných a nevýznamných. Buržoazní sociologové nazývají skupinou rodinu, pracovní skupiny v podnicích, vojenské jednotky, kliky, tlupy, karetní společnosti atd. atd.

Dále je třeba si povšimnout subjektivně idealistického přístupu buržoazních sociologů k definici pojmu *skupina*. Co je ve skutečnosti kritériem skupiny? Dojem, vnímání každého člena skupiny, jeho schopnost vzpomínat si a poznávat další členy skupiny, tj. určité stavy vědomí.

Podle slov francouzského sociologa H. Théryho se tyto skupiny vytvářejí v soudobé společnosti zpravidla svobodnou volbou zainteresovaných osob. Sociální skupina je podle něho určitá kolektivní jednota, jejímž posláním je uskutečňování společné věci. Jako skupina se tato kolektivní jednota projevuje určitým chováním a snahou o určitou rovnováhu, v níž převládají síly dostředivé nad odstředivými.² Podle jeho názoru představuje soudobá společnost koordinovaný systém diferencovaných skupin a dnešní člověk je členem skupiny více než kdykoli v minulosti.

Théry tvrdí, že úkolem sociologa je: za prvé, odhalovat a zkoumat nové sociální skupiny. za druhé, organizovat „dialog“ mezi skupinami a sjednocovat je ve jménu „společných zájmů“. Domnívá se, že jeho koncepce pomůže odstranit sociální antagonismy, které jsou „západní společností“ vlastní.

Sociálně politické zaměření této koncepce nepotřebuje žádné další komentáře. Neobstojí ani po stránce teoretické. Jak poznamenal V. I. Lenin, až do doby Marxe a Engelse bylo pro sociology obtížné rozlišit ve složité spleti společenských jevů jevy důležité od nedůležitých, nedovedli ještě najít objektivní kritérium pro toto rozlišení. To byly kořeny subjektivismu v sociologii. Když K. Marx a B. Engels

¹ Citováno podle Becker, H. — Boskoff, A.: *Modern Sociological Theory in Continuity and Change*. New York 1957.

² Théry, H.: *Les groupes sociaux: forges vivres?* Paris 1964, s. 45.

určili výrobní vztahy jako strukturu společnosti, našli zcela objektivní kritérium pro odlišení podstatného a nutného od druhořadého a náhodného v nekonečném množství společenských souvislostí a vztahů. Marxismus přirozeně nepopírá, že ve společnosti, zejména v dnešní době, existují nejrůznější skupiny, v nichž se lidé sdružují. Jsou to politické strany, odbory, různé spolky a asociace, sportovní a jiné kluby apod.

Jsou však všechny tyto skupiny stejně důležité pro život společnosti? Buržoazní sociologové pokládají všechny skupiny za rovnocenný objekt sociologické analýzy. Marxismus určuje pouze základní, hlavní skupiny, na které se společnost rozpadá v určitých etapách svého vývoje. Lenin v polemice s buržoazní sociologií k pojmu skupina uvedl „... teorie třídního boje dovršuje, abych tak řekl, všeobecnou snahu sociologie — vysvětlovat, že elementy individuálnosti vznikají ze sociálních příčin. Nejen to: teorie třídního boje po prvé plní tuto snahu tak úplně a důsledně, že povyšuje sociologii na úroveň vědy. Toho bylo dosaženo matematickou definicí pojmu „skupina“. Sám o sobě je tento pojem ještě příliš neurčitý a libovolný: kritérium pro rozlišování »skupin« lze spatřovat jak v jevech náboženských a etnografických, tak politických, právních atd. Není pevného znaku, podle kterého by bylo možno v každé z těchto oblastí rozlišovat ty či ony „skupiny“. Teorie třídního boje však právě proto znamená ohromnou vymoženost vědy o společnosti, že naprosto přesně a jasně určuje metody definice, že individuální vyplývá ze sociálního. Za prvé, tato teorie vypracovala pojem *společenskoekonomické formace*... Za druhé, činy »živých osobností« v rámci každé takové společensko-ekonomické formace, činy naprosto odlišné a, zdálo by se, takové, že je nelze nijak uvést v soustavu, byly shrnuty a redukovány na činy skupin osobností, odlišujících se od sebe úlohou, kterou hrály v soustavě výrobních poměrů, a podmínkami výroby, a tudíž i podmínkami jejich životního postavení, zájmy, které byly určovány tímto postavením — krátce, na činy *tříd*, jejichž bojem byl určován vývoj společnosti.“³ Tyto velké skupiny lidí se nazývají třídy. Vzájemně se od sebe liší svým místem v his-

toricky vymezeném systému společenské výroby, svým vztahem k výrobním prostředkům, úlohou ve společenské organizaci práce, způsobem získávání společenského bohatství a svým podílem na něm.

Když buržoazní sociologové hovoří o nejrůznějších skupinách a skupinkách — až po milovníky koňaku a whisky — houběvnatě popírají existenci tříd v soudobé buržoazní společnosti a proti marxisticko-leninské teorii tříd a třídního boje stavějí nejrůznější pseudoteoretické surogáty. Nejrozšířenějším surogátem tohoto druhu je teorie sociální stratifikace a sociální mobility.

Podle tvrzení buržoazních sociologů se společnost nedělí na třídy v jejich marxistickém pojetí, nýbrž na zvláštní vrstvy neboli strata. Tento termín přejali z geologie, v níž se stratem rozumí vrstva geologické horniny. Sociální vrstvy neboli strata se v buržoazní sociologii někdy nazývají třídami, jindy kastami, statusy apod.

Podle jakých znaků se mají lidé zařazovat do určité vrstvy? Na tuto otázku nedávají buržoazní sociologové jednoznačnou odpověď. Jsou jednotni pouze v popírání skutečně vědeckého znaku pro dělení lidí — jejich vztahu k výrobním prostředkům. Buržoazní sociologové hlásají, že v „industriální společnosti“ pozbylo vlastnictví výrobních prostředků jakéhokoli významu. Proto je třeba hledat rozdíly mezi vrstvami někde jinde: v příjmech, ve stylu a způsobu života, v kulturní úrovni a vzdělání, v bydlení a oblekání atd. atd.

Někdy dělí společnost na jednotlivá strata podle jednoho z uvedených kritérií, jindy podle několika znaků. Vzniká tedy „stratifikace podle různých měřítek“, podle níž může týž člověk patřit zároveň k několika vrstvám nebo „třídám“. Podle názoru amerického sociologa S. Lipseta je možné vytvářet z lidí skupiny podle těchto znaků: povolání nebo druh práce, životní úroveň (spotřeba), společné sociální zájmy, politická moc. V souvislosti s tím mluví o existenci „zaměstnaneckých, spotřebitelských sociálních“ tříd a „mocenských“ tříd. Lipset vychází z psychologického subjektivního chápání společenských hů a nazývá třídou „společenskou vrstvu

³ Lenin, V. I.: *Spisy* I. Praha 1951. s. 426—8.

jedinců, kteří uznávají svou rovnocennost a pokládají se za intimní sdružení“.

Je pochopitelné, že na základě subjektivních znaků můžeme vymezit prakticky nekonečný počet „tříd“.

Když A. I. Gercen kritizoval klasifikační mánie svých současníků-scholastiků, říkal, že jsou schopni klasifikovat lidi podle galoší a knoflíků. K podobnému postoji se fakticky dostali někteří z buržoazních sociologů, např. ti, kteří považují nošení saka a kravaty za důkaz příslušnosti ke „střední třídě“, anebo ti, kdož se domnívají, že muže je možné nejlépe rozdělit na třídy podle toho, kolik vypijí.⁴

Naprostá zvláště panuje mezi buržoazními sociology také v otázce, kolik strat nebo tříd existuje. Schémata stratifikace užívaná v buržoazní sociologii zastírají pravý obraz třídní struktury buržoazní společnosti, její rozdělení na antagonistické třídy.

Za charakteristický rys společnosti rozdělené na strata považují buržoazní sociologové sociální mobilitu, kterou člení na horizontální a vertikální.

Horizontální mobilita znamená přemísťování lidí uvnitř vrstvy (např. změna pracoviště nebo bydliště). Vertikální mobilita znamená přemísťování z nižších vrstev do vyšších a naopak.

Buržoazní sociologové poznamenávají, že „systém stratifikace společnosti vcelku působí jako pramen nespokojenosti těch, kdož jsou na nižších stupních sociálního žebříčku, způsobuje tedy rozkol, avšak zároveň je hlavním mechanismem, jenž určuje lidi do různých funkcí a podněcuje je k plnění jejich rolí“.⁵

Teorie sociální mobility je vlastně předurčena k tomu, aby probouzela v nespokojených, kteří zaujímají nižší místo na sociálním žebříčku, myšlenku o možnosti postoupit výše, nahoru, probít se do vyšších vrstev neboli strat. Buržoazní sociologové tvrdí, že „západní společnost“ prý je společností „otevřenou“, pro niž je charakteristická vysoká vertikální mobilita. Podle nich existují v této společnosti „stejně možnosti pro všechny“, i čistič bot zde má reálnou naději stát se milionářem.

Propagandistický mýtus tohoto druhu podírají buržoazní sociologové „seriózními argumenty“. Ukazují, že existují sociál-

ní eskalátory nebo zdviže, jimiž je možno vyjet do horních poschodí budovy společnosti. Obvykle uvádějí šest takových „zdvižů“: 1. *Ekonomika* — každý prý může zbohatnout, může se stát milionářem nebo dokonce miliardářem. 2. *Politika* — je možné udělat politickou kariéru. 3. *Armáda* — připomíná se staré rčení, že každý voják nosí ve své torně maršálskou hůl. 4. *Církev* — také tady jsou šance proniknout mezi nejvyšší církevní hierarchii. 5. *Věda* — jde sice o málo vědecké působíště, pracovní hodné náročné, i tady je však možné dostat se do popředí. 6. *Manželství* — jím je možné velmi snadno realizovat závatný výstup na vrchol společenské pyramidy.

Takto tedy přirovnávají buržoazní společnost k budově s výtahy, kterými neustále jezdí obyvatelé domu sem a tam, hlavně však zdola nahoru. Buržoazní sociologové používají i jiných obrazů. Společnost se podobá městskému autobusu, v kterém cestující nemají stálá, rezervovaná místa. Strata jsou místa v autobuse, na nichž střídavě sedí různí cestující. Tak se podle výkladu buržoazní sociologie ve společnosti s vysokou mobilitou oslabují, a dokonce mizí třídní konflikty. Ke společnostem tohoto charakteru počítají USA, NSR, Anglii a další státy monopolistického kapitálu.

Bylo by nesprávné popírat, že v buržoazní společnosti vůbec k mobilitě nedochází. Jistěže existují možnosti pro postup do vyšších vrstev. V podstatě jde však o možnosti formální, abstraktní, ne-reálné. Ve skutečnosti pronikají do „špiček“ jen jednotlivci. Centralizace a koncentrace kapitálu omezuje počet mocných tohoto světa — monopolistické smetánky. Střední buržoazie a maloburžoazie se proletarizuje, rozmnožuje řady dělnické třídy. Sílí „nové střední vrstvy“ — zaměstnanci služeb a vědeckotechnický personál. Snižuje se počet farmářů. Zkrátka, v třídní struktuře kapitalistické společnosti probíhají sice neustálé změny, ne však toho druhu mobility, o němž mluví buržoazní sociologové — obháječi imperialismu.

Jednotliví buržoazní sociologové jsou nejednou nuceni přiznávat neudržitelnost koncepcí o vysoké mobilitě a „otevřené společnosti“. Například anglický sociolog

⁴ Semenov, B.: *Problema klassov i klassovoj borby v sovremennoj buržoaznoj sociologii*. Gospolitizdat 1959.

⁵ Lipset, S.: *Political Sociology*. In: R. K. Merton: *Sociology Today*. New York, Harper and Row 1965.

T. B. Bottomore ve své knize *Třídy v moderní společnosti* píše: „Důležitým specifickým rysem sociální mobility je, že se v podstatě projevuje mezi příbuznými společenskými vrstvami, například mezi nejvyššími vrstvami dělnické třídy a nejnižšími vrstvami střední třídy. Přechod představitelů dělnické třídy do vyšších tříd má v každé společnosti, a zejména v Anglii, omezený rozsah.“⁶ Bottomore oprávněně poznamenává, že existuje nejen „mobilita nahoru“, ale i „mobilita dolů“, ale právě té nevěnují sociologové potřebnou pozornost.

Výzkum složení sboru ředitelů velkých státních společností v Anglii Bottomorovi umožnil udělat závěr, že polovina z počtu ředitelů pochází z rodin, které mají úzké styky s obchodní sférou, a 40 % pochází z rodin pozemkových vlastníků. Analýza původu vyšších státních úředníků ukazuje, že pouze 3 % pocházejí z rodin polokvalifikovaných a nekvalifikovaných tělesně pracujících. Opíraje se o tato fakta, Bottomore prohlašuje: „Anglie má ještě velmi daleko k tomu, aby dosáhla rovnosti v možnostech získat vzdělání, a zůstává »nelítostnou«, »hierarchickou« společností.“⁷

O situaci v USA Bottomore poznamenává, že stupeň mobility tu není vyšší než v ostatních průmyslově vyspělých zemích a „koncentrace bohatství a příjmů v rukou neveliké hrstky lidí snad nikde nedosáhla takové nejzazší meze jako v Americe“.⁸

Mezi buržoazními sociology je velmi populární teorie elity a elitních vztahů ve společnosti.

Co můžeme rozumět pojmem elita? Tento pojem přešel do sociologie z biologie, v níž označuje nejlepší semena daného druhu nebo zvlášť ušlechtilá plemena živočichů.

Ke společenské elitě počítají buržoazní sociologové všechny, kdož zastávají v určité oblasti — politické, administrativní, vojenské, vědecké, technické, hospodářské a kulturní — nejvyšší funkce. Proto mluví o politické, vojenské, vědecké apod. elitě. Elita je „smetánka společnosti“. Stavějí ji do protikladu k širokým masám lidu, k „šedé a nevýrazné tlupě slabého prů-

měru“, která se musí podřizovat vyvolené vedoucí vrstvě.

Z vědeckého hlediska se užívání pojmu „elita“ pro označování společenských jevů jeví jako neopodstatněné. Teorie elit ignoruje třídní vztahy a koneckonců ospravedlňuje sociální nerovnost a věčnost třídních přehrad.

Mnozí buržoazní sociologové zaujímají antidemokratické pozice. Mají obavy ze vzestupu aktivity širokých mas, domnívají se, že zvyšování úlohy mas v životě společnosti a jejich tlak na elitu ohrožuje normální fungování sociálního organismu a může vést k jeho zániku. Mezi buržoazními sociology jsou i takoví stoupenci teorie elity, kteří z buržoazně demokratických a liberálních pozic kritizují vládnoucí kapitalistické špičky. V širokých odborných kruzích je známa kniha pokrokového sociologa C. W. Milse *Mocenská elita*, který na bohatém materiálu dokazuje faktickou bezprávnost lidu v USA.

Za „mocenskou“ elitu Mills pokládá vedoucí velkých podniků, nejvyšší privilegované úředníky a vojenské kruhy. Po nich následuje „střední úroveň moci“. Základ sociální pyramidy tvoří bezprávný lid.

Mills píše: „Mocenská elita se skládá z politiků, národohospodářů a vojáků. V takto ustavené elitě však často panuje určité napětí: svorně postupují pouze v jistých shodných bodech a za jistých „kritických“ okolností...“

Z oněch tří společenských kruhů, které tvoří mocenskou elitu dneška, nejvíce profitují z její zvětšené moci vojenští představitelé — ačkoli i vedoucí činitelé korporací zřejmě upevnili své pozice v kruzích, které rozhodují o důležitých veřejných záležitostech.

To však neznamená, že se tyto tři složky „střídavě ujímají“ iniciativy; mechanismus mocenské elity totiž často není tak důmyslný, jak by z této skutečnosti vyplývalo. Někdy ovšem tomu tak je — např. když politikové, kteří myslí, že se mohou honosit prestižem generálů, shledávají, že zaň musí platit; nebo když během velkých krizí národohospodářů potřebují služby některého politika, který má bezpečnou pozici a zároveň přitahuje voliče. Dnes se podílejí všechny tři složky prakticky na

⁶ Bottomore, T. B.: *Classes in Modern Society*. London 1965.

⁷ Tamtéž, s. 33, 34.

⁸ Tamtéž, s. 37.

všech dalekosáhlých rozhodnutích. Která vede, záleží na „úkolech doby“, jak je stanoví elita. Právě v našich dnech se tyto úkoly soustřeďují kolem „obran“ a mezinárodních záležitostí. A tak, jak vidíme, vojenští představitelé si udržují nadvládu v dvojím smyslu: proto, že jsou významnými osobnostmi, a proto, že mají ideologii, jíž ospravedlňují svůj postup. Proto právě nyní můžeme snadno specifikovat jednotu i uspořádání mocenské elity se zřetelem k vojenské nadvládě.

Mocenská elita skutečně nabývá své dnešní podoby tím, že se do ní se vši rozhodnosti zařadili vojáci. Jejich přítomnost a jejich ideologie jsou nejdůležitější legitimací mocenské elity, kdykoli se mocenská elita potřebuje nějakou vykázat. Avšak tzv. „washingtonská vojenská klika“ se neskládá jen z vojáků ani není jen ve Washingtonu. Její členové jsou roztroušeni po celé zemi; je to koalice generálů v roli vysokých správních funkcionářů korporací, politiků, kteří nosí masku admirálů, vysokých korporáčních funkcionářů v roli politiků, státních zaměstnanců, kteří se stávají majory, viceadmirálů, kteří současně fungují jako náměstci některého vojenského představitel v kabinetě, jenž je mimořádně sám členem ředitelské elity.⁹

Přestože Mills ve své *Mocenské elitě* podává zdrcující kritiku kapitalistické skutečnosti, za níž byl „demokratickou“ Amerikou doslova uštván, přestože se ke konci svého života dostává blízko k marxismu, faktem zůstává, že nepochopil úlohu dělnické třídy, že nenašel řešení. Jeho koncepce vychází z rozdělení společnosti na vládnoucí elitu a bezprávnou masu, tzn. zastírá pravou strukturu buržoazní společnosti, její rozštěpení na antagonistické třídy. Když se Mills domnívá, že se „vládnoucí elita“ rozpadá na tři jakoby nezávislé síly, nepředstavuje si vždy dostatečně jasně faktickou závislost úřednických a vojenských špiček na monopolistickém kapitálu, na finanční oligarchii.

Vedle teorií stratifikace a elity, které existenci tříd ve společnosti popírají, mají v buržoazní sociologii místo také koncepce, které existenci tříd nejen uznávají, ale navíc ještě hlásají, že třídní konflikty jsou věčné, neodstranitelné, nezničitelné. Je třeba

ba okamžitě dodat, že jakékoli „uznávání“ tříd buržoazními a pravicově socialistickými teoretiky je ryze formální, protože se neguje skutečný, objektivní základ, z něhož třídy vznikají, a za určující znaky tříd se libovolně vybírají náhodné, druhořadé znaky. Jako názorný příklad může posloužit koncepce západoněmeckého sociologa R. Dahrendorfa, která je nejdůležitěji rozvedena v knize *Společenské třídy a třídní konflikt v industriální společnosti*.

Jakou teorii staví R. Dahrendorf proti marxistickému učení o třídách a třídním boji? Jak definuje pojmy třída a třídní konflikt v industriální společnosti? Spolu s mnohými buržoazními sociology vymezuje R. Dahrendorf jako určující znak tříd vztahy nadvlády a podřízenosti, zastávání nebo nezastávání vedoucích funkcí v takzvaných svazech nadvlády a podřízenosti. Píše, že třídy jsou „uskupení nositelů pozic stejné autority v systémech podřízenosti“.¹⁰ Systémem nebo svazem nadvlády a podřízenosti Dahrendorf rozumí nejružnější sdružení lidí ve společnosti: stát, továrnu, církev, fotbalový klub apod. Jejich společným znakem je, že mají nadřízené (vedoucí) a podřízené, tj. osoby, které dosáhly „pozitivní autority“, a osoby, které mají „negativní autoritu“. Podle Dahrendorfa „neznamená třídní postavení nic jiného než pozici autority, tj. zakotvení moci v zákonech nebo její vyloučení ze zákonů v každém svazu podřízenosti.“¹¹

Z těchto tezí vyplývá hned několik dalekosáhlých závěrů. Jestliže se každý fotbalový nebo kuželkářský klub (příklad Dahrendorfovův) štěpí na zvláštní „třídy“, existuje ve společnosti téměř neomezený počet „tříd“. Takový pluralismus v teorii tříd znamená, že se třídy přestávají chápat jako společenské třídy, jako základní sociální skupiny, na které se buržoazní společnost rozpadá. Je zřejmé, že se Dahrendorf snaží řečmi o nesčetném počtu tříd zamaskovat rozkol kapitalistické společnosti na dvě základní antagonistické třídy — buržoazii a proletariát. Podle Dahrendorfovy koncepce může každý člověk být současně příslušníkem několika „tříd“. V jednom systému, například v ekonomickém, může mít podřízené po-

⁹ Mills, C. W.: *Mocenská elita*. Praha, Orbis 1966, s. 332—333.

¹⁰ Dahrendorf, R.: *Soziale Klassen und Klassen-*

konflikt in der industriellen Gesellschaft. Stuttgart, Enke 1957, s. 135.

¹¹ Tamtéž, s. 163—164.

stavení, v jiném však může patřit k „vládnoucí třídě“, např. může být trenérem fotbalového družstva nebo ředitelem kúru v kostele.

Nehledě na nesmyslnost závěrů a anekdotičnost příkladů uváděných Dahrendorfem skrývá v sobě jeho „teorie“ nebezpečný buržoazně apologetický smysl. Pod maskou objektivitu se Dahrendorf vytrvale pokouší prosit sítím sociologické scholastiky lživá tvrzení, že hospodářská moc nemusí ještě nutně vést k politické moci a že dělnická třída, která zaujímá v systému buržoazních výrobních vztahů podřízené postavení, si může získat vládnoucí pozice nejen v politické, ale i v mnoha dalších oblastech společenského života. „Je třeba především rozhodně zdůraznit,“ prohlašuje Dahrendorf, „že vztahy mezi průmyslem a společností mohou být odhaleny pouze empirickým bádáním. Neexistuje žádná axiomatická totožnost mezi kapitalisty nebo manažery průmyslu a ministry nebo nejvyššími státními úředníky.“¹²

Jestliže se anglickým „kapitánům průmyslu“ v devatenáctém století podařilo monopolizovat si tak nebo onak vládnoucí politické pozice, nedovoluje ještě tento zvláštní případ zformulovat zákon, který by měl všeobecnou platnost,¹³ tj. marxistický zákon o politice jako důsledku a koncentrované formě ekonomiky. Dahrendorf tvrdí, že tento zákon vyvrátila první „dělnická vláda“. Ve skutečnosti všichni „dělníci“ nebo reformisté praviceové socialistické vlády hájí základní ekonomické a politické zájmy monopolistické buržoazie a tato skutečnost jen znovu potvrzuje správnost marxistické poučky o politice jako koncentrované ekonomice. Skutečně dělnické vlády uvádějí do života základní ekonomické požadavky dělnické třídy a koneckonců všech pracujících. Tyto závěry se opírají o nejdůkladnější a nejvšestrannější „empirický výzkum“, jaký byl kdy v dějinách vůbec podniknut, o praxi budování nové společnosti v Sovětském svazu a v ostatních socialistických zemích.

Metodologickým východiskem Dahrendorfa je vzájemné izolování takzvaných svazů nadvlády a podřízenosti. Je tomu tak zejména ve vztahu ekonomiky a politiky. „Politická moc a průmyslová výroba

jsou dvě, v základě na sobě nezávislé oblasti moci“,¹⁴ tvrdí kategoricky. Církev, stát, průmysl, sport apod. jsou izolované, vzájemně nesouvisející sféry moci, přitom však ve společnosti jakoby stále probíhal proces další diferenciacie a osamostatňování těchto sfér.

Dahrendorf se ze všech sil snaží snížit význam ekonomiky a pokouší se zformulovat námitky proti marxistické poučce o materiální výrobě jako o rozhodující sféře lidské činnosti. Moc v ekonomice je podle něho jen zvláštní, ojedinělý případ moci. „Kdo se pokouší definovat moc prostřednictvím zvláštního, dělá zřejmou logickou chybu. Kde existuje vlastnictví, tam je i moc, ale ne každá moc musí znamenat vlastnictví. Moc je všeobecný vztah.“¹⁵

Logika Dahrendorfových úvah je vratká a ocitá se v rozporu s historií. Marxismus nezvratně dokázal, že materiální výroba a v procesu výroby vznikající ekonomické vztahy jsou prvotní, fundamentální, a tudíž nejobecnější univerzální vztahy mezi lidmi. Podle Marxovy definice je výroba a práce věčnou a přirozenou podmínkou existence lidské společnosti. Věčné je (ve stejném smyslu) vlastnictví výrobních prostředků a vyrobených hmotných statků, mění se pouze jeho formy: soukromé vlastnictví je charakteristické pro třídní antagonistické formace, kdežto společenské vlastnictví pro prvobytně společný řád a rovněž pro socialistickou a komunistickou společnost.

Pokud jde o vztahy nadvlády a podřízenosti, jsou – navzdory Dahrendorfovi – vlastní pouze vykořisťovatelské společnosti; nejsou to tedy všeobecné, nýbrž dílčí, historicky přechodné kategorie. V tomto případě používá Dahrendorf metafyzické metody, velmi oblíbené u buržoazních ideologů – mění vztahy typické pro vykořisťovatelské společnosti ve všeobecné lidské, nadhistorické kategorie. Dále pak konstruuje abstrakce, v nichž uměle slučuje kvalitativně různorodé vztahy, vytržené z konkrétních historických podmínek. Vychází mu, že určující znak tříd obsahuje nejen vztahy nadvlády a podřízenosti (charakteristické pouze pro vykořisťovatelskou společnost), ale i vztahy související s vedením a řízením různých

¹² Tamtéž, s. 146.

¹³ Tamtéž, s. 146.

¹⁴ Tamtéž, s. 146.

¹⁵ Tamtéž, s. 139.

společenských procesů, s autoritou, bez nichž nemůže existovat ani jeden společenský řád. Tak například prvobytně společný řád měl rodovou organizaci, řídicí orgány měly formu lidového shromáždění a rady starších, kteří byli bezpodmínečně „nositeli autority“. Avšak, jak přesvědčivě dokázal B. Engels, „velikost rodového řízení a zároveň jeho omezenost se projevují tím, že v něm nebylo nadvlády a zotročení“.¹⁶

Rovněž v socialistické společnosti neexistuje zotročení. Po vítězství komunismu na celém světě odumře stát, funkce řízení společnosti ztratí svůj politický charakter a změní se v bezprostřední správu společenských záležitostí. Komunismus bude představovat vyšší stupeň organizované a dobře spravované společnosti, v níž však už nebudou ani třídy, ani stát.

Jen nevědecké metody dovolují Dahrendorfovi ospravedlňovat kapitalismus, dokazovat odvěkost a neochvějnost jeho poměrů a věčnost třídního rozdělení společnosti; jen nevědeckost a zkreslování skutečnosti mu umožňuje, aby vrhl špatné světlo na budování komunistické společnosti, v níž budou podle jeho názoru existovat třídy právě tak jako za kapitalismu.

Teoretické omyly jsou v Dahrendorfových úvahách zvlášť patrné, analyzujeme-li pozorně pojmy *nadvláda* nebo *moc* v souvislostech, v nichž jsou používány. Sám Dahrendorf musí přiznat, že přes četné pokusy definovat kategorie *nadvláda*, *moc*, *autorita* se tyto kategorie ještě nezměnily v *jednoznačný nástroj výzkumu* a že všechny pokusy jsou založeny na definování neznámého prostřednictvím neznámého. Když se Dahrendorf utěšuje, že prý přesná definice těchto pojmů není nutná, přiklání se k názorům známého buržoazního sociologa Maxe Webera, který svého času definoval *moc* jako „možnost prosazovat při překonávání odporu svou vůli uvnitř sociálního vztahu“.

Z této formální definice je vyhoštěn nejen sociální, třídní, ale i jakýkoli konkrétní obsah vůbec. Co můžeme pochopit z těchto prázdných slov, která jsou předkládána jako největší moudrost buržoazního společenského myšlení? Můžeme pochopit pouze to, že vláda, *moc* se uskutečňují vůlí toho, kdo vládu realizuje.

I když pomineme okolnost, že jde o skrytou tautologii, zůstává nezodpovězena otázka, čím je určován obsah této vůle, jaké jsou konkrétní historické podmínky pro její úspěšnou realizaci a v čem spočívá cíl realizace volního rozhodnutí.

Dahrendorf tvrdí, že ten, kdo má autoritu a *moc*, má také určité třídní zájmy. Přitom se pokouší zatemnit jasnou otázku, co je to třídní zájem. Polemizuje s Marxem, který poukazoval na objektivní povahu zájmu, vyplývající především z materiálního, ekonomického postavení dané třídy. Podle Dahrendorfova mínění je sice možné mluvit o „objektivním boji“ třídního zájmu, avšak ne v tom smyslu, jako by byl tento zájem cosi hmotného. Je to „pouhá teoretická konstrukce, jejíž hodnota se nezakládá na správnosti, nýbrž na analytické efektivnosti“.

S pomocí několika nevědeckých termínů se nás Dahrendorf snaží přesvědčit, že třídní zájem kapitalistických magnátů je „teoretická konstrukce“; kapitalisté sami jsou neziskuchtiví altruisté a nositelé nepomíjejících hodnot. Dále pak mluví o „třídním konfliktu“ v industriální společnosti, avšak popírá třídní boj, a tím spíše socialistickou revoluci. Co rozumí „třídním konfliktem“? Pouze boj o *moc*, o vedoucí pozice „ve svazech nadvlády a podřízenosti“. Podle něho jsou v těchto svazech „skupiny zájmu“, tj. skupiny lidí, kteří mají zjevné, nezastřené zájmy o dosažení nebo udržení nadvlády. „Skupina zájmu“ buď obhazuje svou vládu, nebo bojuje o její získání. Kombinace takových dvou bojujících skupin vytváří „třídní konflikt“.

Typickým modelem „třídního konfliktu“ je podle Dahrendorfa politický systém dvou stran, v němž každá strana střídavě buď sestavuje vládu, nebo je v opozici. Žádnou přeměnu „svazu nadvlády“ anebo jeho vystřídání novou, pokrokovější formou Dahrendorf neuznává. Jeho „svazy nadvlády“ jsou mlýnským kolem, jehož věčné otáčení nevede ke kvalitativním, podstatným změnám. Takováto metafyzická, mechanistická koncepce nemá nic společného s reálnou dialektikou společenského života, s těmi grandiózními přeměnami, které současný svět prožívá v souvislosti se skutečným třídním bojem v buržoazní společnosti.

¹⁶ Marx, K.—Engels, B.: *Spisy* 21. Praha 1967, s. 185.

Dahrendorfa však straší i tento pseudo-konflikt, a proto hledá různé „argumenty“, aby dokázal jeho „institucionalizaci“, *zmírnění*, ke kterému má docházet v podmínkách kapitalismu. Dospívá k závěru, že „spolu s vytvářením norem a institucí za účelem snížení protikladných zájmů se dělají pokusy odstranit dokonce příčiny těchto konfliktů strukturálními zásahy“.¹⁷ „Strukturálními zásahy“ Dahrendorf rozumí pracovní zákonodárství buržoazního státu, činnost odborů a další druhy „průmyslové demokracie“.

Zvláštní význam přikládá Dahrendorf „sociální mobilitě“, která jako by vedla ke stírání třídních rozdílů. Na jedné straně Dahrendorf trvá na věčnosti třídního rozdělení, protože z jeho hlediska je kategorie moci věčná. „Moc může být centralizována nebo decentralizována, absolutní nebo omezená, v každém případě je však funkčním imperativem společenských organizací.“ Avšak na druhé straně je ochoten přiznat, že buržoazní nebo „industriální“ společnost – v jeho terminologii – se postupně mění ve společnost beztřídní. Říká, že má na mysli takovou společnost, v níž sice existují pozice nadvlády a podřízenosti, ale nežijí v ní stálí porobení nositelé těchto pozic. Díky mobilitě se mění „skupiny zájmu“ v neorganizované, proměnlivé útvary a tím se zmírňuje a posléze zcela likviduje třídní konflikt. Příslušnost k třídám je pak zcela náhodným, tj. zásadně nestabilním jevem. „Neustálá proměnlivost tříd prakticky znemožňuje obhajobu jejich zájmů. Proto také »bez-třídní společnost« jako společnost s vnitřní mobilitou generací představuje kategorii, která má reálný význam,“ tvrdí tento sociolog.

Dahrendorf ujišťuje, že existují dva typy tříd: „1. aristokratické neboli uzavřené a 2. demokratické neboli otevřené, tj. takové, které neustále obnovují své složení příslušníky porobených tříd.“ „Demokratické“ neboli otevřené třídy prý existují v „západní“, tj. buržoazní společnosti, kdežto „aristokratické“ jsou v socialistických zemích. Kapitalismus se tedy už téměř změnil v beztřídní společnost, zatímco socialismus je předurčen k věčnému rozštěpení na třídy a k neustálým třídním konfliktům – k takovému závěru dospěl

Dahrendorf na základě své „vědecké“ analýzy.

Se shodnými názory vystupuje již vzpomínaný americký sociolog S. Lipset. Je pravda, že polemizuje s Dahrendorfem a vytýká mu, že příliš zdůrazňuje moment rozkolu a konfliktu uvnitř „industriální společnosti“ a nevěnuje dostatečnou pozornost problému stability společnosti, která prý je hlavní otázkou pro sociologii vůbec. Podle Lipseta platí, že „když se konflikt zainteresovaných skupin skončí, napomáhají »konfliktní« stránky organizace integraci a upevňování společnosti. Odbory není třeba posuzovat pouze z jejich funkce ekonomického rozkolu. Slouží také tomu, aby sjednocovaly své členy ve větší politický orgán, a vytvářejí základ pro formování jejich loajality k systému vůbec.“¹⁸

Lipset tvrdí, že na Západě se stala vládnoucí politikou politika „kolektivní dohody“ a třídní konflikt je redukován na minimum. „Demokratický třídní boj bude pokračovat, bude to však boj bez ideologie, bez rudých praporů, bez prvomájových průvodů,“ prohlašuje Lipset, když jasně formuluje hlavní společenský záměr všech buržoazních teorií sociální struktury společnosti: „Nemůžeme-li se zcela obejít bez střetávání zájmů a boje tříd a skupin, musíme udělat tento boj bojem „kulturním“, „demokratickým“, vést jej v „rámci zákonnosti“, aby nepodkopával, nýbrž naopak upevňoval základy buržoazní společnosti“.

Tato formulace vyjadřuje reakční utopismus soudobé buržoazní sociologie, která se snaží nejen zkrleslit pravý stav sociální reality, ale též najít prostředky boje proti objektivním zákonitostem společenského vývoje.

Buržoazie ovšem musí udělat určité ústupky dělnické třídě a kupovat si její horní vrstvy. Proto se také ze všech sil snaží, aby ovlivnila uvědomění pracujících, nemůže však žádnými prostředky odstranit objektivní třídní boj, jehož akce nevedou k upevňování, nýbrž k podkopávání a konečnému zániku buržoazního zřízení.

Objektivní analýza sociální struktury soudobého buržoazního zřízení potvrzuje správnost marxisticko-leninské teorie tříd a třídního boje. Navzdory všem výmyslům

¹⁷ Tamtéž, s. 72.

¹⁸ Viz Lipset, S.: *Political Sociology*. In: R. K. Merton: *Sociology Today*. New York, Harper and Row 1965.

buržoazních ideologů a pravicových socialistů zůstává definice tříd, jak ji zformulovali zakladatelé marxismu-leninismu, nevyvratitelná. Čím se ve skutečnosti vysvětluje křiklavá nerovnost při rozdělování národního důchodu, fakt zbídačování pracujících, chronická nezaměstnanost apod. Patrně tím, že hlavní výrobní prostředky jsou soustředěny v rukou monopolistické buržoazie, kdežto dělnická třída stejně jako dřív nemá nic kromě svých pracujících rukou a dovedností pracovat.

S. Lipset, tento antikomunista a apologet kapitalismu, musí dokonce přiznat, že USA mají dvojí tvář. Na jedné straně je to jakoby „vyspělá a pokroková společnost“ a na druhé straně je to společnost, v níž se neustále prohlubuje propast mezi privilegovanými a neprivilegovanými členy a bohatství se stále více soustřeďuje v rukou malého počtu osob.

Buržoazní ideologové a reformisté vyrobili velký počet „definic“ tříd, stanovili množství nejružnějších znaků pro určení třídy, jejichž náhodnost a libovolnost bije přímo do očí. Celý tento proud sociologické scholastiky má jeden cíl: najít nějakou náhradu za jedinečnou, vědeckou, marxistickou definici tříd.

Důležité místo v současné buržoazní sociologii zaujímá škola tzv. strukturně funkční analýzy. Její hlavní představitelé, Američané R. Merton a zvláště T. Parsons, se snaží vytvořit obecnou, „všezahrnující“ sociologickou teorii, která by se mohla stát vodítkem pro konkrétní empirické výzkumy.

Talcott Parsons (1902), zakladatel školy, je buržoazními sociology vydáván za jednoho z nejvýznamnějších představitelů soudobé buržoazní sociologie. Ve svých četných pracích (viz např. *The Structure of Social Action*, The Free Press, N. Y. 1949; *Essays in Sociological Theory, Pure and Applied*, The Free Press, N. Y. 1949, či *The Social System*, Glencoe, Illinois, The Free Press 1951) i statích publikovaných v různých sbornících (viz např. stať *General Theory in Sociology* ve sborníku *Sociology Today, Problems and Prospects*, Edited by Robert K. Merton a kol., New York, Harper and Row 1962) podává především výklad teorie strukturně funkční analýzy.

Na jeho práce samostatně a kriticky na-

vazuje jeden z jeho prvních žáků R. K. Merton.

Zastánci této školy se nesnaží analyzovat jednotlivé podrobnosti a detaily sociálního života, ale společnost ve svém celku. Jako základní kategorie se u nich objevují pojmy: *struktura, funkce, systém*.

Na lidskou společnost se dívají jako na systém, který má určitou stavbu nebo strukturu.

Východiskem názorů Parsonse je pojem *sociální systém jednání*. Vzájemné působení jednotlivců probíhá tak, že je možné se na tento proces dívat jako na systém a podrobovat jej teoretické analýze, která se dá úspěšně použít pro různé typy systémů v ostatních vědách.

Prvkem každého sociálního systému je podle Parsonse lidské individuum jako jednající osoba nebo jako „určitá podstata“, jejíž hlavní zvláštnost spočívá ve snaze o dosažení určitých cílů, v emocionální reakci na okolní objekty a jevy.

Struktura podle Parsonsovy definice je souhrn relativně stálých, standardizovaných vztahů individuálních činitelů. Je to řada relativně stálých vztahových vzorů mezi jednotkami. Poněvadž jednotkou sociálního systému je jednající, je sociální struktura systémem sociálních vztahových vzorů mezi jednajícími. Struktura sociálních systémů činností se vyznačuje tím, že se na nich nepodílí nejčastěji jednající jako individuální celek, nýbrž že se jí účastní jen určitým diferencovaným „výsekem“ svého jednání. Takovýto výsek, který představuje základní jednotku systému sociálních vztahů, se dnes převážně definuje jako „role“. Výše uvedený výrok musí být přeformulován takto: „Sociální struktura je systém vztahů mezi jednajícími a jejich vlastnostmi nositelů rolí.“ (Viz sborník: Georges Gurwitsch and W. E. Moore, eds., *Twentieth Century Sociology*, New York, Philosophical Library 1945 s. 60–61.)

Avšak charakteristickým rysem systémů sociální činnosti a sociálních struktur, jak tvrdí Parsons, je, že ve většině vztahů je jednající osoba neúčastní jako „ucelená podstata“, ale pouze zčásti plní určitou sociální roli. Proto je sociální struktura systémem standardizovaných vztahů činitelů, kteří plní úlohy vůči sobě navzájem. Pochopení role spojuje jednající osobu

jako psychologickou jednotku s určitou sociální strukturou.

Pojem „sociální role“ hojně užívá nejen škola strukturně funkční analýzy, ale v podstatě celá současná buržoazní sociologie. Parsons definuje sociální roli jako „úsek celkového systému orientací individuálního činitele, úsek, který je organizován kolem očekávání ve vztahu k zvláštnímu interakčnímu kontextu, je spojen souborem hodnotových standardů, řídicích interakcí s příslušnými komplementárními rolími“. (Viz *The Social System*, Free Press, N. Y. 1951, s. 28). „Pojem role,“ píše jinde Parsons, „spojuje subsystém jednajícího jako psychologický celek chovající se určitým způsobem se sociální strukturou“ (viz sborník *Twentieth Century Sociology*, s. 61). Také R. Merton (viz jeho práce *Social Theory and Social Structure*, Free Press, N. Y. 1957, s. 368) definuje společenskou roli jako určité očekávané společenské chování. Sociální úlohy role jsou člověku vnuceny společností, jednotlivec se mění v herce na společenské scéně, tvrdí buržoazní sociologové. „Od vedoucího (manažera), vědeckého konzultanta, účetního, mistra na závodě, člena výrobní rady“ — píše R. Dahrendorf — „se očekává určitý způsob jednání, který má závaznou platnost. Tyto výčty očekávání představují elementární jednotku výrobní sociální struktury; my je nazýváme sociálními rolími.“ (Dahrendorf R., *Sozialstruktur des Betriebes*, Wiesbaden 1959, s. 16). „Pro sociologii,“ pokračuje, „neexistuje individuum, které nemá sociální roli. Čistý člověk se nutně zespoločňuje, socializuje, připoutává se ke společnosti, mění se v homo sociologicus prostřednictvím úloh, které plní. V opačném případě je to nikdo, je to čistá nula.“ „Nemusíte vzdychat,“ říká Dahrendorf, „nemusíte opěvovat oči své milované, ale potom přestanete plnit úlohu milence.“

Pomocí pojmu „sociální role“ se buržoazní sociologové snaží postihnout společenskou podstatu člověka. Tato snaha však není úspěšná. Především proto, že pojem „sociální role“ traktují krajně abstraktně a formalisticky. Chybí mu třídní charakteristika sociální podstaty člověka. A podstatou člověka podle marxismu je souhrn společenských vztahů, které v třídní společnosti nutně získávají třídní charakter. Buržoazní koncepce „sociální role“

je poznamenána fatalismem. Je ovšem správné, že člověk je bytost sociální, pevně spojená se společností, která na něho vznáší své požadavky. Jinými slovy, osobnost je nucena počítat se společenskou nutností, mít při svém jednání na zřeteli požadavky objektivních zákonitostí. Je však naprosto nesprávné ličit osobnost jako herce hrajícího svou úlohu nebo úlohy podle předem připraveného scénáře. Ve skutečnosti jsou lidé nejen „herci“, ale především autory své vlastní historie. Subjektivistické, voluntaristické chápání osobnosti je v buržoazní sociologii spojováno s prvky fatalismu, se snižováním aktivity osobnosti ve vytváření dějin.

Lidská společnost je podle Parsonse nezávislý systém, fungující na základě vlastních zdrojů. Na druhé straně se Parsons dívá na lidskou společnost jako na systém, který se skládá z různých národních společností, z nichž každá je relativně samostatným systémem. Přednáška T. Parsonse na VI. celosvětovém sociologickém kongresu v Evianu v září 1966 měla název *Systém současných společností*. Základní myšlenka této přednášky spočívala v tom, že existuje jeden jediný systém současných společností, pro které je charakteristická tendence ke sjednocení, integraci na základě integrace hodnot, které tyto společnosti mají. Parsons zde byl poplatný módní koncepci buržoazní sociologie o sblížování, konvergenci protikladných společensko-ekonomických systémů. Parsons ve studii *General Theory in Sociology* vypracoval čtyřfunkční vzorec úrovně organizace sociální struktury. Všechny sociální systémy jsou strukturně diferencovány podél dvou hlavních os. Jestliže tyto osy jsou dále dichotomicky křížově děleny, umožňují vyčlenit čtyři základní „funkcionální kategorie“. Parsons se zde odvolává na své dřívější studie, zejména na *Working Papers in the Theory of Action*, Free Press, N. Y. 1953, dále na *Family Socialization and Interaction Process*, Free Press, N. Y. 1955 a *Economy and Society*, Free Press, N. Y. 1965 (společně s N. J. Smelserem). Schematicky vypadá jeho vzorec takto: Každý sociální systém má podle Parsonse čtyři hierarchicky uspořádané úrovně organizace:

1. prvotní či technickou úroveň, pro kterou je charakteristické bezprostřední vzájemné působení prvků, které předpo-

Osa vnější orientace	Instrumentální	Konzumatorní (dosahování cílů)
	A funkce přizpůsobení	G funkce dosahování cílů
Osa vnitřní orientace	L funkce udržování vzorů a řízení napětí	I funkce integrační

kládá osobní interakci, součinnost s okolím;

2. řídicí úroveň, správní systém, který reguluje vzájemné působení prvků prvotní úrovně. Tento stupeň organizace zprostředkuje vztahy s vnějšími složkami, pečuje o materiální vybavení, personální zabezpečení, vykonává dozor;
3. institucionální či instituční stupeň organizace — tam řadí Parsons zejména různé řídicí a správní instituce, správní rady, představenstva atd.;
4. nejvyšší, celospolečenskou úroveň organizace — jde o státní, vládní a jiné politické organizace, které mají kontrolní funkce vůči složkám nižším.

Parsons uvádí analýzu těchto různých úrovní, funkcí či stupňů společenské organizace pomocí aplikace svého čtyřfunkčního modelu. Pojem funkce je pro jeho zkoumání základním, sám jej označuje za centrální a nade vše významný.

Tím se dostáváme k jednomu z hlavních problémů strukturně funkční analýzy — k pojmu *funkce*. Vždyť společnost je z hlediska představitelů této školy fungující systém. Co se však v tomto případě rozumí pojmem funkce? Představitelé školy strukturně funkční analýzy v této otázce úplně jasno nemají. Sami přiznávají, že tento pojem je mimořádně neurčitý. A není se co divit. Jde o to, že se sociologové této školy snaží spojovat biologické a matematické chápání funkce.

Merton když rozebírá různé významy termínu *funkce*, dochází k závěru, že ve funkční analýze jako sociologické teorii je hlavní matematické, a ještě ve větší míře pak biologické chápání tohoto termínu. V tomto případě jsou jako funkce chápány životní nebo organické procesy, na které se pohlíží z toho hlediska, jaký přínos přinášejí zachování organismu jako živého systému. Parsons a jeho žáci mnohé převzali od Spencera, který přirovnával společnost k biologickému organismu. Společnost však není biologický, ale sociální or-

ganismus, který se rozvíjí podle svých kvalitativně odlišných zákonů, jež nelze nahrazovat zákony nižších forem pohybu hmoty.

Vedle pojmu *funkce* používají zastánci strukturně funkční analýzy, a hlavně Merton, pojmu *disfunkce*. Disfunkce je narušení funkce. Mezi disfunkce počítají každou „podvratnou činnost“, např. stávky, demonstrace, rasové nepokoje, ale také zločinnost, alkoholismus. Zkrátka všechno to, co podle jejich názoru narušuje stálost, stabilitu kapitalistické soustavy. Mnozí představitelé strukturně funkční analýzy považují náboženství za nejdůležitější funkci, která zajišťuje „jednotu a celistvost“ společnosti, a odpovídajícím způsobem pranýřují ateismus jako disfunkci podryvající celistvost systému.

Složitější je to s matematickým chápáním funkce a funkční závislosti. Jak je známo, v matematice se funkcí nazývá za prvé shoda mezi proměnnými veličinami, za druhé závislá proměnná veličina. Jestliže každý zkoumaný význam nezávislé proměnné „x“ (argumentu) určuje význam veličiny „y“, potom se tato veličina nazývá funkcí první, což zobrazuje formule $y=f(x)$.

V moderní matematické analýze je pojem funkce jedním ze základních, s jeho pomocí je možno vyjádřit kvantitativní stránku mnohých zákonitostí přírody. Matematické prostředky, mezi nimi i pojem funkce, jsou použitelné i pro zkoumání společenských jevů. Avšak jejich využití bude plodné a nepovede k hrubým chybám metafyzického a idealistického ražení jen v tom případě, jestliže nezapomeneme, že matematické prostředky hrají při zkoumání společenských jevů jen pomocnou úlohu. Na to však právě zapomínají představitelé funkcionalismu v sociologii. Ignorují kvalitativní specifikum různých sociálních organismů, neuznávají existenci souvislosti příčiny a následku v sociálních jevech a zaměřují ji s funkční závislostí,

ve které argument a funkce si mohou vyměňovat místo podle stanoviska poznávajícího subjektu. Popírání objektivní existence příčinné souvislosti vede i k popírání objektivní existence historické nutnosti a zákonitosti, zbavuje sociologii vědeckého významu.

Základní chyba strukturně funkční analýzy není v tom, že používá pojmů *struktura*, *systém*, *funkce* atd. Základní chyba je v deformaci výkladu těchto pojmů. Tyto pojmy používá i marxistická sociologie, ale naplňuje je vědeckým obsahem. Historický materialismus používá například pojmu „sociální organismus“, ale ne v tom smyslu, v jakém se ho používá v buržoazní sociologii. Pro zastánce strukturně funkční analýzy je sociální organismus jednou provždy daný sociální systém, který nezná rozvoje a přechodu do nového kvalitativního stavu.

Místo abstraktních metafyzických úvah o společnosti vůbec marxismus poprvé v historii zpracoval a zavedl základní sociologickou kategorii — pojem společensko-ekonomické formace. Důsledná změna společensko-ekonomických formací je hlavním obsahem historického pokroku. Společensko-ekonomická formace je živý sociální organismus, který je v procesu rozvoje a jehož základem je určitý způsob výroby. Je možno též hovořit o funkcích a fungování sociálního organismu a jeho jednotlivých prvků, například o funkcích státu. Ale to není biologický ani matematický, nýbrž sociologický pojem, ve kterém se bere v úvahu specifikum vlastností společenských jevů, základní rozdíl sociální formy od všech nižších forem pohybu hmoty.

Strukturně funkční analýza, která ignoruje pojem společensko-ekonomické formace, zatlačuje sociologii do odlehlých končin scholastických úvah a neplodných schémat, odtržených od reálného života.

Fungující části správně pracujícího sociálního organismu podporují rovnováhu celé soustavy. Avšak jak zjistit, zda fungují jednotlivé části sociálního organismu správně či nesprávně. Zřejmě musí existovat nějaký soubor norem nebo hodnot, který je nejen kritériem pro určení správného fungování celého sociálního organismu, ale i, jak říká T. Parsons, orientačním bodem pro chování všech „dobrých občanů“.

Každá odchylka jednání lidí od toho systému norem nebo hodnot, který vládne ve společnosti, způsobuje podle mínění zastánců této teorie „disfunkci“.

Kategorie hodnoty je jednou ze základních nejen pro školu strukturně funkční analýzy, ale i pro celou buržoazní sociologii. Neštěstí buržoazní sociologie však nepramení z užívání tohoto pojmu (jeho použití je oprávněné i v marxistické sociologii), ale z jeho idealistického a metafyzického výkladu. Podle mínění Parsonse nejsou motivy a cíle sociálního jednání určovány materiálními příčinami, ale psychologii „herců“, kteří se přitom řídí systémem hodnot nebo obecně přijatých norem a pravidel. Ačkoli se hodnotám přikládá význam absolutních a věčných názorů, jedná se fakticky o normy buržoazního práva a morálky a také o náboženské „hodnoty“. Nejdůležitější hodnota se jmenuje soukromé vlastnictví. Jak píše Merton, „americká kultura všestranně podtrhuje význam peněz a moci jako kritéria úspěchu“, které je závazné pro všechny členy společnosti. Peníze a moc vůbec nejsou jedinými cíli činnosti, které udává naše kultura, přesto však zůstávají nejdůležitějšími hodnotami.“

Právě tyto „hodnoty“ podle názoru zastánců strukturně funkční analýzy a většiny buržoazních sociologů zajišťují jednotu a celistvost osobnosti, integrují celou společnost i sociální skupiny, které k ní patří. Tak se buržoazní sociologové snaží vydávat své třídy za věčné, mimohistorické normy chování celého lidstva.

Marxismus-leninismus dokázal, že v tříděně antagonistické společnosti všechny sociálně politické a značná část duchovních hodnot nutně získává třídní charakter. V takové společnosti nacházíme různé a často i diametrálně protikladné chápání svobody, spravedlnosti, dobra, povinnosti atd. Jestliže například svoboda vykořisťování námezdní pracovní síly je jednou ze základních sociálních hodnot buržoazie, pak proletariát, který bojuje za své osvobození, se dívá na takovou „svobodu“ jako na hodnotu zápornou. Sociálně politické a duchovní hodnoty, učí marxismus, mají druhotný, odvozený charakter; nevznikají vůbec z vůle subjektu, protože jsou determinovány materiálními společenskými vztahy, které je zrodily.

Jakou odpověď na otázku původu hod-

not dává škola strukturně funkční analýzy? Ukazuje se, že pomocí vědeckých metod tuto otázku člověk nevyřeší! Jak doslova říká Parsons, existují takové problémy poznání, „které nemohou být vyřešeny metodami empirické vědy, a proto zbývá jen smířit se s lidskou slabostí a nemohoucností před tváří vesmíru“.

Pramenem hodnot je „sféra neempirického“, jinými slovy — bůh. Tak škola strukturně funkční analýzy, která si dělá nároky na přísnou vědeckost, přiznává vlastní bezmocnost a otevřeně se obrací o pomoc k náboženství. Snižování vědy, podřízení rozumu náboženství — to je typický rys celé současně buržoazní ideologie, který svědčí o její hluboké krizi.

Pro pochopení výchozích idealistických předpokladů školy strukturně funkční analýzy je nutné podívat se ještě na jeden prvek, jehož používá — na teorii sociálního jednání, která si dělá nároky na úlohu všezahrnující teorie lidského jednání.

Podle T. Parsonse se sociální systém zakládá na konkrétním lidském individuu jako fyzickém organismu jednajícím ve fyzickém prostředí. Toto individuum jako osobnost se účastní procesu vzájemného sociálního působení prostřednictvím svých různých rolí. Role se organizují a sjednocují, aby se vytvořily kolektivy, a ty zase jsou řízeny v souladu se stále vyšším stupněm norem nebo hodnot. Vrcholem je společnost jako ucelený systém, organizovaný v jednotný politický kolektiv, který má jednotný systém norem nebo hodnot, s nimiž individua při svém jednání počítají.

Společnost jako ucelený systém se tak v Parsonsových představách konečnou skládá z miliónů izolovaných individuí, která provádějí činnost jako odpověď na reakci sociálního prostředí. Kromě individua, které Parsons nazývá „hercem“, je nutná ještě „situace“ a „jednání herce“ zaměřené k dosažení cíle a také normy nebo hodnoty, jimiž se individuum řídí. Pouze existují-li všechny tyto elementy, vzniká *sociální jednání*.

Sociální jednání je podle názoru Parsonse elementární buňkou nebo výchozí jednotkou celého sociálního systému. Tento pojem je základem jeho teorie. Protože společnost se konečnou skládá z individuí realizujících „sociální jednání“, „odhalíme-li mechanismus tohoto jednání“,

píše Parsons, „mohl bychom získat klíč k vysvětlení kteréhokoli společenského jevu“. Avšak tento úmysl nemůže být uskutečněn.

Parsons zdánlivě vědeckým způsobem konstatuje triviální pravdu, že dějiny tvoří lidé, kteří mají vědomí, kteří si vytýčují nějaké cíle, řídí se pravidly nebo normami atd. Ale co určuje ideové motivy činnosti lidí, co je jim základem pro vytýčování cílů? Na tyto otázky nedává teorie strukturně funkční analýzy správnou odpověď. Vědomí člověka je určováno jeho vědomím — takový je bludný kruh, ze kterého se buržoazní sociologové nemohou dostat. V tomto směru není výjimkou ani teorie sociálního jednání. Marxismus ukazuje skutečné příčiny, ideové motivy sociální činnosti lidí. Tyto příčiny, jak je známo, spočívají v materiálních výrobních vztazích, způsobu výroby, ve společenském bytí, které určuje společenské vědomí lidí.

Hlavní úkol teorie strukturně funkční analýzy tkví ve zdůvodnění pevnosti, stability buržoazní společnosti, v rozpracování podmínek pro to, aby mohla nejlépe fungovat. Parsons a Merton se snaží ukázat strukturně funkční analýzu jako neutrální metodu sociálního výzkumu, kterou prý ve stejné míře mohou používat jak konzervativně zaměřeni, tak i pokrokoví sociologové. Ve skutečnosti je tomu ovšem jinak. V pojetí, které předkládá Parsons, Merton a další buržoazní funkcionalisté, jde o reakční sociologickou teorii, hájící kapitalistické zřízení, které se již přežilo, kapitalistické zřízení s jeho systémem norem a hodnot, z nichž hlavní je soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Každý revoluční čin zaměřený proti základům kapitalismu prohlašují autoři této teorie za sociální anomálii, která ohrožuje zdraví společenského organismu. Tato apologetická teorie je hluboce metafyzická. Za přirozený normální stav společnosti prohlašuje rovnováhu. Porušení rovnováhy, sociální změny a konflikty, i když jsou možné, nejsou nevyhnutelné, je možno jim předcházet a likvidovat je, tvrdí představitelé této školy. Jinými slovy absolutizují moment klidu a neuznávají pokrok a rozvoj ve společnosti.

T. Parsons ve svém projevu na VI. celosvětovém sociologickém kongresu tvrdil, že prý se v současné době vypracovává jednotná teorie, unifikující všechny počet-

né proudy a směry buržoazní sociologie. Tvrdil, že organizátoři konkrétních empirických výzkumů již nebloudí v šeru, ale jsou prý vyzbrojeni obecnou sociologickou teorií. Zřejmě zde měl na mysli strukturně funkční analýzu. Podobné tvrzení je neodůvodněné. „Všezahrnující“, „velká“ Parsonsova teorie nespĺnila naděje, které do ní vkládali její zastánci. Zůstává nadále abstraktní teoretickou stavbou, která nemůže dát sociologům provádějícím konkrétní výzkum žádné užitečné rady.

Je třeba poznamenat, že škola strukturně funkční analýzy je podrobena dosti ostré kritice představitelů jiných směrů a škol současné buržoazní sociologie.

Parsons prohlásil, že strukturně funkční teorie nemá být chápána jako jedna ze sociologických škol, ale jako „etapa obecnějšího rozvoje teoretického myšlení v sociálních vědách“. (*Fact and Theory in Social Science*. New York 1964, s. 140.)

S takovým tvrzením mnozí buržoazní sociologové nesouhlasí. Kritizují takové závažné nedostatky funkcionalismu, jako je např. slovní mlhavost, abstraktnost, odtrženost od reálného života, konzervatismus, snahu udržet současný stav, zanedbávání problematiky změn sociální skutečnosti aj. Někteří buržoazní sociologové hovoří o pretenzívnosti Parsonse a vytýkají mu, že složitým jazykem vykládá banální věci. Profesor Harvardské university K. Zimmerman například píše, že Parsonsova strukturně funkční škola vytvořila pouze rámec, ve kterém je možno popisovat, ale jen popisovat sociální systém. K čemu je dobré, řekne-li se například, že židle je zhotovena ze dřeva, má čtyři nohy a slouží k tomu, aby se na ní sedělo? Nedá-li se na ní sedět, neplní svou funkci. Hodnoty se pouze „sčítají“, dávají dohromady, možnost poznání společnosti se ztrácí nebo je přehlížena. Sociálních změn se netýká, nemůže být proto vodítkem pro řešení, která je nutno přijímat. (*Viz Contemporary political ideologies*, New York 1961, s. 28.)

Také C. W. Mills podrobil Parsonsovy „velké“ teorie zničující kritice; jak říká, přeložil Parsonsovu knihu *Sociální systém* do angličtiny, to znamená objasnil její skutečný obsah. Na první pohled, píše Mills, se zdá, že fundamentální dílo T. Parsonse je pouhé „žvanění“. Není tomu tak. Okolo 50 % obsahu je „žvanění“, 40 % jsou obecně známé věci z učebnic socio-

logie a zbývajících 10 %, i když poněkud mlhavé, může být ideologicky použito.

Marxistická kritika koncepcí buržoazní sociologie musí odhalovat nejen třídní kořeny a stranicko-politickou orientaci, ale i gnoseologické kořeny. Strukturně funkční školu nelze podle našeho názoru charakterizovat jako „pouhé žvanění“, přestože je v ní mnoho scholastiky a mlhavosti. Tato škola metafyzicky absolutizuje jeden rys poznání sociální skutečnosti. Zveličuje strukturně funkční spojení, která objektivně existují v každé sociální organizaci, nevidí za nimi dialektiku společenského vývoje v celé její složitosti a protikladnosti.

Zkoumáním sociální struktury socialistické společnosti se zabývali také sociologové v ČSSR. V roce 1964 byla v Hrazanech uspořádána mezinárodní konference, v roce 1967 v nakladatelství Svoboda vyšel sborník příspěvků z této konference pod názvem *Sociální struktura socialistické společnosti*. V úvodu ke sborníku (v květnu 1965) se mimo jiné píše: „Necháme-li stranou nejkratnější politicky exponované reakční sociologické teorie, zjišťujeme, že nemarxistická teorie dokázala ve svém vývoji vedle falešných teoretických a metodologických koncepcí, neschopných objektivně postihnout principiální rozdíly kapitalistických a socialistických sociálních struktur, vyprodukovat poměrně propracovaný systém teoretických kategorií, metod a technik zkoumání, jež znamenají určitý přínos pro vědu a společnost, z nichž se musíme nepochybně učit, s nimiž se v každém případě musíme umět kriticky vyrovnávat. Základní podmínkou jak kritiky, tak pozitivního ocenění a převzetí některých výsledků nemarxistické teorie ovšem je vlastní rozvíjení sociologické práce. Skutečný ideologický boj dnes není možno vést jinak než na základě znalosti názorů, s nimiž boj vedeme, na základě přejímání všeho pozitivního, co názory protivníka obsahují, na základě rozvíjení vlastní tvůrčí vědecké práce, postihující a zobecňující dokonaleji nové procesy.“ (*Sociální struktura socialistické společnosti*. Praha. Svoboda 1967, s. 11.)

Zkušenosti z rozvíjení práce v sociologii v ČSSR velmi brzy ukázaly, že mnoho těch pracovníků, kteří se hlásili k marxistické sociologii, místo kritického zkou-

mání buržoazní sociologie přebíralo „výsledky nemarxistické teorie“. „Skutečný ideologický boj“ s buržoazní sociologií nevedli, naopak, postupně se sami stali aktivními propagandisty buržoazní ideologie. Pokud jde o zkoumání sociální struktury socialistické společnosti, pak netřídní přístup a podcenění třídní struktury jako dogmatická reakce na určitou deformaci z padesátých let zavedly většinu autorů tak daleko, že se s marxisticko-leninskou teorií rozešli a v roce 1968 se někteří aktivně zúčastnili na destrukci marxismu-leninismu i prakticky. A byli to právě ti, kteří v šedesátých letech horlivě propagovali tezi o sblížování tříd, kteří se místo řešení skutečných problémů aktivně podíleli na vytváření iluzí o přechodu naší společnosti od socialismu ke komunismu. Tito „teoretikové“ napomáhali tomu, že se přání — jak bylo ukázáno na XIV. sjezdu KSČ — vydávalo za skutečnost, a z toho vyrůstala subjektivistická snaha předbíhat vývoj. Vzhledem k nedostatku hlubší analýzy struktury tříd a sociálních skupin naší společnosti se povrchně hodnotila současná vývojová etapa a vyhlášovaly se nereálné termíny dovršení socialistické výstavby. Nebyly rozebrány a určeny ostatní úkoly třídního boje na půdě velmi mladé socialistické společnosti ani výrobní, sociální a ideologické podmínky všestranného začlenění bývalých maloburžoazních vrstev do systému socialistické velkovýroby. Mnozí autoři sborníku podceňovali třídní přístup při zkoumání společenských jevů, přeceňovali sblížování tříd a odumírání třídních vztahů v naší společnosti. Někteří pak došli tak daleko, že odmítali vedoucí úlohu dělnické třídy a její komunistické strany.

V uvedeném sborníku se při vyvracení pojmu sociální struktura na straně 16 píše: „Ukázalo se však, že při řešení složitých teoretických problémů je účelné použít i pojmového či přinejmenším terminologického aparátu nemarxistické sociologie (zejména školy strukturálně funkcionalistické, jež je dnes vedle marxismu jedním z mála významných ucelených teoretických systémů v sociologii).“ To bylo v roce 1964. Později již rozlišování marxistické a nemarxistické sociologie bylo stále řidší, až v roce 1967 se otevřeně hlásalo, že je-li sociologie věda, nelze rozlišovat a psát o marxistické a nemarxistické

sociologii, tak jako nepíšeme o marxistické a nemarxistické matematice. Na počátku bylo přejímání termínů či pojmů, na konci ideologické smíření, které ústilo v pokus o likvidaci marxistické ideologie. Takový přístup k řešení sociální struktury naší společnosti nikterak nepomohl, nepřispěl k poznávací aktivitě společenských věd, naopak zaváděl je na scestí, do náruče buržoazní ideologie.

Резюме

Гразл Л. — Попов С. И.: Теория социальной структуры и структурно-функциональный анализ

В статье разбираются некоторые взгляды буржуазных социологов на классовую структуру общества и структурно-функциональный анализ Т. Парсонса. Буржуазные социологи против марксистского классового понимания ставят теорию стратификации или свое понимание классов. Они разделяют общество на социальные слои и характерной чертой таким образом расслоенного общества они считают вертикальную и горизонтальную мобильность. По буржуазным социологам в буржуазном обществе наличествуют по существу одинаковые реальные возможности для всех. На самом же деле речь идет о формальных и абстрактных возможностях. Централизация и концентрация капитализма ограничивает количество власти имущих, принадлежащие к мелкобуржуазии члены общества подвергаются пролетаризации, постоянно уменьшается число фермеров. В классовой структуре капиталистического общества прежде всего проходит острая классовая борьба, и происходящие изменения не имеют характера мобильности, о которой говорят буржуазные социологи.

Наряду с теориями стратификации и элиты, которые существование классов в обществе отрицают, в буржуазной социологии есть концепции, исходящие из убеждения, что классовые конфликты являются вечными. Дело идет о формальном признании существования классов, как это, напр. у Дарендорфа, взгляды которого подвергнуты критике. Дарендорф отрицает объективную основу, из которой классы возникают. Цель буржуазных идеологов, выработавших против марксистско-ленинской теории классов разные учения о классах и классовых конфликтах в обществе, ясна: они хотят найти замену за маркс-ленинское понимание общества.

Во второй части разбираются взгляды представителей школы структурно-функционального анализа, прежде всего Т. Парсонса.

Школа Парсонса структурно-функционального анализа абсолютизирует одну черту познания социальной действительности. Она увеличивает структурно-функциональную связь, объективно существующую в каждой социальной организации; она не видит в основе их диалектику общественного развития во всей ее сложности и противоречивости. Заимствование структурно-функционального анализа к решению проблемы социальной структуры нашего обще-

ства никак не помогло, не способствовало познающей активности общественных наук, наоборот, оно сворачивало их с пути в объятия буржуазной идеологии.

Summary

Hzral L. - Popov S. I.: Theory of Social Structure and Structural-Functional Analysis

The present paper analyses some views of the class structure of society held by bourgeois sociologists, as well as Parsons' structural-functional analysis. Against the Marxist class conception of society, the bourgeois sociologists have developed their theory of stratification or their own conception of classes. They divide society into social strata and consider vertical and horizontal mobility to be characteristic feature of a society divided in this way. According to bourgeois sociologists, the bourgeois society offers, in substance, the same real opportunities to everybody. In reality, these opportunities are formal, abstract. The centralization and concentration of capital lead to a reduction in the numbers of the powerful; the members of the petty bourgeoisie become proletarianized; the number of farmers is continuously decreasing. In the class structure of the capitalist society, a sharp class struggle is taking place: the changes coming about are completely lacking the character of mobility referred to by the bourgeois sociologists.

Besides stratification and elite theories contesting the existence of classes in society, the bourgeois sociology has developed conceptions based on the idea that class conflicts are ever-lasting. This involves the formal acknowledgement of classes, as is the case e. g. with Dahrendorf whose views have been subjected to criticism. Dahrendorf negates the objective basis from which the classes arise. The aim of the bourgeois ideologists who have fabricated various doctrines about classes and class conflicts in society to confute the Marxist-Leninist theory of classes is quite clear: they are anxious to find a substitute for the Marxist-Leninist conception of society.

In the second part, the views of the representatives of the school of structural-functional analysis, first of all of Parsons, are subjected to analysis.

Parsons' school of structural-functional analysis absolutizes one feature of the knowledge of social reality. It exaggerates the importance of the structural-functional connections objectively existing in each social organization, it fails to see beyond them the dialectics of social development in all its complexity and contradictoriness. The acceptance of the structural-functional analysis in solving the social structure of our society was of no use and failed to contribute to the cognitive activity of the social sciences: on the contrary, it helped to bring the sociologists into blind alleys of the bourgeois ideology.

Studium světové socialistické soustavy je jedním z naléhavých úkolů současné marxistické vědy. Všestranný přístup k této velmi rozsáhlé a složité problematice vyžaduje ovšem dlouhodobé úsilí celých kolektivů, kombinaci celé řady rozmanitých metodologických postupů apod.; jednotlivec může přinést pouze dílčí pohled. Takovým dílčím pohledem je i tato stať, jež se zamýšlí (a to víceméně pouze metodicky) nad strukturou světové socialistické soustavy. Autor je si vědom diskusního charakteru stati. Nejenže nevylučuje, nýbrž naopak předpokládá, že jiní autoři přistoupí k problému z jiných stran.

* * *

Dříve než se začneme zabývat strukturou světové socialistické soustavy, je třeba vyjasnit výchozí pojem.

Světová socialistická soustava byla definována jako sociální, hospodářské a politické společenství svobodných, svrchovaných národů, které jdou cestou socialismu a komunismu, které jsou spjaty jednotou společných zájmů a cílů, těsnými svazky mezinárodní socialistické solidarity; jako soustava zemí, které mají hospodářskou základnu a státní zřízení stejného typu, jednotnou ideologii, společné zájmy obrany před imperialismem a jednotný cíl — komunismus; jako nový typ hospodářských a politických vztahů mezi zeměmi (viz program KSSS).

Pro dnešní stupeň rozvoje socialismu ve světě je typická existence svrchovaných, samostatných socialistických států se vzájemnými zahraničně politickými vztahy. Je to historická forma daná konkrétním vývojem socialismu ve světě, kdy socialistická revoluce zvítězila po první světové válce nejprve v jedné zemi a po druhé světové válce od systému kapitalismu odpadly a cestou socialismu se daly další země. Tuto konkrétně historicky podmíněnou formu nelze pokládat ani za jediné možnou, ani za věčnou. Například po

první světové válce uvažoval Lenin — vycházeje z tehdejší konkrétní situace a z obecných principů a potřeb socialismu — o tom, že v případě vítězství revoluce v dalších zemích bude vytvořen jednotný socialistický stát (evropská socialistická federace), jehož předobrazem se pak stalo aspoň spojení původně zcela samostatných sovětských republik v SSSR. I dnes je třeba vidět, že tato sjednocovací tendence je zákonem socialismu, a pod tímto zorným úhlem nazírat dnešní historický stupeň vztahů mezi socialistickými státy, zeměmi a národy, dosažený resp. dosahovaný v zemích světové socialistické soustavy.

Sociální společenství znamená, že socialistické země tvoří s ohledem na svou sociální strukturu jeden v zásadě jednotný celek, v zásadě jednotnou oblast světa; že mají sociální strukturu stejného typu, jež je sblížuje a sjednocuje. Hospodářské společenství znamená, že jsou vzájemně propojeny úzkými hospodářskými vztahy, že tvoří vedle světového kapitalistického trhu světový socialistický trh, že — jak se rozvádí dále — mají hospodářskou základnu stejného typu. Politické společenství znamená, že tvoří jeden, jednotný politický celek, což je dáno jednotností jejich politického a státního zřízení, jednotností společenského zřízení, jednotou cíle a z toho všeho vyplývajícími jednotnými politickými zájmy a vzájemnou mezinárodní solidaritou. Společenství znamená, že tu nejde o pouhý mechanický souhrn nebo konglomerát, nýbrž o (alespoň v zárodku nebo do určité míry rozvinutý) organický celek.

Konfrontujeme-li uvedenou definici, vystihující a vyjadřující vyzrálý a upevněný stav, jenž je v jistém smyslu teprve ideálem a cílem úsilí nejuvědomělejších a nejprogresivnějších elementů dnešního socialistického světa, se skutečností (minulou, ale i současnou), narazíme na celou řadu problémů.

Soustava znamená určitý organický celek propojený úzkými vztahy. Ty se však

vytvářejí postupně. Od kdy je možno mluvit o soustavě? Od kdy je možno mluvit o příslušnosti k ní, jestliže — zvláště při postupném přechodu k socialismu, k socialistické etapě vývoje — jednotlivé země teprve nabývají znaky socialismu a teprve vstupují do vzájemných vztahů? Mohou také existovat pochybnosti nebo nejasnosti, pokud jde o socialistický charakter té které země. Naznačené problémy nelze pochopitelně přehánět, nelze je však ani docela bagatelizovat. Jsou zcela obdobné problémům spojeným s vymezováním charakteru konkrétních revolucí, vývojových stupňů jednotlivých zemí apod.

Další, nejen praktické, nýbrž i teoretické komplikace přinesly roztržky mezi socialistickými zeměmi. Sociálně ekonomické a politické zřízení zůstává co do svého typu (v té či oné míře, do určité doby atd.) stejné. Dochází však k ideologickým a politickým sporům, jež se projevují v oslabení, nebo dokonce přetrhání ekonomických a politických svazků. Je tu ještě možno v poměru k zemím, jež stojí mimo ostatní a proti nim, mluvit o příslušnosti k socialistické soustavě? Nebo je to možné jen v určitém smyslu, v jiném ohledu pak nikoli? Jaká je situace země, která odmítá být považována za součást socialistického tábora (v programu KSSS je tábor synonymem soustavy)? Do jaké míry je směrodatný tento její subjektivní postoj a do jaké míry objektivní skutečnost (jež je ovšem subjektivním postojem tak či onak poznamenána, stejně jako subjektivní postoj je zase ovlivněn objektivními poměry)?

Bylo by zase možno celou věc bagatelizovat například poukazem na přechodnost jevů a nutnost postihovat ji pružně našimi pojmy. Avšak i když se nám podaří přesně zachytit a vyjádřit shodné a rozporné stránky, stupeň jednoty a nejednotnosti atd., nevyhneme se problémům: Kterým směrem se daná země vyvíjí? K čemu má blíže? K čemu ji koneckonců máme a můžeme počítat a k čemu nikoli?

Domníváme se, že východiskem z těchto a podobných obtíží, cestou, jak maximálně obejít uvedená úskalí, je chápat světovou socialistickou soustavu ve vývoji (podobně

jako to děláme při určování socialistického charakteru země: pokládáme ji za socialistickou hned po provedení socialistické revoluce ve sféře politické moci, i když je nám jasné, že zvláště po sociálně ekonomické stránce se socialistickou teprve musí stát; pokládáme ji za socialistickou, když v ní převažují, zvítězily atd. socialistické výrobní — a i z těch třeba pouze socialistické vlastnické — vztahy, i když víme, že socialismus vyžaduje socialismu odpovídající všestranně rozvinuté socialistické vztahy ve výrobě a rozdělování, určitou materiálně technickou základnu, určité politické a kulturní poměry, životní úroveň atd.).

O socialistické soustavě můžeme ovšem mluvit buď v úplném a přesném smyslu, vyjádřeném definicí z programu KSSS, nebo v širším smyslu — jako o potenciální možnosti, perspektivě, úkolu atd. Je zřejmé, že bude-li takto na jednom pólu socialistická soustava jako dokonalý organický celek, vyčerpávající do nejzazších mezi možnosti úzké vzájemné spolupráce samostatných socialistických států a zemí, bude na druhém, počátečním pólu pouhý souhrn socialistických (nebo k socialismu přecházejících atd.) zemí bez zvláštních vzájemných vztahů.¹

Protože se máme v dalším zabývat existující skutečností a nikoli dosud neexistujícím, ideálním stavem, jenž je nejbližším velkým cílem ve vztazích mezi socialistickými zeměmi, zvolíme si za východisko onen druhý, počáteční pól, v němž je socialistická soustava teprve v zárodku a v němž se nám bude prakticky krýt se souhrnem socialistických zemí, se *světem socialismu* v současné době. Odhlížejíce od sporů v mezinárodním dělnickém hnutí, budeme za socialistické pokládat ty země, v nichž převažuje společenské vlastnictví výrobních prostředků (v jakékoli podobě), v nichž vedoucí roli hraje dělnická třída a komunistická strana a jež se hlásí k marxistickému světovému názoru (přitom je nám jasné, že přechod dalších, zvláště rozvojových zemí k socialismu vnese i do této otázky další komplikace a nejasnosti).

* * *

¹ Možná, že by bylo užitečné zavést diferencovanější a skutečnosti více odpovídající pojmy a termíny, jako například socialistický svět, socialistická část světa (tj. souhrn všech socialistických zemí), socialistická soustava (tj. organická jednotka všech

socialistických zemí), socialistický tábor (především jako politická jednotka socialistických zemí, vystupujících jednotně, zvláště na mezinárodním fóru) apod.

Zkoumání struktury je nezbytnou součástí a podmínkou hlubokého poznání každého jevu, tedy i světové socialistické soustavy. Strukturální analýza vede k odhalení vnitřní organizace, organizovanosti zkoumaného jevu, k poznání jeho částí a jejich vlastností a vzájemných vztahů i místa v rámci celku; podává obraz vzájemného vztahu částí a celku, hledá zákonitosti ve vztahu uvnitř zkoumaného jevu, pomáhá odhalit rozpory a nedostatky, jejichž překonáváním se soustava — pokud jde o její samopohyb — upevňuje a vyvíjí vpřed. Doplněna o zkoumání vnějších souvislostí jevu (vztahu struktury a superstruktury) přináší mnohostranný pohled na podstatu zkoumaného jevu.

Strukturální analýzu je třeba provádět ve všech rovinách — horizontální, vertikální i časové. Elementy jevu mohou být dílčí jevy, ale i procesy, vlastnosti, momenty, fáze, vztahy, funkce atd. — podle předmětu a zaměření zkoumání. Pokud jde o elementy, jedná se především o objevování jejich vlastností a jejich specifického charakteru, tak jak vyplývá z konkrétní struktury těchto elementů a z charakteru, místa a role mikroelementů v ní. Vlastnosti a charakter elementů se projevují v jejich vztazích k druhým elementům i k celku a jeho struktuře, jsou však těmito vztahy do značné míry i dány a vytvářeny. Tyto vztahy je třeba zkoumat jak v jejich kvalitativní mnohotvárnosti (přičemž jde o to vystihnout specifičnost toho kterého vztahu), tak po kvantitativní stránce. Jde vždy o vzájemné, oboustranné vztahy. Pokud jde o vztah struktury a elementů, zajímá nás především charakter, způsob, typ, zákon atd. uspořádání elementů i jevů a místo jednotlivých elementů v rámci jevu a celkové struktury — jejich hierarchie.

Elementy, jejich vlastnosti a vzájemné vztahy na jedné straně spoluvytvářejí, skládají celkovou strukturu jevu, jsou její součástí. Struktura však není jejich prostým součtem. Je organizací elementů a jejich vztahů v organický celek. Elementy se svými vlastnostmi a prostými vztahy jsou podřízeny tomuto celku, jsou ovlivněny ve svém charakteru, vlastnostech i vztazích příslušností k tomuto celku a vztahem k němu; nabývají v rámci celku a celkové struktury nové kvality —

podle místa, významu a role, jež v jevu zaujímají a hrají.

Každý element (jev, vztah, vlastnost, proces, etapa atd.) hraje v rámci struktury zcela určitou roli, má zcela určitou funkci, vyplývající jak z jeho vlastního charakteru, tak z jeho místa ve struktuře. Výsledná funkce elementu v rámci struktury je jiná, než kdyby element stál sám nebo byl zařazen do jiné struktury. Role, funkce jednotlivých elementů jsou tedy koneckonců určeny strukturou, jejíž jsou součástí, na druhé straně však funkci této struktury spoluvytvářejí, podílejí se na ní.

Struktura a její funkce jsou v jednotě a současně ve vzájemném protikladu, přičemž v různých fázích či vztazích vystupuje ta či ona stránka této jednoty protikladu. Stará struktura přestává vyhovovat novým funkcím jevu, jež si vynucují strukturu novou. Ta se stává jejich nositelkou a v souvislosti s vývojem jevu (podmíněným vnitřními změnami i okolím) a spolu s ním dává vzniknout novým funkcím, jež si opět vynutí jejich změnu. Pro vývoj vztahu funkce (vnitřní i vnější, dovnitř i navenek) a struktury má význam z hlediska vnitřního samovývoje jevu zvláště vývoj rozporu mezi elementy, mezi elementy a strukturou, mezi funkcemi elementů a funkcí struktury.

Pro úplné poznání struktury je nutné studium vztahu jevu a okolí, jehož součástí je vztah struktury jevu a okolí a vztah struktury jevu a superstruktury (tj. struktury okolí), konečně pak studium zkoumaného jevu a jeho struktury jako elementů vyššího celku a jeho struktury.

*

Konkretizováno na světovou socialistickou soustavu:

Základními elementy socialistické soustavy — provádíme-li analýzu v horizontální rovině — jsou především jednotlivé socialistické země, státy, popřípadě různé oblasti (např. evropská, asijská, balkánská atd.), zvláštní skupiny těchto zemí mající určité společné rysy (např. skupina evropských lidových demokracií či země, jež jsou dosud rozděleny — Německo, Korea, Vietnam) nebo užší seskupení uvnitř socialistického světa (např. státy — účastníci RVHP, státy Varšavské smlouvy apod.).

Z hlediska zkoumání ve vertikální rovině jsou takovými strukturálními elementy geografické, přírodní, hospodářské, ekonomické, sociální, politické, ideologické, kulturní poměry (včetně způsobu života, zvyklostí, psychologie lidí ap.). Je možné zkoumat je z hlediska celé soustavy, tomu však musí předcházet rozbor z hlediska jednotlivých zemí nebo alespoň oblastí, což už je kombinací obou hledisek, horizontálního a vertikálního. Některé jevy, jako například národnostní složení obyvatelstva, nedají se ostatně jednoznačně zařadit do jedné či druhé roviny, neboť prolínají oběma, a proto je třeba přistupovat k nim hned z obou hledisek. Rozlišení obou rovin je správnou a účelnou abstrakcí odpovídající objektivní realitě; nesmí však být používána strnule a šablonovitě, aby se z pomocníka poznání neproměnila v jeho překážku.

Také vývoj světové socialistické soustavy má svou určitou strukturu, za jejíž elementy je v tomto případě třeba považovat jednotlivé vývojové etapy. I toto vývojové hledisko je možno a nutno uplatňovat jak na celou soustavu, tak na její elementy.²

Pro vyjasnění otázky elementů je třeba přikročit k stanovení jejich vlastností, specifického charakteru apod. Tento úkol se do značné míry kryje se zkoumáním jejich mikrostruktury a s postižením těch jejich mikroelementů, jež v ní hrají rozhodující, nápadnou a významnou roli. I když hledisko jedné roviny zkoumání tu bude určující (už např. v tom, které elementy budeme zkoumat), je při tomto zkoumání třeba kombinovat je s dalšími (tj. například při zkoumání země studovat její přírodně geografické, etnické, hospodářské, politické a jiné poměry). Jinak by se výzkum mikrostruktury, prováděný plně a zcela obdobně jako zkoumání struktury, protáhl do nekonečna, neboť i elementy struktury jsou vlastně zase mikrostrukturami.³

Při zkoumání zemí nás tedy budou vedle elementárních údajů o jejich velikosti,

počtu obyvatel apod. zajímat zvláštnosti jejich přírodních podmínek (klima, přírodní bohatství atd.), zvláštnosti jejich geografického postavení, zvláštnosti jejich hospodářství (vývojový stupeň, proporce a absolutní váha jednotlivých odvětví, obory, v nichž vynikají nebo zaostávají, závislost na vývozu a dovozu atd.; při detailnějším zkoumání nebo při speciálním zaměření např. i otázky cen atd.), zvláštnosti jejich ekonomických poměrů (jejich vývojový stupeň, poměr socialistického a nesocialistického sektoru, formy socialistického vlastnictví, zvláštní charakter ekonomického systému a způsob řízení hospodářství), zvláštnosti sociální struktury (třídy, vrstvy, skupiny — jejich početnost, váha, vzájemný poměr), zvláštnosti politických poměrů (např. systém jedné či více stran, formy politického zřízení, zvláštnosti demokracie, zvláštnosti zahraničně politických vztahů), zvláštnosti ideologických poměrů (od postoje vedení komunistické strany k základním otázkám současné politiky až například k otázce, jaký je poměr strany a široké veřejnosti ke kultuře atd.), zvláštnosti kulturního života (stav vědy a kultury, vynikající odvětví a obory vědy a kultury atd.), zvláštnosti způsobu života obyvatel (související např. s poměrem městského a venkovského obyvatelstva, tradicemi, mezinárodními vlivy). Je zřejmé, že takový rozbor nám později usnadní lépe pochopit vztahy příslušné země k druhým zemím i její místo (skutečné nebo i potenciální) v rámci celé soustavy.

Ke zkoumání elementů struktury světové socialistické soustavy je ovšem možno a nutno přistoupit i tak, že určující bude hledisko vertikální roviny. Cílem tohoto zkoumání je odhalení a stanovení zvláštností jednotlivých „vrstev“ společenské skutečnosti, jako například: jaké jsou zvláštnosti geograficko-přírodních podmínek soustavy, jaké jsou zvláštnosti hospodářství, ekonomiky, sociální struktury, politických a ideologických poměrů, kultury v rámci soustavy. Opustíme-li hle-

² Za elementy struktury světové socialistické soustavy by bylo samozřejmě možné považovat ještě mnoho jiných jejích rysů a stránek. Každý konkrétnější rozbor této soustavy z určitého specifického hlediska — například hospodářského, politického, ideologického atd., nebo z hlediska jejího sjednocování a upevňování atd. atd. — odhalí nutně nové, jiné stránky, rysy, momenty, procesy, vlastnosti, s nimiž bude možno pracovat, jež bude možno považovat za elementy celé soustavy nebo elementy určitých procesů v jejím rámci. Jde nám

o nastínění nejzákladnějších otázek struktury socialistické soustavy, jímž se žádný takový speciálnější rozbor nikdy nebude moci zcela vyhnout, s nímž bude muset vždy nutně počítat a brát na ně ohled.

³ Můžeme a musíme konečně předpokládat, že určitý podrobnější výzkum struktury elementů — například zemí nebo hospodářských poměrů (ať už v rámci soustavy, nebo jednotlivých zemí) nebo jednotlivých etap — byl už proveden.

disko celku a sestoupíme na úroveň jed-
notlivých elementů horizontální roviny —
zemí a států — bude se naše zkoumání
do značné míry kryt se zkoumáním v této
(horizontální) rovině. Rozdíl bude v tom,
nač budeme klást důraz: zda na zkoumání
země, či na zkoumání některé její stránky
(například ekonomiky).

Při zkoumání elementů etap vývoje
socialistické soustavy má prvořadý vý-
znam stanovení jejich specifického cha-
rakteru, zvláště ovšem charakteru soudo-
bé etapy. Vývoj je třeba zkoumat jak
v celku, tak z hlediska elementů horizon-
tální i vertikální struktury (tzn. hledání
a zkoumání etap vývoje jednotlivých zemí,
etap vývoje hospodářství, sociálně ekono-
mických poměrů, stanovení a charakte-
ristika etap politického, ideologického,
kulturního vývoje — a to jak v rámci celé
soustavy, tak v jednotlivých zemích).

Po prozkoumání elementů struktury
jako takových je třeba přikročit ke zkou-
mání jejich vzájemných vztahů.⁴

Naznačme cestu podobné analýzy vzta-
hů — nejprve mezi elementy navzájem.
Metodicky správné by bylo nejprve pro-
zkoumat vztahy v jednotlivých rovinách
a teprve potom mezi těmito rovinami.
Protože zkoumáme společenské jevy, jež
jsou vícerozměrné, dá analýza vztahů ele-
mentů v jedné rovině, jakkoli je nutná,
sama o sobě dosti hubené výsledky. (Jak
například porovnávat jednotlivé země, ne-
máme-li si všimnout jejich hospodářství, po-
litiky, kultury atd., protože to už je pře-
chod do jiné roviny? Také porovnání
přírodních, geografických, hospodářských,
sociálně ekonomických, politických a ji-
ných poměrů celé soustavy neukáže asi
nic víc, než co je známo z historického
materialismu. Nové se objeví teprve při
analýze konkrétních vztahů v rámci jed-
notlivých zemí nebo různých etap vývoje.
Podobně „čisté“ porovnání etap nemůže
— kromě zjištění jejich následnosti a zcela
všeobecného významu — přinést něco za-

jímavého; je samo o sobě prázdné, bez-
obsažné.)

Tím větší význam má ovšem zkoumání
vztahů mezi elementy, kombinujeme-li
hlediska všech tří rovin pohledu (přičemž
jednu z nich je možno a třeba pokládat
za základní). Objeví se široká síť vztahů,
těžko systematicky a vyčerpávajícím způ-
sobem postižitelná (již prostá matematic-
ká úvaha by ukázala, jak s počtem rovin
a elementů roste i počet možných vztahů).
Při nutném zjednodušení je třeba zkou-
mat především vzájemné vztahy mezi jed-
notlivými socialistickými zeměmi — z hle-
diska přírodně geografických, hospodář-
sko-ekonomických, sociálních, politických,
ideologických a kulturních podmínek, a to
zejména v současné etapě (pro prozkou-
mání současného stavu se však zřejmě
ukáže nevyhnutelnost sáhnout do historie).
Kvalitu vztahů, jež je třeba uvažovat, dá
předmět sám (což neznámá, že by tyto
vztahy neměly vůbec žádné obecné rysy,
ani že by k jejich zkoumání nebylo mož-
né přistoupit z hlediska znalostí obecných
vlastností vztahů vůbec — např. podle
charakteru, podle způsobu vzájemného
působení, podle výsledků, podle funkce,
podle míry pevnosti a stability). Kvantita-
tivní stránka vystoupí do popředí zvláště
u některých vztahů (např. při zkoumání
přírodního bohatství, hospodářství, pro-
porcí v něm atd.). Vztahy různého druhu
budou mít v konkrétních případech růz-
ný význam a různou váhu (např. někde
budou převažovat hospodářské vztahy, jin-
de ideologické), což se bude zřejmě v jed-
notlivých etapách lišit. Konkrétní zkou-
mání ukáže, že vztahy určitého druhu
podporují jiné vztahy (např. ideová a po-
litická jednota usnadňuje upevňování a
prohlubování hospodářských vztahů), další
mají zase brzdicí a někdy i rušivý vliv
(např. rozdílné ekonomické zájmy se často
promítají do politických a ideologických
vztahů — narušují jednotu a někdy mo-
hou vyvolávat i spory). To jsou ovšem jen

⁴ Strohé oddělení etap zkoumání je podmínkou
jeho důslednosti a systematickosti. Má zabránit opo-
minutí důležitých momentů a stránek nebo eklek-
tickému vybírání pouze některých momentů; jeho
cílem je všestranné a důkladné prozkoumání celého
jevu. Strohé oddělení je ovšem v jistém smyslu ne-
uskutečnitelnou abstrakcí. Například specifčnost
toho kterého elementu vynikne ve srovnání s jiný-
mi elementy, ve vztahu k nim a k celé soustavě.
Systematické posouzení vztahů elementů navzájem
a jejich vztahů ke struktuře však může následovat
až po prozkoumání elementů, jehož je současně do

určité míry podmínkou. V praxi půjde zřejmě
o předběžné, mimovolné srovnání, vztažení elemen-
tů k něčemu jinému (umožněné už tím, že nezko-
umáme zcela neznámé skutečnosti, nýbrž jevy a pro-
cesy, s nimiž jsme do určité míry v neustálém prak-
tickém styku a něco o nich již víme). Tato po-
vrchní znalost ovšem nestačí, a proto letmé srovnání
prováděné již při zkoumání elementů nemůže na-
hradit systematické prozkoumání jejich vztahů. Při
zkoumání vztahů se totiž projeví nové vlastnosti
elementů a je proto třeba vrátit se znovu k vý-
sledkům analýzy elementů a doplnit ji.

Příklady. Systematické zkoumání ukáže celé bohatství problémů ve vztazích mezi socialistickými zeměmi, mezi jednotlivými oblastmi socialistického světa, jež zatím víceméně jen přibližně odhadujeme. Věc je ještě složitější o to, že jednotlivé elementy nepůsobí mezi sebou jen jako celky, nýbrž i svými mikročástmi; například objev zcela konkrétních přírodních zdrojů — nafty, uhlí, rudy — může podstatně ovlivnit nejen hospodářské, ale částečně i jiné vztahy mezi socialistickými zeměmi (rozdílné výrobní náklady, ceny atd.). Stejný vliv může mít i rozdílný způsob řízení hospodářství, rozdílný poměr k jednotlivým ideologickým a kulturním otázkám apod. Z toho všeho vznikají ve vztazích mezi socialistickými zeměmi zcela konkrétní rozpory, jejichž konkrétním řešením se tyto vztahy (popřípadě celá soustava) upevňují nebo narušují.⁵

Vezmeme-li za základ vertikální dělení, ukážou se už v rámci jednotlivých zemí rozdílné vztahy například přírodních podmínek a hospodářských i sociálně ekonomických poměrů, jež se zase mění v čase a vyvolávají změny i ve vztazích jednotlivých zemí.

Uvažujeme-li z časového hlediska a srovnáváme vývojové etapy, ukáže se rovněž celá škála vztahů: ani v rámci jedné země se etapy vývoje jednotlivých oblastí nekryjí. Sledování těchto nerovnoměrností a přesunů, jež zdůrazňují hned tu, hned onu stránku vývoje, nám dává konkrétní obrázek vývoje jednotlivých oblastí (hospodářství, sociální struktury, politiky atd.) v mezinárodním srovnání. Je pochopitelné, že ani vývoj zemí není rovnoměrný a zvláště v době vzniku socialistické soustavy, kdy se vliv celku v poměru k jednotlivým zemím projevuje ještě málo, může v mnohém připomínat nerovnoměrný vývoj za kapitalismu. Tou měrou, jak se živelný vývoj socialistické soustavy mění v plánovitý a jak se socialistická soustava mění v organický celek, mizí někdejší nerovnoměrnost, i když zřejmě ani pak nezmizí zcela (např. objevení nových přírodních zdrojů, nebo i předem uvážené plánovité zásahy mohou při všeobecně vyrovnávacích tendencích vést k dočasně rychlejšímu rozvoji té které oblasti).

To všechno jsou pochopitelně jen příklady, jen náznak směru, jímž by bylo třeba jít — tentokrát při zkoumání vztahů mezi elementy struktury světové socialistické soustavy.

Pokusme se nyní ve vši stručnosti nastínit aspoň některé problémy vztahu struktury a elementů této soustavy.

Máme-li na mysli jednotlivé socialistické země, je třeba vyzvednout, že specifikem jejich vztahů v celé soustavě (a ovšem i mezi sebou navzájem — což souvisí se vzájemnými, především politickými vztahy mezi socialistickými zeměmi) je to, že tyto země zůstávají samostatné a suverénní. Vývoj socialistické soustavy přinesl a přináší sice už některé momenty, které jdou dále nad původní relativní uzavřenost jednotlivých socialistických zemí (vzájemná koordinace hospodářských plánů zemí RVHP a postupný přechod ke společnému plánování — aspoň v hlavních obrysech a zvláště mezi některými zeměmi, společné velení armád zemí Varšavské smlouvy). Ale základní forma — forma samostatných, suverénních států — zůstává (dosud) v podstatě zachována. Jednota socialistických zemí, spočívající na objektivním základě stejného společenského zřízení a na jejich základních společných objektivních zájmech, je v současné etapě zabezpečována především politickou jednotou komunistických stran, jež je zase závislá na jejich ideové jednotě. Vzájemná ekonomická vazba socialistických zemí (a ovšem i politický vývoj) není ještě taková, aby znemožňovala nebo znesnadňovala případná vybočení jednotlivých zemí (dokonce z rámce dobrovolně přijatých dohod), nebo aby si už vynucovala vytvoření společných (státně) politických orgánů, vzdání se určité části suverenity jednotlivých zemí ve prospěch těchto společných orgánů a podobná opatření jako bezpodmínečnou podmínku dalšího vývoje. Přitom nelze zapomenout, že užší vztahy, o nichž především mluvíme, existují jen mezi částí socialistických zemí (RVHP, Varšavská smlouva); že se tedy dosud netýkají všech socialistických zemí a celé socialistické části světa.

Další specifickou stránkou vztahu socialistických zemí v rámci socialistické sou-

⁵ Některé z těchto problémů vztahů mezi socialistickými zeměmi (ty, které mají „technickou“ povahu) jsou natolik obecné, že je můžeme pozorovat i ve vztazích mezi kapitalistickými zeměmi. Stu-

dium problémů kapitalistické integrace po této stránce může být proto velmi poučné i pro řešení vztahů uvnitř socialistické soustavy.

stavy (v širokém slova smyslu i ve smyslu těsnější jednoty charakterizující oblast RVHP) je to, že jde v zásadě o rovnoprávné vztahy (vyloučíme-li případy chyb např. v období kultu), projevující se v tom, že socialistické země dobrovolně přijímají nebo nepřijímají společné závazky a že i v rámci užší jednoty zemí RVHP podmínkou přijetí usnesení je souhlas země, již se usnesení dotýká. Donucení ani povinnost podřizovat se usnesení většiny ve smyslu demokratického centralismu tu neexistuje. To na jedné straně jasně charakterizuje rozdílnost vztahů mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi (nejde ovšem jen o formální stránku, která v případě kapitalistických zemí často zastírá skutečný obsah, i když i ona v řadě případů — např. nerovnost hlasů jednotlivých zemí ve společných orgánech — jasně odhaluje podstatu vztahů nadvlády silnějších nad slabšími). Současně to ovšem ukazuje — ve srovnání s perspektivami dalšího vývoje — i omezenost dnešního stupně vývoje socialistické části světa (tím spíše, že ani tyto zárodečné vztahy užší jednoty se netýkají všech socialistických zemí).

Zásadní rovnoprávnost socialistických zemí v rámci soustavy neznamená jednoduše jejich rovnost. Co do velikosti, hospodářské a politické váhy, stupně sociálně ekonomického vývoje, politických, ideologických, kulturních poměrů, zkušeností a dalších aspektů by bylo možno sestavit určitou hierarchii, určitý žebříček socialistických zemí, jenž by pro různé oblasti společenské skutečnosti byl zřejmě vždy konkrétně jiný a v průběhu historického vývoje by se více či méně podstatně měnil.

Uvažujeme nyní o věci z obecnější stránky. Vztahy mezi socialistickými zeměmi spoluvytvářejí strukturu celé soustavy. Na druhé straně jsou však její existenci (tj. existenci soustavy — existenci více socialistických zemí, jejich úlohou ve světě) i existenci její struktury (zvláště existenci užších seskupení s uvedenou vnitřní strukturou vztahů) významně ovlivňovány. Čím vyspělejší bude tato struktura, tj. čím organičtějším celkem bude socialistická soustava, tím podstatnější bude

její vliv na jednotlivé vztahy mezi socialistickými zeměmi v jejím rámci. To se dá empiricky odvodit i z dosavadních, dosud nerozvinutých a historicky omezených poměrů.

Všimněme si dále vztahů elementů vertikální roviny k celkové struktuře. Uvnitř socialistické soustavy vystupovaly zpočátku do popředí především politické momenty; politické poměry byly rozhodující. Postupně, s vývojem socialistických zemí a celé soustavy se však váha přenášela do ekonomicko-sociální oblasti a nyní se — v rámci jednotlivých zemí a do určité míry i z hlediska celé soustavy — přenáší do technicko-hospodářské oblasti. To vede někdy až k tomu, že se o světové socialistické soustavě mluví pouze jako o soustavě ekonomické. To je zřejmě nesprávné. Nelze opomíjet a podceňovat ani důležitost současné politické a ideové problematiky uvnitř socialistického světa (nejen z hlediska vztahů mezi komunistickými stranami, ale také mezi socialistickými zeměmi jako státními celky). Nelze ignorovat perspektivní politické otázky, jež si — v zájmu dalšího upevňování soustavy — právě ekonomický vývoj bude vynucovat.

Pro úplnost několik slov o vztahu elementů a struktury v časové rovině. Jednotlivé etapy skládají celkový vývoj, jenž však také není jejich pouhým mechanickým součtem. Některé etapy hrají ve vývoji větší roli než druhé; některé mají pozitivní nebo pozitivnější význam než druhé, některé ukazují rychleji kupředu, jiné mají v sobě výrazné retardační prvky, jsou „zákrutem“ dějin ap. Přitom časový rozměr má specifický moment nenávratnosti toho, co se již odehrálo (i když to pochopitelně neznamená naprostou nemožnost recidiv minulého), moment jednostranně určené následnosti.⁶

Vztah elementů a struktury v kombinaci pohledů z různých rovin by mělo ještě smysl rozebírat asi vzhledem k dalším problémům. Tak jako se přesouvá těžiště mezi jednotlivými „vrstvami“ skutečnosti socialistické soustavy, tak se přesouvá i uvnitř jednotlivých zemí (kde vede obecného trendu: politika — sociálně ekonomické problémy — hospodářství vy-

⁶ To všechno jsou ovšem velmi obecné úvahy dané tím, že v zájmu systematickosti setrváváme zatím v této jedné rovině. Je zřejmé, že hledisko vý-

voje má smysl uvažovat především ve vztahu k druhým rovinám a jejich jevům a problémům.

stupuji daleko nápadněji než v rámci celé soustavy ještě další, někdy dokonce velmi detailní momenty, např. objevení nových přírodních zdrojů, zavedení nového systému hospodářství, výměna osob na čelných místech atd.). V podmínkách existence oddělených socialistických zemí a při dané (politické) struktuře soustavy se tyto jevy a změny dotýkají především nebo pouze příslušných zemí. Mohou však mít za následek přesuny jak ve vzájemných vztazích mezi zeměmi, tak v jejich postavení v rámci celé soustavy — tedy dokonce určité změny v celé struktuře soustavy.

Uvedená otázka souvisí úzce s další — s problémem funkce elementů a pak i celé struktury.

Jak je to s otázkou funkce (funkcí) a struktury?

Každý element (země, určitý druh podminek, poměrů a vztahů — hospodářské, politické atd.) má v každém období v rámci celkové struktury soustavy určitou roli, funkci, danou jeho vlastnostmi a specifickým charakterem a jejich sladěním s celkem, stupněm, způsobem, charakterem zapojení do celkové struktury, jeho místem ve struktuře soustavy. Tyto funkce se v souvislosti s vnitřními změnami elementů a s jejich přesuny v rámci struktury mění. Funkce elementů uvnitř celkové struktury může odpovídat jejich charakteru, potřebám rozvoje atd., nebo nikoli; potenciální možnosti elementů mohou být danou strukturou plně využity, nebo nikoli. V prvním případě podporuje funkce jednotlivých elementů danou strukturu, v druhém ji tím či oním způsobem narušuje — buď táhne její vývoj zpět (tyto momenty jsou zvláště silné v začátcích soustavy, kdy ještě není organickým celkem), nebo ji tlačí vpřed, vynucuje si zdokonalení struktury na vyšším stupni (tato tendence je typická pro upevněnou soustavu, překročivši určitý elementární stupeň svého vývoje). Na počátku vývoje soustavy se elementy zapojují do nové struktury tím způsobem, že do ní přenášejí své dosavadní funkce (vyplývající z jejich charakteru a uplatňované v rámci jiné struktury, již byly elementy až dosud součástí) a snaží se je uplatnit. Nová struktura si však elementy a jejich funkce postupně přizpůsobuje: ponechává a posiluje jedny, oslabuje a potlačuje druhé,

mění proporce mezi nimi podle svých potřeb. Elementy mají v rámci struktury v základě dvojí funkci: jednu zaměřenou dovnitř, k vlastnímu rozvoji elementu (země, určitých poměrů atd.), a druhou zaměřenou k celé soustavě. Mezi oběma může být různý kvalitativní či kvantitativní vztah.

Celková struktura má celkovou funkci, spoluvytvářenou a podporovanou v té či oné míře funkcemi svých elementů (každý element nehraje stejnou roli); ovšem struktura sama (tj. organizace celku sama o sobě) má svou specifickou funkci, zaměřenou jednak dovnitř, na rozvoj celku a jeho elementů, jednak navenek (tuto stránku necháváme zatím stranou). Funkce celku, celkové struktury, ovlivňuje funkci jednotlivých elementů o to více, oč je soustava organičtějším celkem.

Struktura je ovšem jen momentem celku. Navíc je otázkou pouze jeho vnitřního uspořádání. Celek se vyvíjí nejen ve své struktuře; v poměru k některým momentům celku, jež se vyvíjejí rychleji, zůstává struktura relativně stabilní. A celek se vyvíjí nejen uvnitř (má nejen svůj samovývoj), nýbrž i vzhledem ke svému okolí (pod vnějším vlivem). To všechno (vnitřní vývoj celku, včetně vývoje elementů, změn jejich funkcí, váhy atd.; vývoj celku jako samovývoj i vývoj pod tlakem vnějších okolností) způsobuje, že existující struktura přestává plnit potřebnou funkci, že funkce, jež z ní vyplývá, jež jí odpovídá, není v souladu s funkcí, jaké nabývá celek. Dochází k rozporu mezi strukturou s její inertní funkcí a potřebami vývoje (vývoje celku, jevů skutečnosti, jejichž je struktura součástí, momentem, stránkou atd.; mezi strukturou a její inertní funkcí a novou funkcí celku). Pod tlakem těchto okolností se struktura nakonec musí změnit, musí být nahrazena jinou, odpovídající potřebám vývoje (což nikterak nevylučuje dočasně opačný poměr, kdy strnulá struktura potlačuje a brzdí vývoj).

Všechny tyto zdánlivě abstraktní úvahy mají vzhledem k světové socialistické soustavě velmi konkrétní obsah. Například ČSSR má v rámci její struktury (nebo v rámci RVHP) zcela určité místo a roli — dané její velikostí, počtem obyvatel, přírodními podmínkami, v jisté míře i geografickými podmínkami, stupněm, stavem,

absolutní i relativní vahou svého hospodářství, stupněm a stavem výrobních vztahů, sociální strukturou, politickou strukturou a politickými poměry uvnitř i vztahy navenek (což platí i pro hospodářskou, ideologickou a kulturní oblast), a to vztahy státně politickými i stranicko-politickými, ideologickými i kulturními poměry atd.; dané její specifičností jako malé, ale relativně vysoce vyvinuté země; jejím zapojením do soustavy (člen RVHP, Varšavské smlouvy) atd. Tato funkce se ovšem mění. Dříve se o naši zemi s oblibou mluvilo jako o strojárně socialistického tábora, což souviselo jednak s naším relativně vysoce rozvinutým strojírenstvím, jednak s šířkou jeho sortimentu. Dnes, kdy i ostatní socialistické země budují strojírenskou výrobu (a často lepším, modernějším způsobem), změnilo se toto do určité míry výlučné postavení naší republiky, což si vyžaduje změnu struktury našeho hospodářství. Vzhledem k nedostatečné surovinové základně tlačí nás potřeby našeho rozvoje k upevňování a rozšiřování dělby práce s ostatními socialistickými zeměmi a k upevňování socialistické soustavy. Zdokonalením struktury světové socialistické soustavy, organizace RVHP atd. nabude naše republika nové funkce a nového významu mezi socialistickými zeměmi; jejich možností bude lépe a dokonaleji využito — ovšem za předpokladu, že se sama přizpůsobí změnám a potřebám celku.

Rozvoj naší země a posilování její role v rámci socialistického tábora je v souladu s dvojitou vnitřní funkcí socialistické soustavy: napomáhat rozvoji socialismu vcelku i socialistickému rozvoji jednotlivých socialistických zemí. Tuto funkci bude plnit světová socialistická soustava tím lépe, čím organičtějším celkem se stane, čím účelněji bude využívat možnosti jednotlivých zemí, efektivněji organizovat racionální dělbu práce, vhodně rozmísťovat i soustřeďovat výrobní síly, ovlivňovat progresivní společenský vývoj a zabezpečovat stálý a rychlý růst životní úrovně obyvatelstva, vědy, kultury.

Potíže, které se projevují v socialistických zemích a v celé socialistické soustavě, jsou mimo jiné (protože příčin a souvislostí je více) také svědectvím a výrazem rozporů mezi potřebami rozvoje jednotlivých zemí a celé soustavy na jedné straně

a úrovní a formou dosavadních vztahů v jejím rámci, její strukturou na straně druhé. Nelze nebrat v úvahu složitost těchto potíží a nutnost vyhledávání zcela konkrétních cest k jejich odstranění. Obecně je však možno říci, že snaha vyprostit se z těchto potíží izolovaně od druhých, bez ohledu na druhé, bez spolupráce s nimi, cestou uvolnění dosavadních svazků mezi socialistickými zeměmi místo jejich uváženého, systematického a důsledného upevňování a prohlubování je obrovským omylem a naprostým nepochopením objektivních tendencí vývoje i krátkozrakým chápáním vlastních zájmů. Internacionální jednota a spolupráce je zákonem vývoje socialismu. Vyplývá ze zájmů pracujících všech zemí a národů, ze zájmů, které jsou v podstatě shodné, z nutnosti spojit zdroje a prostředky všech zemí a národů, aby bylo urychleno vybudování úplné beztrždní komunistické společnosti s využitím všech předností socialismu. Je nezbytná i z hlediska obrany socialismu před úklady imperialismu. Narušování jednoty socialistických zemí a národů poškozuje celou věc socialismu. Protože obecné, celkové, internacionální zájmy socialismu nejsou cizí národním zájmům jednotlivých zemí a národů, protože jsou s nimi v hluboké, základní a zásadní shodě, obrací se porušování těchto obecných, internacionálních zájmů socialismu nakonec také, ba nejvíce proti těm zemím, národům a stranám, které v omezeném egoismu uhýbají svým mezinárodním závazkům a povinnostem. Naproti tomu země, národy a strany uvědoměle dbající požadavků mezinárodní jednoty, solidarity a spolupráce neprospívají jenom celku, ale zabezpečují tak i své vlastní dlouhodobé i perspektivní zájmy.

Socialismus a spolu s ním i světová socialistická soustava a socialistická integrace vyrůstají z hlubokých objektivních potřeb pokrokového vývoje společnosti. Ke své realizaci však potřebují aktivní, uvědomělou, plánovitou činnost subjektu — revoluční dělnické třídy, jejich komunistických stran, jejich socialistických států. Subjekt — třída a její revolučnost, uvědomělost, organizovanost atd. — je sice koneckonců také objektivně podmíněn. Není však pouze a jen pasivním odrazem a výrazem objektivních podmínek. Vědomí, uvědomění a revoluční organizovanost

a aktivita na něm založené jsou relativně samostatným činitelem, schopným přetvářet dané poměry směrem kupředu a uvolňovat tak prostor širší činnosti subjektu. Struktura světové socialistické soustavy je pouze ve svých počátcích výsledkem převážně živelného vývoje. V procesu dalšího vývoje je struktura socialistické soustavy čím dále tím více vytvářena činností subjektu — především komunistických stran, jejichž uvědomělost, zkušenosti, organizační umění a další kvality v té či oné míře působí k překonávání potíží a nedostatků a k prosazování stále optimálnějších variant jejího vývoje.

Nakonec ještě několik zcela stručných poznámek k otázce struktury socialistické soustavy z hlediska jejího vztahu k ostatnímu, nesocialistickému světu. Jde o součást širší problematiky socialistické části světa (nikoli jen její struktury) a nesocialistické části světa.

Socialistický svět, včetně konkrétní struktury socialistické soustavy, podřívá a oslabuje především panství imperialismu ve světě, zužuje neustále jeho sféru působení. Vyvolává však i některé změny ve vnitřní struktuře imperialismu, nepochopitelné z hlediska jeho pouhého samovývoje a vysvětlitelné konečkonců jako reakce na svět socialismu. Socialistický svět působí stále mohutněji na tzv. třetí, rozvojový svět. Jestliže se v minulosti velkou měrou podílel svým působením na rozpadu koloniální soustavy imperialismu a na osvobození rozvojových zemí, obráží se dnes jeho vliv stále více i ve vnitřní struktuře rozvojového světa; stimuluje pokrokové tendence jeho vývoje.

Nelze však přehlížet ani opačný vliv nesocialistického světa na svět socialismu a jeho strukturu. Kapitalistický, imperialistický svět se netají svým přáním a úsilím zvrátit poměry v socialistických zemích nazpět ke kapitalismu. Jeho vliv a působení nejsou však jen současné, nýbrž i historické. Výhledisko z kapitalistické minulosti poznamenává dodnes více či méně všechny socialistické země (např. nutnost překonávání dědictví zaostalosti apod.). Přejít dalších zemí k socialismu za historických podmínek spjatých s druhou světovou válkou vyvolanou imperialismem vysvětluje konkrétní státně politickou strukturu socialistické části světa. Zachovávání této struktury je do určité

míry dáno i ohledem na rozvojový svět, jenž by zvláště v dnešních podmínkách úporného boje socialismu a kapitalismu ve světě nemusil správně pochopit případný přechod k vyšším formám státně politického uspořádání socialistického světa, lépe odpovídajícím vlastnímu charakteru a potřebám rozvoje socialismu.

Pokud jde o vztah struktury socialistické soustavy k struktuře celého světa, je z obecného hlediska socialistický svět elementem současného světa a vzhledem k němu je struktura socialistické soustavy mikrostrukturou — a to při vši zásadní odlišnosti socialistického a nesocialistického světa, přes všechny pokusy imperialistů narušit a přerušit svazky nesocialistického světa se socialistickým. Při zdůrazňování odlišnosti socialistického světa a jeho struktury nesmíme proto zacházet tak daleko, abychom socialistickou soustavu odtrhávali od ostatního světa. To by nejen hrálo do rukou našich protivníků, ale neodpovídalo by to ani skutečnosti. Socialistická soustava je organickou součástí celého světa — z horizontálního, vertikálního i historického hlediska. Je stále více, stává se stále více jeho integrující součástí. Svět je dnes ovšem do určité míry neorganickým konglomerátem, součtem socialistického světa s nesocialistickým. Toto rozdělení, zvláště po hospodářské stránce, je však do značné míry umělé. Socialistický svět se s ním proto nesmíruje a podniká kroky k jeho překonání, jež by bezesporu pomohli dalšímu progresivnímu vývoji ve světě.

Резюме

Помайзл К.: Заметки к анализу структуры мировой социалистической системы

Изучение структуры является необходимой составной частью и условием глубокого познания всякого явления. Структурный анализ приводит к открытию внутренней организации явления, к познанию его частей и их свойств, их взаимоотношений, места, иерархии в пределах целого. Он ищет закономерности отношений внутри изучаемого явления, помогает открыть противоречия, преодолением которых система в своем самодвижении упрочивается и развивается в направлении вперед. Дополненный изучением внешних связей явления — отношения структуры и суперструктуры, он способствует многообразному взгляду на изучаемое явление.

Структурный анализ надо проводить на всех уровнях — горизонтальном, вертикальном, историческом. Элементами структуры могут быть частичные явления, но и процессы, каче-

ства, моменты, фазисы, отношения, функции и т. д. Изучение элементов выявляет их свойства и специфический характер, являющийся результатом их конкретной микроструктуры, характера, места, и роли микроэлементов в ней. Свойства и характер элементов показывают себя в отношениях их к другим элементам и к целому и его структуре, однако, они в значительной мере даны и создаваемы этими отношениями. Эти отношения надо изучать как в их качественной полиморфности (причем речь идет об отражении специфичности того которого отношения), так и с количественной стороны.

Элементы составляют общую структуру явления, которая, однако, не является простой их суммой, но она образует органическое целое. Элементы подчинены этому целому, они подвергаются влиянию принадлежности к нему. Каждый элемент в рамках структуры играет определенную роль, вытекающую из его собственного характера и места в структуре. Роль функций отдельного элемента в конце концов определены структурой, в формировании которой они, однако, одновременно принимают участие.

Структура и ее функция существуют в единстве и одновременно во взаимном противоречии. Старая структура после определенного времени перестает удовлетворять новым функциям явления, которые потребуют ее изменение.

Структура, конечно, является только моментом целого; сверх того, она является только делом его внутреннего упорядочения. Целое развивается не только своей структурой. Из этого вытекает двойное заключение: исследование структуры понимать как необходимое, но не исчерпывающее всего явления, или же всей проблемы действие; и при всей оправданности относительно самостоятельного изучения структуры не забывать о ее отношении к целому явлению, как об условии понимания и собственного развития структуры.

Мировая социалистическая система по известному определению является социальным, хозяйственным и политическим содружеством суверенных наций, идущих по пути к социализму и коммунизму и связанных между собой единством общих интересов и целей, тесными связями международной социалистической солидарности. Она является системой стран, имеющих одинакового типа хозяйственный базис и государственный строй, имеющих единую идеологию, общие интересы обороны от империализма и единую цель — коммунизм. Она является новым типом хозяйственных и политических отношений между странами. Содружество означает, что социалистические страны образуют одно единое в принципе целое, что дело не идет об одной только их механической сумме или конгломерате, но об органическом целом. Этим органическим целым она становится, конечно, только в течение определенного времени развития взаимных отношений социалистических стран, в котором играют роль как объективные, так и субъективные факторы с их сложными отношениями. Для того, чтобы дифференцированно выразить многообразную действительность современного социализма и его развития поэтому уместно наряду с понятием «мировая социалистическая система» соответ-

ственно обстоятельству использовать также другие понятия: социалистический мир, социалистическая часть мира, социалистический лагерь, (социалистические страны СЭВ, страны Варшавского договора и т. п.).

Нынешнее государственно-политическое устройство социалистического мира (суверенные социалистические государства со взаимными внешнеполитическими отношениями) есть историческая форма, данная конкретным развитием социализма, когда после первой мировой войны сначала победила социалистическая революция в одной стране и когда после второй мировой войны от капиталистической системы отпали и стали на путь социализма другие страны. Эту конкретно-историческую форму (после второй мировой войны ввиду ее хода, характера и результатов единственно возможную) нельзя считать ни единственно возможной вообще, ни вечной. Напр., после первой мировой войны Ленин, исходя из тогдашнего конкретного положения и из общих принципов и нужд социализма, принимал во внимание в случае победы революции в других странах создание единого социалистического государства (конкретно европейской социалистической федерации), прообразом которого впоследствии стал хотя бы союз первоначально совсем самостоятельных советских республик в СССР. Необходимо видеть и в наше время, что эта объединяющая тенденция является законом социализма, и под этим углом зрения следует смотреть на настоящую историческую ступень отношений между социалистическими государствами, странами и народами.

Мировую социалистическую систему иногда понимают сужено, только как экономическую систему, что приводит к упущению из виду политической и идейной проблематики (содержащей отношения, во-первых, между коммунистическими партиями, во-вторых, между социалистическими странами) и к пренебрежению перспективными политическими вопросами, которые потребует как раз экономическое развитие в интересах дальнейшего упрочения мировой социалистической системы в будущем.

Структуру мировой социалистической системы можно и нужно изучать во всех основных уровнях — горизонтальном, вертикальном, историческом (конечно, возможны еще и другие аспекты). Основными элементами горизонтального уровня являются отдельные социалистические государства; вертикальными — естественные, хозяйственные, экономические, социальные, политические, идеологические, культурные и др. условия; историческими — отдельные этапы развития. Статья указывает возможные варианты конкретного исследования: в интересах систематичности сначала отдельно на отдельных уровнях и затем в необходимой их комбинации. Сначала относительно отдельное изучение отдельных элементов и их микроструктуры, затем анализ их взаимных отношений; подобно тому исследовать отношение элементов и общей структуры. Притом упоминаются такие конкретные проблемы, какими являются отношение развития всей системы и развития отдельных социалистических стран, проблема равноправия и равенства, проблематика

единства мировой социалистической системы. В заключение автор совсем коротко пишет об отношении мировой социалистической системы и ее структуры к несоциалистическому миру и его структуре.

Статья, целью которой является внести свой вклад в систематическое исследование социалистической системы, оканчивается констатированием необходимости и требования ее всестороннего упрочивания. Возникающие в мировой социалистической системе затруднения являются, кроме прочего, свидетельством и выражением противоречий между нуждами развития отдельных стран и всей системы, и между уровнем и формой до сих пор существующих отношений в её пределах и ее структурой. Нельзя недооценивать сложность этих трудностей и необходимость вполне конкретных путей к их устранению. Однако, в общем можно сказать, что громадной ошибкой и абсолютным непониманием объективных тенденций развития и недальновидным пониманием собственных интересов является стремление освободиться от этих трудностей в изоляции от других, не считаясь и не сотрудничая с другими, путем ослабления связей между социалистическими странами вместо их обдуманного систематичного упрочивания и углубления.

Summary

Pomaizl K.: Comments on the Analysis of the World Socialist System Structure

The research of structure represents an indispensable component and condition of a deep knowledge of each phenomenon. Structural analysis leads to a disclosure of the inner organization of the phenomenon, to the knowledge of its parts and their qualities, mutual relations and the location, the hierarchy in the framework of the whole. It searches for laws governing the relations within the phenomenon under study, and helps to reveal the contradictions the elimination of which facilitates the consolidation and advancement of a self-moving system. Implemented by the study of external implications of the phenomenon — of the relation between structure and superstructure — it contributes to the many-sided view of the substance of the examined phenomenon.

Structural analysis must be carried out at all levels — the horizontal, the vertical, the historical. The elements of the structure may be partial phenomena, but also processes, qualities, moments, phases, relations, functions, etc. The study of elements reveals their qualities and specific character based on their concrete microstructure, on the character, place and role of micro-elements within it. The qualities and character of elements manifest themselves in their relations to other elements, as well as to the whole and to its structure; to a considerable extent, however, they are given and formed by these relations. These must be examined both in their qualitative multiformity (this is the question of comprehending the speci-

ficity of the respective relation) and from the quantitative point of view.

Elements compose the general structure of the phenomena; this, however, is not their simple sum total but forms an organic whole. The elements are subordinated to this whole and influenced by their appurtenance to it. Within the framework of the structure, each element plays its quite specific role given by its character and its place in the structure. As a matter of fact, the roles of the function of the individual element are determined by the structure, in the formation of which they simultaneously participate.

The structure and its functions are in harmony and simultaneously in contradiction with each other. After some time, the old structure ceases to be in agreement with the new functions of the phenomenon which then enforce its change.

Structure, of course, is only a moment of the whole; moreover, it represents only a problem of its inner organization. The whole develops not only in its structure. From this, a double conclusion may be drawn: the research of structure must be conceived as necessary but not as fully exhausting the entire phenomenon or problem; and even if a relatively independent research of structure is fully justified, its relation to the whole phenomenon — as a condition of comprehending the development of the structure — must always be borne in mind.

According to the well-known definition, the world socialist system is a social, economic and political community of independent nations proceeding to socialism and communism, united by common interests and aims, by close bonds of international socialist solidarity; it is a system of countries having an economic basis and state constitution of a similar type, a uniform ideology, common interests of defence against imperialism and a common goal — communism; it is a new type of economic and political relations among countries. Community means that the socialist countries constitute one single whole, uniform in substance, representing not merely their mechanical aggregate or conglomerate but an organic whole. Of course, this organic whole can be attained only in the course of a certain phase of development of mutual relations among the socialist countries in which an important part is played by both objective and subjective factors, as well as by their complex relations. The differentiated comprehension of the diverse reality of contemporary socialism and its development requires the application of the concept "world socialist system" and, besides, of further concepts: "socialist world", "socialist part of the world", "socialist camp", (socialist) countries of the Council of Mutual Economic Aid, Warsaw Pact countries, etc. — according to circumstances.

The present state-political organization of the socialist world (sovereign socialist states with mutual international-political relations) represents a historical form given by the

concrete development of socialism: after World War I, the socialist revolution gained victory at first in one country, and, after World War II, further countries dropped away from the capitalist system and started on their way to socialism. This concrete historical form (i. e. the only one possible after World War II with a view to its course, character and results) cannot be considered as the only one possible or as everlasting. E. g. after the World War I, Lenin — taking into account the concrete situation of that period, as well as the general principles and needs of socialism — considered the constitution of a single socialist state (concretely: the European Socialist Federation), in case that the revolution should be victorious also in other countries; its prototype was the unification of originally entirely independent Soviet republics in the USSR. Even today it is necessary to recognize that this unifying tendency is one of the laws of socialism, and the present historical level of relations among socialist states, countries and nations must be viewed from this aspect.

The world socialist system is sometimes narrowly conceived as a purely economic system; this leads to neglecting political and ideological problems (including the aspect of relations among communist parties on the one hand, and among socialist countries on the other) and to disregarding perspective political problems the solution of which will in future, be necessitated — in the interest of the further consolidation of the world socialist system — by the economic development itself.

The structure of the world socialist system can and must be examined at all the three basic levels — the horizontal, the vertical and the historical (of course, also other viewpoints are possible). The basic elements of the horizontal level are the individual socialist states; those of the vertical level are the natural, economic, social, political, ideological,

cultural, etc. conditions; those of the historical level are the separate developmental stages. The present paper indicates the possible variants of concrete research; for the sake of systematization, at first separately at the respective levels and then in their necessary mutual combination; first of all a relatively separated investigation of the individual elements and their microstructure, then the analysis of their mutual relations; likewise, the relation between elements and the general structure. On this occasion, mention is made of such concrete problems as the relation between the development of the whole system and the development of individual socialist countries, the problem of equality and equal rights, the problems of the unity of the world socialist system. In concluding, the relation of the world socialist system and its structure to the non-socialist world and its structure is briefly discussed.

The paper, designed to contribute to the systematic study of the world socialist system, conveys the inevitability and necessity of its consolidation in all respects. The difficulties envisaged by the world socialist system consist, besides other things, in the contradictions existing between the needs of the development of the individual countries and the whole system, and the levels and forms of the present relations in its framework, in its structure. The complexity of these difficulties, as well as the necessity of quite concrete ways to their elimination must not be underestimated. Generally, it may be said that the endeavour to overcome these difficulties in isolation from the others, regardless of the others and without cooperation with the others, i. e. by releasing the relations among socialist countries instead of by their deliberated systematic and consequential consolidation and intensification is a huge mistake, an absolute misunderstanding of objective developmental tendencies, and a shortsighted conception of one's own interests.

Jedním ze stěžejních principů socialistické společnosti a jejího vývoje je vedoucí úloha dělnické třídy. Jejím výrazem je rovněž vedoucí úloha KSČ. Je proto zcela přirozené, že dělnická třída k sobě obrací pozornost našich sociologů.

Předpokladem sociologického výzkumu kterékoli stránky života a aktivity naší dělnické třídy je ovšem pravdivý úsudek o tom, co vůbec pod pojmem dělnická třída chápat. Na první pohled se může zdát, že k tomu *postačí* stanovit, které sociální skupiny k této třídě řadit.

Takový vulgárně empirizující přístup však ve skutečnosti ulpívá jen na povrchu jevů. Vede k podléhání subjektivistickým spekulacím. Proto spíše ztěžuje než usnadňuje hlouběji pochopit náš současný společenský proces a úlohu dělnické třídy v něm.

Pokusy „opírat“ tento přístup o údajné odvolání na vědecké dílo zakladatelů marxismu se ve skutečnosti zásadně rozcházejí s vědeckou podstatou tohoto díla a negují ji. Snad nebude na škodu v této souvislosti připomenout některé stěžejní závěry K. Marxe o metodě vědeckého zkoumání, obsažené v jeho přípravných pracích ke *Kapitálu* z let 1857–1859, v *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*.³

Marx tu ukazuje, že ten, kdo se při zkoumání společenských jevů spokojuje jen se smyslově názornou realitou (např. v politické ekonomii s „obyvatelstvem“) jako s východiskem, se zpravidla utápí v prázdné abstrakci. Vědecké zkoumání vyžaduje postupovat jinak.

Předpokládá vyčlenit nejprve pomocí abstrakce ze smyslově názorné reality a z jejího pohybu její *nejpodstatnější rysy* („Na

první cestě se plná představa vypařuje v abstraktní určení; ...“). Teprve za jejich pomoci je pak možné dospět k vědeckému vymezení zkoumaného jevu („... na druhé cestě vedoucí abstraktní určení k reprodukci konkrétního cestou myšlení.“)⁴

Mezi nejpodstatnější rysy dělnické třídy a jejího pohybu patří *jednak* její postavení ve výrobních vztazích, které má konečkonců určující vliv na tendence jejího politického hnutí, *jednak* relativně samostatné aktivní působení její třídní ideologie a její politicko-organizační činnosti. Oba tyto problémové okruhy jsou předmětem obecné marxisticko-leninské teorie společenské úlohy dělnické třídy.

To jsou hlavní teoretické předpoklady marxistického vymezení dělnické třídy. Jen na jejich základě je možné stanovit, *které* sociální skupiny našeho obyvatelstva k dělnické třídě patří, případně i *nakolik* k ní patří. Bez těchto předpokladů bychom nedospěli dál než k prázdné abstrakci. Náš pohled a závěry by se neodlišily od buržoazní sociologie, naopak spíše by s ní splynuly.

K tomu bohužel docházelo v mnohých sociologických pracích našich autorů z předchozích let. Tak se u nás rodily různé revizionistické tendence ke zkreslování charakteristiky a složení naší dělnické třídy. Můžeme je zhruba rozdělit do dvou velkých skupin. *První* hovoří o *dělnické třídě vůbec* a argumentuje zvláště vědeckotechnickou revolucí. Tvrdí, že pod jejím vlivem dochází jak k obecné změně celkové povahy dělnické třídy, tak i ke změně jejího složení. Její součástí se prý *v důsledku proměn výrobně technické dělby práce* stávají další složky pracujících – zvláště prý technická, případně i veškerá

¹ Z hlavního referátu na téma *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*, předneseného na třídní teoretické konferenci s mezinárodní účastí, kterou ve dnech 23.–25. května 1972 uspořádala z rozhodnutí sekretariátu ÚV KSČ Vysoká škola politická ÚV KSČ.

² Označení „socialistická dělnická třída“ užívám, abych vyjádřil její kvalitativní odlišnost od dělnic-

ké třídy kapitalistické společnosti – třebaže upevňování jejích socialistických rysů, zejména v oblasti vědomí, je ovšem proces, a nikoli jednou provždy dané statické definitivum.

³ Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin, Dietz Verlag, 1953.

⁴ Tamtéž, s. 21–22.

inteligence a další sociální skupiny, možná dokonce všechen pracující lid.

Se skutečně pozoruhodnou nelogičností byly na podporu těchto tvrzení rozvinuty dokonce pokusy dokázat, že takto prý chápal složení dělnické třídy již Marx v *Kapitálu* v poznámkách o tzv. *souhrnném dělníku* (tj. v období, kdy vědeckotechnická revoluce ještě nenastala). Lze se domnívat, že tyto pokusy někdy subjektivně pramenily ze snah čelit soudobé argumentaci buržoazních ideologů (zvláště jejich propagandě o vzniku nové, tzv. „střední třídy“). Byly však bohužel objektivně spíše *ústupem* před nimi.

Neméně nelogické byly snahy vyvozovat z této interpretace dělnické třídy za kapitalismu (co jiného mohl mít na mysli Marx v *Kapitálu*?) *automaticky* závěry o socialistické dělnické třídě. Vždyť připustíme-li, že tu jde o dvě různé sociální ekonomické formace, nelze závěry o jejich společenské struktuře automaticky přenášet z jedné na druhou, ale je nutno prověřovat je a konkretizovat jejich platnost v nových podmínkách.

I tato automatická aplikace může být považována za ústupek buržoazní ideologii. V tomto případě jde asi o ústupek buržoazním koncepcím industriální společnosti, vydávajícím rozdíl mezi kapitalismem a socialismem za vcelku ne příliš podstatnou otázku odchylek dvou „forem soudobé industriální společnosti“, týkající se v zásadě jen politického režimu.

Druhá skupina se naproti tomu soustřeďuje jen na určitost *socialistické dělnické třídy*. Především uvádí v pochybnost *existenci neantagonistických tříd*. Na základě toho jsou pak její stoupenci buď ochotni uznat, že i za socialismu je dělnická třída ještě *proletariátem*, prosazujícím se dále v rámci *antagonistických* rozporů, nebo již vůbec *neexistuje*, poněvadž po zániku třídního antagonismu prý již může být jen *beztrídní* společnost.

V rámci této skupiny se rovněž ozývají hlasy, které sice do určité míry připouštějí existenci socialistické dělnické třídy jako *neantagonistické* třídy, ale uvádějí v pochybnost další *motivaci* její společenské úlohy. Na základě toho pak vydávají třídní

strukturu socialistické společnosti za cosi *nepodstatného*. Tvrdí, že tato struktura dnes ustupuje svým významem do pozadí a její vyzdvihování je prý pouze výsledkem jejího doznívání v povědomí stoupenců dogmatických schémat. Tito revizionisté někdy doporučují *akcentovat* jako rozhodující *jiné stránky* struktury současného socialismu, vystupující prý svým významem více do popředí. V pokusech o jejich vymezení pak vycházejí z buržoazní ideologie — konkrétně z buržoazních koncepcí stratifikace.

Mezi oběma těmito revizionistickými proudy ovšem není nijak ostrá hranice, spíše se těsně prolínají. Oba přece navazují na soudobou buržoazní ideologii. Mimořádná nebezpečnost těchto koncepcí vyplývá z toho, že společenská úloha socialistické dělnické třídy je základním předpokladem dalšího rozvoje naší společnosti. Je i rozhodující příčinou vedoucí úlohy komunistické strany, základním rysem socialistického státu.⁵ Proto v Československu tyto nejružnější revizionistické tendence tvořily významnou součást ideologické přípravy kontrarevoluce.

Jak těmto a podobným revizionistickým tendencím čelit? K vymezení socialistické dělnické třídy se obvykle přistupuje *jen* na podkladě této Leninovy definice tříd ve *Velké iniciativě* (r. 1919): „Třídy jsou velké skupiny lidí, které se navzájem liší svým místem v historicky určeném systému společenské výroby, svým vztahem (většinou zajištěným a vytčeným v zákonech) k výrobním prostředkům, svou úlohou ve společenských organizaci práce, a tudíž způsoby nabývání a velikostí onoho dílu společenského bohatství, jímž disponují. Třídy, to jsou takové skupiny lidí, z nichž jedna si může přivlastňovat práci druhé, neboť zaujímá rozdílné místo v určité soustavě společenského hospodářství.“⁶

Nelze mít pochyb o mimořádném teoreticko-metodologickém významu této Leninovy definice. Přece však vzniká vážná otázka, zda při vymezení socialistické dělnické třídy postačí vzít z Leninova díla v úvahu *pouze* tuto definici.⁷ Omezíme-li se totiž v této souvislosti jen na ni, vzni-

⁵ Nejen jako státu diktatury proletariátu, ale i jako všelidového státu.

⁶ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29, Praha, SNPL 1955, s. 415.

⁷ Zde se nabízí srovnání. Engels v polemice proti buržoazním „kritikům“ Marxova *Kapitálu* zásadně

odmítá představu, „že se u Marxe dají hledat úplně hotové, jednou pro vždy platné definice“. Namítá: „Je přece samozřejmé, že tam, kde jsou věci a jejich vzájemné vztahy chápány nikoli jako neměnné, nýbrž jako proměnlivé, mění se a přetvářejí i jejich odrazy v představách, pojmy; že se tedy nedají

kají nejméně dva velmi vážné a v tomto případě těžko řešitelné problémy: 1. Uznával Lenin neantagonistické třídy? 2. Uznával Lenin nějaké další vrstvy kromě dvou základních tříd? Povšimněme si těchto dvou problémů podrobněji:

1. Uznával Lenin neantagonistické třídy?

Jak je vidět, uvedená definice má těchto pět základních znaků: a) rozdílné místo v historicky určité soustavě společenské výroby (tj. v konkrétně historických výrobních vztazích); b) různý vztah k výrobním prostředkům (vlastnický nebo nevlastnický); c) různá úloha ve společenské organizaci práce (vedoucí a podřízení); d) rozdílný způsob nabývání důchodu („jedna třída si může přivlastňovat práci druhé“); e) rozdílná velikost tohoto důchodu.

Je zjevné, že některé z těchto znaků, jmenovitě znak b) a d), již nenajdeme v třídní sociální struktuře socialistické společnosti. Právě o to se opírala tvrzení odmítající u nás „ve jménu Lenina“ existenci neantagonistických tříd za socialismu. Dělnická třída prý musí být i za socialismu určena všemi těmito znaky (tj. být antagonistickou třídou), jinak již vůbec třídou není.

Ve skutečnosti však Lenin po výše vzpomenuté definici vzápětí podává definici další. Uvádí ji slovy: „Je jasné, že k úplnému odstranění tříd je třeba nejen svrhnout vykořisťovatele, statkáře a kapitalisty, nejen zrušit jejich vlastnictví...“⁴⁸ Revoluční přeměny, o nichž tu Lenin píše, znamenají *likvidaci třídního antagonismu*. Přece však podle Lenina nestačí k úplnému zrušení tříd, které v určité podobě trvají i potom. Jde zde tedy zřejmě o *neantagonistické třídy*. Ty nyní Lenin definuje vymezením podmínek jejich zrušení.

Nejprve uvádí: „... je třeba zrušit také jakékoli soukromé vlastnictví výrobních prostředků...“⁴⁹ — dosáhnout tedy i zániku takových či takové neantagonistické třídy, jejíž existence (i když již nejde o vykořisťovatelskou třídu) je ještě založena na soukromém vlastnictví výrobních prostředků (maloburžoazie). Vezmeme-li

v úvahu, že Lenin psal tento text po Velké říjnové socialistické revoluci v r. 1919, předvídal tu zřejmě nevyhnutelnost procesu, který se později uskutečnil jako *kolktivizace malovýroby* — zvláště jako socialistická přestavba vesnice.

Ani to však podle Lenina ještě nestačí k úplnému zrušení tříd (tj. neantagonistických). Aby se tento proces dovršil, „... je třeba úplně odstranit jak rozdíl mezi městem a vesnicí, tak i rozdíl mezi fyzicky a duševně pracujícími“ (tj. zrušit starou společenskou dělbu práce, která se těmito rozdíly vyznačuje — I. H.). „To je velmi dlouhý proces.“⁴⁰

Lenin tedy uznával *neantagonistické třídy*, založené na společenském vlastnictví výrobních prostředků a na vlivu ještě trvající staré společenské dělby práce, na odtud vyplývající diferenciaci výrobních vztahů. Vzniká otázka, zda při vymezení socialistické dělnické třídy není třeba vzít v úvahu i tuto Leninovu charakteristiku neantagonistických tříd. Je tu však ještě jeden problém:

2. Uznával Lenin ještě nějaké další vrstvy kromě dvou základních tříd?

Pět znaků výše zmíněné často uváděné Leninovy definice vyvolává na první pohled dojem, jakoby dělil celou kapitalistickou společnost beze zbytku jen na dvě základní třídy. Jestliže by byl tento úsudek pravdivý, pokud jde o Leninovy závěry o kapitalismu, mohl by platit i pro socialismus. Možná, že zde je jedno z východišek pokusů dělit socialistickou společnost jen na dvě třídy (na socialistickou dělnickou třídu a na třídu socialistického družstevního rolnictva) — sociální skupinu inteligence pak považovat za beze zbytku strukturovanou rovněž do těchto dvou tříd.

S formulacemi, které vyvolávají dojem, jakoby Lenin dělil celou kapitalistickou společnost beze zbytku jen na příslušníky dvou základních tříd, se však v Leninově díle setkáváme jen zcela výjimečně. Sem patří například jeho poznámka v článku *Trudovici a dělnická demokracie* (r. 1912),

vměstnat do strnulých definic (podtrženo I. H.), nýbrž je třeba brát je v jejich historickém resp. logickém procesu vzniku.“ (Engelsova předmluva, III. díl Marxova Kapitálu, 1. část, Praha, SNPL 1955, s. 22).

Podle Engelse tedy nestačí omezit se na tu či onu jedinou Marxovu definici, zahrnující pouze umrtvený moment historického, resp. logického procesu

vzniku zkoumaného jevu, ale nutno vzít v úvahu rovněž další definice, v nichž se odrážejí další momenty tohoto procesu. Neplatí totéž, snažíme-li se opírat o Leninovo teoretické dílo?

⁴⁸ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 29, s. 415

⁴⁹ Tamtéž.

⁴⁰ Tamtéž.

kde píše: „zemědělec používající námezdní síly patří do jedné *třídy* s továrníkem, řemeslníkem nebo obchodníkem, kteří zaměstnávají dělníky; zde není rozdíl mezi třídami, ale mezi *povoláními*. Zemědělský námezdní dělník patří do jedné třídy s továrním a obchodním *námezdním* dělníkem.“¹¹

Lze se však z několika důvodů domnívat, že skutečný smysl této poznámky je jiný, než se na první pohled zdá. To se týká i představy, že každý zemědělec zaměstnávající za kapitalismu cizí pracovní síly patří *automaticky* mezi vykořisťovatele. Toto pojetí se rozchází s podrobnější analýzou v jiných Leninových pracích.¹² Je snad důvod v tom, že Lenin změnil názor? Nebo je vůbec třeba výše zmíněné poznámce rozumět trochu jinak?

Tím hlubšímu zamyšlení je proto třeba podrobit otázku, proč kromě několika zcela ojedinelých zmínek (např. v článku *Trudovici a dělnická demokracie*) Lenin v převažujícím množství svých prací nesoudí, že by se kapitalistická společnost beze zbytku rozpadla jen na dvě antagonistické třídy.¹³

Nabízí se odpověď, že pět rozdílů, které shrnuje Leninova definice, má vymezit pouze hraniční body *polarizace* dvou základních antagonistických tříd kapitalistické společnosti, kolem nichž se pak na tomto základě politicky polarizuje i všechno ostat-

ní obyvatelstvo (v poznámce v článku *Trudovici a dělnická demokracie* a v několika podobných jde v tomto případě zřejmě jen o zdůraznění zmíněného procesu polarizace). Těchto pět rozdílů, omezíme-li se jen na ně, však umožňuje definovat dělnickou třídu za kapitalismu *pouze v kontrastu s třídou kapitalistů*, a ne již ve srovnání s jinými vrstvami pracujícího obyvatelstva. Z toho pak vzniká dojem, jakoby tu šlo jen o dvě třídy.

Lenin však musil vymezit dělnickou třídu za kapitalismu i *ve srovnání s dalšími vrstvami či třídami vykořisťovaného pracujícího lidu*. Také o to jde v jeho rozboru určitosti této třídy. Vždyť dokazoval, co umožňuje dělnické třídě za kapitalismu vést v boji proti kapitálu i ostatní pracující a vykořisťované vrstvy.

Lenin v řadě svých prací ukázal, že dělnická třída za kapitalismu se sice *shoduje* s řadou dalších sociálních skupin obyvatelstva tím, že také nevlastní výrobní prostředky a je rovněž vykořisťována. Zároveň se však od nich *liši* svým postavením ve výrobních vztazích ve velkém kapitalistickém průmyslovém závodě.

To ji podstatně *odlišuje od rozptýlené masy výrobců*¹⁴ i *od dělníků v malém podniku* (viz 3. sešit knihy *Kdo jsou přátelé lidu*,¹⁵ článek *Výklad zákona o pokutách z roku 1895*¹⁶ aj.).

¹¹ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 18, Praha, SNPL 1957, s. 32.

¹² Tak např. v *Předběžném návrhu tezí o agrární otázce* (r. 1920), vypracovaném pro II. kongres Komunistické internacionály, charakterizuje Lenin *střední rolníky* tak, že „dostí často (např. v každém druhém nebo třetím hospodářství) zaměstnávají cizí pracovní síly (podtrženo I. H.)“ (Lenin, *Spisy*, sv. 31, Praha, SNPL 1955, str. 151). Přece však nehovoří o nutnosti třídního boje proti této vrstvě (jak to uvádí dále u „velkých sedláků–kulaků), ale naopak dodává: „revoluční proletariát si nemůže – alespoň pro nejbližší budoucnost a pro začátek období diktatury proletariátu – vytknout za úkol získat tuto vrstvu na svou stranu, nýbrž musí se omezit na to, aby ji neutralizoval...“ (tamtéž). Chápe tedy tuto vrstvu nikoli jako součást třídních nepřátel, ale naznačuje perspektivu jejího získání za spojení vítězné revoluce dělnické třídy. To zřejmě vyplývá z faktu, že střední rolníci, i když zaměstnávají jednotlivé pracovní síly, vyrábějí s daleko horším technickým vybavením než kulaci a statkáři. Mají tedy ve srovnání s nimi vyšší výrobní náklady, ale jsou nuceni jejich konkurenci na kapitalistickém trhu prodávat své produkty za tutéž cenu. Proto si nadhodnotu vytvořenou pracovními silami zaměstnanými u středních rolníků přisvojuje místo nich prostřednictvím trhu kapitalistická třída, která si současně přisvojuje i část výtěžku práce středního rolníka samého a jeho rodiny. Proto ani střední rolníci nepatří mezi vykořisťovatele, ale naopak mezi vrstvy vykořisťované kapitálem.

¹³ Např. v *Dětské nemoci „leviáctví“ v komunismu* (r. 1920) píše Lenin v souvislosti s hodnocením vývoje v carském Rusku v letech 1903–1905 toto: „Představitelé *tří hlavních tříd* (podtrženo I.

H.), tří hlavních politických směrů, liberálně buržoazního, maloburžoazně demokratického (skrývajícího se pod názvem „sociálně demokratický“ a „sociálně revoluční“) a proletářsko-revolučního...“ (tamtéž, str. 20). Lenin zde tedy nehovoří o dvou, ale o *třech* třídách, a to dokonce jako o *hlavních*, tj. nezahrnujících výčet *všech* tříd.

¹⁴ Většně zemědělských malovýrobců, ale i zemědělského proletariátu.

¹⁵ „Vykořisťování pracujícího člověka v Rusku je všude ve své podstatě *kapitalistické*... jenomže vykořisťování masy výrobců je drobné, rozptýlené a nevyvinuté, kdežto vykořisťování továrenského proletariátu je intenzivní, zspolečněštěné a koncentrované. V prvním případě je toto vykořisťování ještě opředeno středověkými formami, různými politickými, právními a zvyklostními přívěsky, úskoky a chytráctvím, které brání pracujícímu člověku i jeho ideologovi vidět podstatu řádu utlačujícího pracujícího člověka, vidět, kde a jak je možné najít východisko z tohoto řádu. V druhém případě je vykořisťování naopak zcela vyvinuté a projevuje se ve své čisté podobě, bez jakýchkoli jednotlivostí, které věc komplikují. Dělník už nemůže nevidět, že ho utlačuje *kapitál*, že je nutno vést boj proti *třídě* buržoazie. A tento jeho boj za *nejbližší hospodářské požadavky*, za zlepšení *vlastního hmotného postavení* (podtrženo I. H.) nevyhnutelně vyžaduje od dělníků, aby se organizovali, nevyhnutelně se stává válkou nikoli proti osobě, nýbrž proti *třídě*, té třídě, která utlačuje a rdouší pracujícího člověka nejen v továrnách a závodech, nýbrž všude a na každém místě. Právě proto je tovární dělník jen čelným představitelem veškerého vykořisťovaného obyvatelstva a k tomu, aby uskutečnil svou vůdčí úlohu v organizovaném důsledném boji, není naprosto za-

I když dělnická třída stejně jako oni vykonává méně kvalifikovanou práci (převážně fyzickou nebo jen fyzickou), její vykořisťování kapitálem není zastřeno různými místními zvláštnostmi a nahodilostmi, ale objektivně nabývá *zevšeobecněné, a proto zjevné podoby*.

Pod vlivem tohoto specifického postavení ve výrobních vztazích se revoluční dělnická třída formuje nejprve *k boji za bezprostřední, hospodářské požadavky*. Naráží však přitom nejen na odpor jednotlivých kapitalistů, ale na odpor celé třídy kapitalistů a celého společenského systému (především kapitalistického státu), který této vládnoucí třídě slouží. Proto je nucena přejít k boji za odstranění celého kapitalistického systému — *k politickému boji* (viz např. článek *Návrh a výklad programu SDDSR z r. 1895–96*).¹⁷

Z ekonomické základny určitosti revoluční dělnické třídy za kapitalismu (tj. z je-

jího specifického postavení ve výrobních vztazích) se formují i *nadstavbové rysy této třídy*. Sama velká kapitalistická továrna učí tuto třídu *organizovanosti* a zkušenosti z hospodářských bojů, zvláště pak z boje politického, tuto její schopnost dále prohlubují (viz např. Leninovy myšlenky v knize *Krok vpřed, dva kroky vzad z r. 1904*).¹⁸ Zároveň politický boj formuje také *třídní vědomí revolučního dělníka*.¹⁹ Až na tomto základě se pak pod vlivem marxistické teorie utváří jeho *komunistické uvědomění*.²⁰ Touto cestou se rodí revoluční strana dělnické třídy jako spojení jejího hnutí a revoluční teorie. Všechny tyto ekonomické i nadstavbové rysy staví revoluční dělnickou třídu do čela ostatních vykořisťovaných mas v boji za zrušení kapitalismu a třídní společnosti vůbec.

Lenin tedy definuje dělnickou třídu za kapitalismu jako třídu průmyslových dělníků, ekonomicky určenou postavením ve

potřebi jeho nadšení pro nějaké „perspektivy“, k tomu se jen požaduje, aby mu bylo prostě *objasněno jeho postavení*, aby mu bylo objasněno politicko-ekonomické ústrojí systému, který ho utiskuje, aby mu byla ujasněna nutnost a nevyhnutelnost třídního antagonismu za tohoto systému.“ (Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1, s. 312–313).

„V malých podnicích — např. u městských řemeslníků nebo dělníků — pokuty neexistují. Tam není dělník zaměstnavatelem zcela cizí, žije a pracuje společně... Ale takové malé závody a podniky postupně mizí... nemohou vydržet konkurenci... Na velkých závodech a továrnách už nejsou poměry mezi zaměstnavateli a dělníky takové jako na malých dílnách. Zaměstnavatel stojí svým bohatstvím a společenským postavením tak vysoko nad dělníkem, že mezi nimi je celá propast, často se dokonce ani navzájem neznají a nemají nic společného. Dělník nemá žádnou možnost dostat se mezi pány: je odsouzen zůstat stále nemajetným a pracovat na bohatce, které nezná. Dva, tři dělníci, kteří pracovali u majitele malého podniku, byli nahrazeni masou dělníků, kteří přicházejí z různých krajů a neustále se střídají. Nařízení jednotlivých zaměstnavatelů vystřídala všeobecná nařízení, která jsou závazná pro všechny dělníky (podtrženo I. H.). Bývalá stálost vztahů mezi zaměstnavatelem a dělníkem mizí: zaměstnavatel si vůbec dělníka neváží, protože mezi spoustou nezaměstnaných vždycky lehko najde jiné, ochotné dát se najmout kdekoliv (podtrženo I. H.). Tak zaměstnavatelova moc nad dělníky sílí a on jí využívá, zatlačuje dělníky do tuhého rámce tovární práce pokutami. Dělník se tomuto novému omezení svých práv a vydělků musí podrobit, protože teď je proti zaměstnavateli bezmocný.“ (Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 2, Praha, Svoboda 1952, s. 65–66).

„Továrna zesiluje vykořisťování dělníků a toto vykořisťování zevšeobecnuje, dělá z něho celý „systém“. Dělník teď už volky nevolky nemá co dělat s jednotlivým zaměstnavatelem a jeho vůlí a útlakem, nýbrž s libovůli a útlakem celé třídy zaměstnavatelů. Dělník vidí, že jeho utlačovatelem není jen nějaký jednotlivý kapitalista, ale celá třída kapitalistů, protože ve všech závodech je stejný vykořisťovatelský systém: jednotlivý kapitalista nemůže od tohoto systému ustoupit: kdyby si např. usmyslil zkrátit pracovní dobu, přišly by mu výrobky draze, než jeho sousedu, druhému továrníkovi, který nutí dělníka za stejný plat pracovat déle. Aby dělník dosáhl zlepšení svého postavení, má teď co dělat s *celým společenským zřízením zaměstnaných k vykořisťování práce kapitálem* (podtrženo I. H.). Proti dělníku nestojí už jednotlivá nespravedlnost nějakého jednotlivého úředníka, nýbrž

nespravedlnost samé státní moci, která bere pod ochranu celou kapitalistickou třídu a vydává všeobecné závazné zákony ve prospěch této třídy. Tak se boj továrních dělníků proti továrníkům nevyhnutelně mění v boj proti celé třídě kapitalistů, proti celému společenskému zřízení, založenému na *vykořisťování práce kapitálem* (podtrženo I. H.). Proto nabývá boj dělníků společenského významu, stává se bojem ve jménu všech pracujících proti všem třídám žijícím z cizí práce (podtrženo I. H.). Proto boje dělníků otevírá novou epochu ruské historie a znamená červánky osvobození lidstva.“ (Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 2, s. 99).

„Právě továrna, která se zdá někomu strašidlem, je onou vyšší formou kapitalistické kooperace, která sjednotila a ukáznila proletariát, naučila jej organizovanosti, postavila jej do čela všech vrstev ostatních pracujících a vykořisťovaného obyvatelstva.“ (Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 7, Praha, SNPL 1953, s. 391). „Proletariát nemá v boji o moc jinou zbraň kromě organizace.“ (Tamtéž, s. 415).

„V knize *Co dělat* (r. 1902) o tom Lenin píše: „Uvědomění dělnických mas nemůže být opravdu třídním uvědoměním (podtrženo I. H.), jestliže se dělníci nenaučí na konkrétních a zároveň naprosto palčivých aktuálních politických faktech a událostech pozorovat každou z ostatních společenských tříd ve všech projevech duševního, mravního a politického života těchto tříd... Sebezpoznaní dělnické třídy je nerozlučně spjata s naprostou jasností představ o poměru všech tříd dnešní společnosti, představ nejenom teoretických... lépe řečeno ani ne tolik teoretických, jako představ, jež jsou vybudovány na zkušenostech z politického života (podtrženo I. H.)... A tuto jasnou představu nepochyťš ze žádné knížky.“ (Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 5, s. 425 až 426).

„O tom Lenin píše na jiném místě knihy *Co dělat*: „Nemůže-li být řeč o samostatné ideologii vytvářené masami samými přímo v průběhu jejich hnutí, zni otázka *pouze takto*: buržoazní, nebo socialistická ideologie. Střední cesty není (neboť žádnou „třetí“ ideologii lidstvo nevytvářilo, ba ve společnosti, rozdrážené třídními rozpory, vůbec nikdy ani nemůže být mimořádná nebo nadtřídní ideologie). Proto jakékoliv oslabování socialistické ideologie, jakékoliv zanedbávání této ideologie znamená zároveň posílení ideologie buržoazní.“ (Tamtéž, s. 396–397). O něco dále pak dodává: „Čím větší je živelný rozmach mas, čím mocnější se hnutí rozšiřuje, tím ještě nesrovnatelně rychleji vzrůstá požadavek obrovské uvědomělosti v teoretické, politické i organizační práci sociální demokracie“ (podtrženo I. H.). (Tamtéž, s. 409).

výrobních vztazích velké kapitalistické továrny, která její vykořisťování mění v zevšeobecněné, a tedy zvláště zjevné, takže si vynucuje přímý boj třídy proti třídě, nejprve hospodářský a později politický. Na podkladě zkušeností z tovární velkovýroby i zkušeností z boje proti kapitálu se dělnická třída učí organizovanosti. Třídní boj ji také dává třídní vědomí. Na jeho základě a s pomocí marxistické teorie, vnášené do jejího hnutí zvenčí, si pak pod vedením strany osvojuje komunistické uvědomění. Všechny tyto rysy ji staví *v čelo mas bojujících proti vykořisťování a za likvidaci kapitalistického společenského systému.*

Vzhledem k tomu, že toto vymezení zahrnuje nejen kontrast mezi dělnickou třídou za kapitalismu a třídou kapitalistů, ale i rozdíl mezi dělnickou třídou a ostatními pracujícími masami — rozdíl, který ji staví v jejich čelo — je toto vymezení podrobnější. Při definování socialistické dělnické třídy je patrně nutné opřít se také o některé teoreticko-metodologické podněty, zde zahrnuté.

Z předchozího je třeba odvodit závěr, že *vymezení socialistické dělnické třídy* vyžaduje, aby byla respektována *hlediska všech tří výše zmíněných Leninových přístupů.* První (definice pěti znaků kontrastu mezi dvěma antagonistickými třídami kapitalistické společnosti) poskytuje nejobecnější základ, který umožňuje vyjádřit především podstatné proměny v ekonomickém postavení dělnické třídy, k nimž vedla vítězná socialistická revoluce. Druhý (definice ekonomických předpokladů vedoucích po revoluční likvidaci antagonistických tříd k úplnému zrušení tříd — tj. neantagonistických) vyjadřuje základ neantagonistické třídně sociální struktury socialistické společnosti, a tím i specifická hlediska vymezení socialistické dělnické třídy. *Třetí* (totožnost a rozdíl mezi dělnickou třídou a všemi ostatními vykořisťovanými masami kapitalistické společnosti, stavějící ji v čelo těchto mas) klade otázku konkrétních příčin historické role a vedoucí úlohy socialistické dělnické třídy.

K prvnímu přístupu: Tím, že vítězná socialistická revoluce a) nahradila kapita-

listický systém společenské výroby *socialistickým*, b) změnila vztah dělnické třídy k výrobním prostředkům a učinila z ní jejich *vlastníka*, takže se na tomto základě c) postupně přetváří i její úloha *ve společenské organizaci práce*, d) zdroj jejího důchodu, *vlastní práce*, z ní již nečiní vykořisťovanou třídu a e) umožňuje ji proto dosahovat *vyššího podílu na národním důchodu*, takže je věcí jejího přímého celkového třídního zájmu poúlet se na jeho růstu.

K druhému přístupu: Za socialismu (kde již není kapitalistického soukromého vlastnictví výrobních prostředků ani třídního antagonismu) je třídně sociální společenská struktura neantagonistická, jejím základem jsou v podstatě již jen *ekonomické stránky dosud trvající staré společenské dělby práce.* Místem v dělbě práce (a s tím související formou socialistického vlastnictví) je dán i *základ specifikace určitosti socialistické dělnické třídy.* Toto místo vyplývá a) z trvajícího podstatného sociálního rozdílu mezi městem a vesnicí (a s tím souvisejícího rozdílu mezi všelidovou a skupinovou formou socialistického vlastnictví). Tímto podstatným rozdílem je určena *odlišnost socialistické dělnické třídy (ale i rozhodující většiny sociální skupiny inteligence) od socialistického družstevního rolnictva.* Toto místo vyplývá b) z trvajícího podstatného sociálního rozdílu mezi fyzicky a duševně pracujícími. Tímto podstatným rozdílem je určena *odlišnost socialistické dělnické třídy (ale i rozhodující většiny socialistického družstevního rolnictva) od sociální skupiny inteligence.* Oba rozdíly zároveň diferencují i další, méně významné a také méně početné skupiny socialistické společnosti.

K třetímu přístupu: Velmi podstatnou stránkou, která zahrnuje určitost socialistické dělnické třídy, je její *sepětí s výrobními vztahy velkých průmyslových závodů.* To vtiskuje jejímu postavení ve staré společenské dělbě práce²¹ *zevšeobecněncu, a proto zvlášť zjevnou podobu.* Proto tato třída (a to platí více než pro kteroukoli jinou skupinu pracujících za socialismu) může dovršit podstatné proměny svého života, započaté vítězstvím socialistické revoluce, až *dokončením postupného*

²¹ Ve srovnání s těmi pracujícími, s nimiž má analogické místo v podstatném sociálním rozdílu mezi městem a vesnicí, i ve srovnání s těmi, jimž se

podobá svým místem v podstatném sociálním rozdílu mezi fyzicky a duševně pracujícími.

přechdu od socialismu k rozvinutému komunismu.

Politicky pasivním a neangažovaným dělníkům je poznání této podstaty jejich ekonomického postavení a východiska z tohoto postavení těžko dostupné. Z toho se mohou rodit tendence svědčící o tom, že tito lidé *tihnou k rozvinutému komunismu alespoň živelně*, a proto někdy zvráceným způsobem (např. rovnostářským přístupem k mzdové politice). Dlouhodobější dopad takových tendencí ovšem poškozují i je a také jejich spoludělníky.

I socialistická dělnická třída může dospět k hlubšímu poznání těchto faktů jen *pod vedením komunistické strany* — aktivní politickou činností buď přímo v jejích řadách, nebo v masových společenských organizacích, podílejících se na uskutečňování její politiky, nebo ve volených státních orgánech (NV ap.) či jejich aktivu, příp. jinými možnými formami účasti na společenské správě a její kontrole. Při této politické činnosti třída rozvíjí své *organizační* schopnosti, jejichž základem jsou přímé zkušenosti z výrobního procesu na velkých závodech. Politickým působením mezi ostatními pracujícími nabývá *třídního vědomí* a za pomoci strany si osvojuje marxismus-leninismus, takže dosahuje *komunistického uvědomění* (viz poznámka 18. 19 a 20). Pečuje o rozvoj socialistické velkovýroby. Rozhodujícím způsobem ovlivňuje i ostatní oblasti života socialistické společnosti. Uplatňuje s komunistickou stranou v čele svou *vedoucí úlohu*.

Sledovaný postup, vycházející z Leninových myšlenek, si tedy při vymezení socialistické dělnické třídy vynucuje soustředit pozornost na dělníky z průmyslové velkovýroby. Je tomu tak proto, že u nich najdeme charakteristické rysy této třídní určitosti v *nejvyhraněnější podobě*.

Často diskutovanou otázkou bývá *postupné stírání rozdílů* mezi socialistickou dělnickou třídou a družstevním rolnictvem — i mezi těmito neantagonistickými třídami socialistické společnosti — na jedné straně a sociální skupinou inteligence na straně druhé. V přístupu k této tak důležité otázce je možno podlehnout dvěma protichůdným omylům, které mají zpravidla vážné politické důsledky.

První omyl spočívá v *podcenění* zmíněného procesu. Se zápornými důsledky tohoto podcenění se setkáme zvláště tam,

kde předmětem uvažování jsou dlouhodobější perspektivy našeho rozvoje (např. v rámci socialistické prognostiky). Výrazem podcenění procesu postupného stírání třídních hranic socialistické společnosti bývá zvláště postup, který se pokouší závěry o naší budoucnosti odvodit z pouhé kvantifikace ukazatelů současnosti (tedy postup analogický buržoazní futurologii).

Jestliže vývoj naší socialistické společnosti povede k postupnému stírání třídních hranic, bude to znamenat i řadu dalších zásadních kvalitativních sociálních proměn. Prognostické práce (zvláště dlouhodobější) by neměly opomíjet kvalitativní analýzu cest těchto proměn, tj. i proměn kvalitativní určitosti statistických souborů, které v prognózách kvantifikujeme.

Pokud k této chybě v prognózách dochází, fakticky se tím nahrává zkreslenému dojmu, jako by v současném socialismu i v současném kapitalismu šlo jen o růst výrobních sil (a to navíc jakýmsi bezrozdílným směrem) a koneckonců jako by se tedy jednalo o vývoj jakýchsi dvou ne příliš odlišných forem „moderní industriální společnosti“. Jde tedy o podcenění třídního přístupu k naší současné společenské realitě. Tím vším se vytváří báze k pronikání buržoazní kontrarevoluční ideologie konvergence do socialistických zemí.

Druhý omyl spočívá naopak v *přečňování* tempa zmíněného procesu, a zvláště aktuálního vývojového stupně, který již byl reálně dosažen. Také to vede k podcenění třídního přístupu k našemu společenskému dění — k představám, že takový přístup již neodpovídá současnému vývojovému stupni naší společenské struktury.

Tyto iluze vytvářejí živnou půdu pro dopad buržoazních koncepcí antropologismu. O ně se pak opírá rozvoj abstraktních úvah o „demokracii vůbec“, o „svobodě vůbec“ a řada souvisejících buržoazně ideologických interpretací nadtřídního chápání státu, práva apod. Naše kontrarevoluční síly se ve své propagandě opíraly i o tento okruh iluzí.

Oba omyly jsou sice svým východiskem protichůdné, ale jejich třídní ideologické vyústění je totožné. Tkví v podléhání vlivu buržoazní ideologie a v ústupu od marxismu-leninismu. Proto lidé dopouštějící se některého z těchto dvou protichůdných omylů i příslušných ideologických konsekvencí nekladli v období ideologického

rozkladu důraz na své názorové rozdíly, ale místo toho naopak svou argumentaci proti marxismu-leninismu eklekticky spojovali.

Aby bylo možné pravdivě předvídat perspektivy stírání neantagonistických třídních rozdílů v socialistické společnosti a aby bylo možno pravdivě posuzovat aktuálně dosahované stupně tohoto procesu, je nutno zřejmě prohlubovat naši analýzu příčin, které základní třídně sociální strukturu socialistické společnosti ještě plodí. Za jejich nejobecnější základ nutno pokládat dosud trvající starou společenskou dělbu práce.

Ve srovnání s tímto poměrně jasným závěrem je méně propracován problém objektivních determinant rozdílů mezi socialistickou dělnickou třídou a družstevním rolnictvem navzájem i mezi oběma těmito třídami na jedné straně a sociální skupinou inteligence na druhé straně. Hlubší propracování tohoto problému, tj. analýzy hranic mezi nimi, považují za základní teoreticko-metodologický předpoklad předvídaní cest stírání těchto hranic a rozboru jednotlivých etap postupu po těchto cestách.

Rozdíl mezi socialistickou dělnickou třídou a socialistickým družstevním rolnictvem bývá objasňován jako důsledek dvou forem socialistického vlastnictví (jeho všelidové a skupinové formy). Omezíme-li se však jen na toto vysvětlení, zůstáváme ještě dlužni odpověď na otázku, čím jsou tyto dvě formy socialistického vlastnictví dány samy. Nebude-li odpověď přiměřená, může se tím zkreslit i pohled na celou otázku, a tím i na stírání rozdílů.

Jádro problému zřejmě nelze hledat především v právní oblasti,²² či snad především dokonce v oblasti vědomí lidí.²³ Tkví v oblasti výrobních vztahů a jejich dialektické vazby s výrobními silami. Rozhodující příčiny lze spatřovat v tom, že socialistické zemědělství zatím dosahuje nižší úrovně výrobních sil, a tedy nižší úrovně společenské produktivity práce než socialistický průmysl. Proto se vyznačuje i niž-

ším stupněm rozvoje společenské dělby práce a z toho plynoucím nižším stupněm rozvoje výrobních vztahů (společenské vzájemné ekonomické závislosti při kooperaci výroby a spotřeby).

S tím souvisí i fakt, že v zemědělství současných socialistických zemí je naturní výroba dosud nezbytnou složkou produkce.²⁴ Její výsledky dosud tvoří nezanedbatelnou část důchodu socialistického družstevního rolníka.²⁵

Tento nižší stupeň rozvoje socialistických výrobních vztahů modifikuje charakter ekonomického postavení socialistické třídy družstevních rolníků. Družstevní rolník za socialismu je méně společensky a ekonomicky závislý na celospolečenské výrobě než socialistická dělnická třída. Tomu musí odpovídat i jiná forma socialistického vlastnictví (skupinové vlastnictví), jestliže má poskytovat dostačující ekonomické podněty k individuálnímu zájmu na rozvoji socialistické zemědělské výroby.

Jestliže je tomu tak, potom rozhodující cestou ke stírání neantagonistických třídních rozdílů mezi socialistickou dělnickou třídou a socialistickým družstevním rolnictvem musí být proces zprůmyslnění zemědělské výroby, odrážející se ve velkém růstu společenské produktivity práce. Jen úměrně tomu, nakolik tento proces bude rušit dosud trvající nižší stupeň rozvoje společenské dělby práce v zemědělství, se bude stupeň ekonomické závislosti na celospolečenské výrobě u socialistického družstevního rolníka vyrovnávat s oním stupněm, jehož dosahuje socialistická dělnická třída. Zde je patrně podstata procesu postupného splynutí dvou forem socialistického vlastnictví, a tím i postupného stírání neantagonistických třídních hranic mezi socialistickou dělnickou třídou a socialistickým družstevním rolnictvem.

Jiné důležité otázky klade proces stírání rozdílů mezi fyzicky a duševně pracujícími. Také tato stránka staré společenské dělby práce je výsledkem (a do určité mí-

²² K tomu směřují představy akcentující místo ekonomické podstaty vlastnických vztahů jejich právní garanci a redukující je jen na tuto jejich právní garanci.

²³ Např. v přežitích ve vědomí bývalých drobných a středních rolníků, kteří sice za kapitalismu byli soukromými vlastníky výrobních prostředků, byť nevelkých (a patřili tedy mezi vlastníky), ale zároveň byli i součástí vykořisťovaných mas.

²⁴ Tj. výroba přímo pro spotřebu vlastní rodiny, příp. přímo vlastního družstva.

²⁵ Číselné údaje o tom v Československu nejsou podchyceny. Přepočteme-li však rolníků součástí příjmu zemědělce (včetně produkce ze záhumenku)

na ceny, za které podobné produkty nakupuje dělník ve městě, a porovnáme-li tuto částku s peněží složkou příjmu družstevního rolníka, nejde tu patrně o zanedbatelnou část.

Na druhé straně je ovšem třeba vidět, že úplný zánik naturní složky příjmu socialistického družstevního rolníka je v celospolečenském měřítku odvislý od dalšího růstu výrobních sil v zemědělství. Dokud družstevní zemědělská výroba nebude stačit kryt svým rozvojem nejen rostoucí potřeby obyvatelstva, ale i dosavadní produkci ze záhumenku, znamenalo by jejich zrušení snížení celkové společenské produkce, což nelze dopustit.

ry i přímou součástí) dosaženého vývojového stupně výrobních sil. Některými svými rysy přitom vstupuje do oblasti výrobních vztahů, do oblasti vzájemné společenské a ekonomické závislosti při výrobě a spotřebě. O překonání odlišného postavení fyzicky a duševně pracujících v socialistických výrobních vztazích právě jde.

Stupeň vzdělání dosahovaný těmi, kteří i za socialismu jsou zatím systemizováni především na fyzickou práci, není převážně podmíněn jejich osobními schopnostmi nabývat vzdělání. Je spíše určen jejich místem ve společenské dělbě práce a z toho vyplývající menší potřebou i možnostmi vzdělávat se.

Za základní předpoklad překonání společenské dělby práce mezi fyzicky a duševně pracujícími je možno považovat další rozvoj socialistické výroby, tj. takový růst výrobních sil, který tuto stránku společenské dělby práce přeroste a vynutí si její zrušení. Podmínky k tomu může vytvořit například komplexní automatizace. Tím zaniknou ty stránky vzájemné společenské a ekonomické závislosti, které dělbu práce na fyzickou a duševní reprodukuje. Tak tomu ovšem může být až v rozvinutém komunismu.

Zvláštní kapitolou procesu postupného stírání třídně sociálních rozdílů mezi obyvatelstvem socialistické společnosti je *otázka tzv. hraničních jevů*. Mezi socialistickou dělnickou třídou a socialistickým družstevním rolnictvem právě tak jako mezi fyzicky a duševně pracujícími za socialismu najdeme celou řadu takových hraničních jevů a mezistupňů. To je někdy chápáno jako důkaz, že tyto hranice jsou již překonány.

Vzniká otázka, zda tu není třeba právě naopak spíše uplatnit známou Engelsovu myšlenku, že hraniční jevy mezi kvalitami samy o sobě ještě zdaleka nevyvracejí přítomnost hranic (jsou přece hraničními jevy právě proto, že jsou na hranicích).²⁶ V tomto smyslu se lze domnívat, že teprve tehdy až se podobné hraniční jevy rozšíří

tak, že do sebe postupně absorbují takřka celou dosavadní třídně sociální realitu, na jejichž kvalitativních hranicích dnes stojí, dojde ke skutečnému překonání hranic, k jejich zrušení. To ovšem předpokládá dlouhý proces.

Někdy bývá také kladeno rovnítko mezi *stíráním* třídně sociálních hranic v socialistické společnosti a mezi *sblíčováním* jednotlivých třídně sociálních skupin. Lze se domnívat, že takové ztotožnění je značně nepřesné. O *sblížování* je možno hovořit například již tam, kde dochází k *prohlubování politické jednoty* celé společnosti, příp. kde dochází ke společnému zvyšování kulturnosti apod. Je nesporné, že takové sblížování má významnou společenskou funkci pro další rozvoj socialismu. Může proto napomáhat i k vytváření lepších podmínek pro postupné stírání třídně sociálních hranic. Samo o sobě však takovým stíráním hranic ještě není.

Резюме

Груза И.: К проблеме марксистско-ленинского понимания социалистического рабочего класса

Проблематика точного определения понимания социалистического рабочего класса, которой посвящена эта статья, относится к вопросам, являвшимся особенно часто предметом дискуссий до периода кризиса в Чехословакии. В них, особенно в их начале, ссылались или на потребности социологических исследований или на требования развития других общественных наук, или же на решения разных наболевших вопросов общественной практики и т. п.

Однако в дискуссиях постепенно все больше брали верх стремления ревизионистов сделать относительной и сомнительной роль нашего рабочего класса и вместе с тем и все социалистическое развитие страны. Дело идет о вопросе, который является одним из исходных вопросов для марксизма-ленинизма вообще. Поэтому рост деструкций его толкования давал возможность, чтобы с этого места шаг за шагом развертывалось извращение целого ряда дальнейших ключевых вопросов — роли коммунистической партии, понимание социалистического государства и т. д.

Теоретико-методологические исходные точки точного определения понятия рабочего класса в произведениях марксизма-ленинизма являются очень часто встречающимся тематическим кругом. Несмотря на это ахиллесовой пятой

²⁶ Engels v *Dialektice přírody* (r. 1872–1886) o tom píše: „Hard and fast lines (ostré a pevné čáry) jsou neslučitelné s vývojovou teorií — dokonce hranice mezi obratlovci a bezobratlými není už pevná... Na takový způsob nazarání na přírodu, kde všechny rozdíly splývají v mezistupňích a všechny protiklady jsou překlenuty v mezidílnky (podtrženo I. H.), nestačí už stará metafyzická metoda myšlení. Dialektika, která právě tak nezná žádné hard and fast lines, žádné bezpodmínečné všeobecné platné:

buď — anebo!, která překlenuje strnule metafyzické rozdíly a která kromě buď — anebo zná na správném místě i: jak to — tak ono! (podtrženo I. H.) a zprostředkuje protiklady, je jedinou metodou myšlení v nejvyšší instanci přiměřenou k tomuto stupni nazarání na přírodu. Pro denní potřebu, pro vědecké hokynafení, zůstávají ovšem metafyzické kategorie v platnosti.“ (Marx, K.—Engels, B.: *Spisy*, sv. 20, Praha, Svoboda 1966, s. 491.)

дискуссий было значительное незнание их не только среди широкой общественности, но и среди работников теоретико-идеологического фронта.

Дело в том, что в период политического наступления революционного рабочего класса в Чехословакии реальное существование его было в высокой степени явственно. Поэтому казалось лишним уделять более глубокое внимание изучению научных выводов, связанных с его определением, тем более массовой популяризацией этих выводов.

После февральского торжества рабочего класса в 1948 г. все больше выступали на передний план задачи социалистического строительства и развития народного хозяйства. Рука об руку появлялось постепенное недооценивание политической активности трудящихся. Оба эти явления способствовали тому, что раньше прямо бросающиеся в глаза критерии определенности рабочего класса теряли свою явную форму.

При таких условиях значительное незнание марксистско-ленинских теоретико-методологических исходных пунктов точного определения понятия рабочего класса создало идеальные условия для распространения искажающих ревизионистских интерпретаций и для связанной с этим деструкции дальнейших вопросов марксистской науки. Поэтому в настоящее время имеет большое значение возвращение к этим теоретико-методологическим отправным моментам. Попыткой сделать это является и настоящая статья.

В ней исходит из эмпирии и теории при определении качественной определенности социологического явления. На основе этого она указывает, как нарушение этой связи открыло дорогу ревизионистским деинтерпретациям точного определения понятия социалистического рабочего класса и какие основные течения дифференцировались в этих ревизионистских концепциях в Чехословакии.

В дальнейшей части статья занимается связью трех основных теоретико-методологических толчков к точному определению социалистического рабочего класса, которые мы находим в произведении В. И. Ленина. Затем следует пассаж к проблематике постепенного сглаживания различий между социалистическим рабочим классом и социалистическим крестьянством кооперативов, который является заключением статьи.

Статья сама является заключительным пассажем более обширного материала. Принимая во внимание его отдельное опубликование, автор — поскольку это он счел необходимым — дополнил статью хотя бы в сокращении отдельными отрывками из остальной части текста, на который настоящая статья ссылается. У некоторых вопросов (например у анализа т. н. понятия Маркса «совокупный рабочий») это, к сожалению, нельзя было сделать ввиду их объемистого диапазона.

Summary

Hrůza I.: On the Marxist-Leninist Conception of the Socialist Working Class

The subject of the present paper — i. e. the problems of defining the socialist working

class — belongs to the most frequently discussed topics prior to the period of crisis in Czechoslovakia. For the most part, these discussions referred — particularly in their initial stage — either to the needs of sociological research or to the demands of the development of other social sciences, or else to the solution of various urgent problems of social practice.

However, it was the attempt of the revisionists to relativize and to throw doubt upon the social role of our working class, and, along with it, the whole socialist development of the country that gradually gained the upper hand in these discussions. This question belongs to the fundamental questions of Marxism-Leninism in general. This is why the growing destruction of its interpretation facilitated the gradual distortion of a great number of other key questions — e. g. the task of the Communist Party, the conception of the socialist state, etc., etc.

In the work of the founders of Marxism, the theoretical and methodological starting-points in defining the working class represent a most frequently discussed thematic area. Nevertheless, the Achilles heel of these discussions was their considerable lack of knowledge — which refers not only to the public at large but also to the workers of the theoretical-ideological front.

In the period of the fully developed revolutionary political fight of the working class in Czechoslovakia, its reality was most apparent. For this reason, it seemed unnecessary to devote deeper attention to the study of the scientific conclusions connected with its definition, and — all the less — to the mass popularization of these conclusions.

Since the people's victory in February 1948, the tasks of the socialist construction and economic development have increasingly been coming to the fore; hand in hand with this, a gradual underestimation of the workers' political activity was taking place. Both these facts contributed to making the formerly highly conspicuous criteria of the definiteness of the working class lose its evident character.

Under these conditions, the considerable ignorance of the Marxist-Leninist theoretical-methodological bases of defining the working class created ideal conditions for spreading the distorting revisionistic interpretations and for the destruction of further questions of Marxist science ensuing therefrom. Consequently, it is of great significance to return to these theoretical-methodological bases. The present paper is an attempt in this direction.

The paper proceeds from the connection of empiricism and theory in defining the qualitative specificity of the sociological phenomenon. On this basis, it shows how the violation of this connection opened the way for the revisionistic disinterpretations of the definitions of the socialist working class and points to the main trends differentiated in these revisionistic conceptions in Czechoslovakia.

In the following part of the paper, attention is paid to the connections of three fundamental theoretical-methodological suggestions for defining the socialist working class which may be found in Lenin's work. In conclusion, problems of the gradual elimination of the differences between the socialist working class and the socialist cooperative farmers are discussed.

The paper represents the concluding parts

of a broader material. Insofar as the author considered it necessary with regard to its independent publication, he complemented — at least in brief — the partial parts of the preceding text to which the passage refers. Unfortunately, this was impossible in the case of some questions (e. g. in the analysis of Marx' conception of the "collective worker"), due to their extent.

Postavení mládeže v socialistické společnosti

**Třídní přístup k řešení otázky mládeže jako
sociálního problému¹**

FRANTIŠEK KAHUDA

Pedagogická fakulta UK, Praha

Mládež je nesporně jednou z nejvýznamnějších strukturních složek společnosti; správné řešení problému mládeže je důležitým nástrojem prevence příštích defektů sociálních vztahů. Proto se v poválečných letech ve všech zemích věnuje mládeži jako sociálnímu problému, který je vždy důsledkem příslušného uspořádání sociálních vztahů v dané zemi, značná politická a vědecká pozornost. Metodický postup jejího zkoumání však závisí na přístupu, který zvolíme k vymezení kategorie „mládež“. V socialistických zemích není sporu o tom, že při řešení otázek sociálně politického a kulturního rozvoje společnosti z marxistického hlediska musí jít o *přístup třídní*, respektující sociální odlišnosti členů socialistické společnosti podle jejich třídní příslušnosti, přičemž tyto odlišnosti tříd jako sociálních struktur jsou zásadní, relevantní a dominantní. Půjde proto nyní mimo jiné o to, přinést dostatek důkazů o objektivní správnosti a reálnosti tohoto třídního modelu společnosti v nejrozličnějších oblastech jeho fungování, například v oblasti mládeže.

Třídní přístup k řešení otázky mládeže jako sociálního problému totiž vyžaduje, aby bylo dokázáno, že rozdíly mezi mládeží a dospělými *uvnitř* každé společenské třídy — např. v dělnické třídě či v družstevním rolnictvu, jejichž svazek tvoří třídní základ politické moci v našem státě, či v socialistické inteligenci a v ostatních vrstvách pracujících — jsou méně významné (popřípadě i menší) než rozdíly sociálních indikací *mezi* těmito *třídami*. Jde tedy při řešení vztahových problémů „mládež — společnost“ o diferencovaný přístup jak ke společnosti, tak k její mlá-

deži podle kritérií sociálně-ekonomických [8 : 620].

Pravdivost tvrzení, že uvnitř sociálních tříd a ostatních vrstev pracujících, které posuzujeme jako komplexně fungující sociální struktury, dochází mezi jejími členy, ať se počítají k mládeži či k dospělým, v podstatě k souladu hodnot, potvrdila řada výzkumů našich i zahraničních. Tak například anglické empirické výzkumy ukazují, že průměrní patnáctiletí angličtí chlapci a děvčata se více identifikují se svými rodiči než se svými vrstevníky, zvláště jde-li o vrstevníky z jiné společenské vrstvy [14]. Ukazují, že „někdy vyjadřovaný názor, že adolescenti — obecně vzato — odmítají rodičovský vliv, se nepotvrdil“. Řada dalších západních výzkumů rovněž uvádí v pochybnost dosti často uváděný předpoklad, že pozdní adolescence je obdobím, ve kterém rodiče rapidně ztrácejí význam jako referenční osoby v životě svých dětí, např. u univerzitních studentů [9].

Také některé československé výzkumy potvrzují uvedené skutečnosti. Tak například při reprezentativním výzkumu patnáctileté mládeže v souvislosti s volbou povolání (v roce 1965 v Jihočeském kraji a v roce 1966 v hlavním městě Praze) bylo zjištěno 91–93 % případů, kdy v obou zkoumaných oblastech rodiče souhlasí s profesionální orientací svých dětí, že tedy ve vědomí rozhodující většiny adolescentů se neobráží rozpor mezi vlastní volbou povolání a postojem rodičů. Platí to v obou oblastech, a to bez ohledu na *odlišnosti sociální pozice rodičů v obou oblastech* a bez ohledu na odlišnosti voleb povolání. Hodnotový vztah rodičů a jejich

¹ Tato studie navazuje na autorovu stat *Metodologické otázky sociologických výzkumů mládeže*, uveřejněnou v *Sociologickém časopise*, 1971, č. 4, s. 402, v níž byla zmíněna potřeba prozkoumat principy a předpoklady k vytvoření otevřeného dynamického modelu mladých generací, který by počítal s mládeží jako s aktivním subjektem společenského dění, který by v souladu s dosavadním stupněm její sociální a mentální zrlosti stále kvantitativně a kvalitativně rozmnožoval participaci mladých lidí

na socialistickém rozvoji pronikavých společenských změn, na socialistickém utváření našich hospodářských poměrů i na rozvíjení socialistické kultury všeho našeho života [2 : 415]. Nyní ve sjezdovém roce Socialistického svazu mládeže, v němž bude přijat dlouhodobý plán hlavních úkolů naší mládežnické organizace, tvořící nedílnou součást plánovitého rozvoje celé naší socialistické společnosti, je tato problematika zvláště závažná.

děti je tedy ve zkoumaných faktorech skutečně projevem konsensu, nikoli konfliktu. Tomu odpovídá i další zjištění, že při utváření představ o povolání po skončení základní devítileté školy hrají ve vědomí většiny mladistvých v obou zkoumaných oblastech nejvýznamnější roli rady a názory, tedy i hodnoty obou rodičů nebo jednoho z nich. Tato kategorie vlivů se ukázala u adolescentů obou pohlaví nejčtenější; přitom je v rámci obou oblastí relativně čtenější u hochů než dívek. Nejvíce žáků obou pohlaví uvádí v obou oblastech vliv obou rodičů; pokud se uvádí vliv jen jednoho z nich, hraje u hochů větší roli vliv otce, u dívek naopak vliv matky, což souvisí s citovými vztahy našeho společenského života [5: 31].

Již z těchto skutečností můžeme soudit, že mladí lidé převážně pokračují či chtějí pokračovat v cestě, jejíž základ vytvořili pro ně jejich rodiče či starší příslušníci společenské vrstvy či třídy, s níž nejintenzivněji komunikují. Je to patrné i z dalšího našeho zjištění: Součástí uvedeného výzkumu o volbě povolání bylo zjistit, jak je rozdělen původní zájem absolventů 9. tříd ZDS ve zkoumaných oblastech o práci (podle jednotlivých činností či výrobních oborů) a o studium nezávisle na dosažených výsledcích rozmístění. Největší rozdíly při komparaci údajů získaných z obou zkoumaných oblastí se jeví ve volbě dalšího studia. Důraz pražských dětí na další studium je více než dvojnásobný nejenom v přímé volbě výběrových škol, ale i ve výrobních oborech. Tak například zajímavá je shoda volby oboru „potravinářství“ (výroby i služeb), který žáci v obou zkoumaných oblastech dobře znají, vyjádřená 0,3 % volby hochů a 1,2 % volby dívek shodně v obou oblastech. Avšak rozdíl je opět v tom, že pražské děti kladou při volbě tohoto povolání větší důraz na odborné studium, zatímco jihočeské děti na odbornou práci; podobně je tomu v dopravě a dalších výrobních oborech [3: 7].

Vzhledem k tomu, co již bylo řečeno o vlivu rodiny a jejích hodnot na její mladé členy, můžeme mluvit o třídním konsensovém (souladném) modelu mládeže příslušných tříd a vrstev pracujících, v němž mladí lidé jsou specifickou a organickou *zvláštní částí* těchto skupin (tříd či vrstev), podržujících i (každá pro sebe)

charakteristiku *obecného celku*, utvářejícího kontinuum znaků těchto tříd či vrstev. V každé takto strukturované třídě či vrstvě pracujících dochází k integraci systému hodnot, vztahů ke společenskému životu a ekonomickým procesům i k integraci přístupů k principům světového názoru ve *věkově diferencovaném světě* mladých a dospělých.

Důkaz o uskutečňování této integrace obou diferencovaných světů podávají opět západní sociologické výzkumy, například výzkum politické aktivity vysokoškolské mládeže. Výzkumy v Anglii dokázaly, že čtyři z pěti mladých politických aktivistů pocházejí z rodin se zaznamenanou politickou aktivitou, sedm z každých devíti podporuje tutéž politickou stranu jako jejich většinou politicky aktivní rodiče. Ale i při výzkumech v socialistických zemích se setkáváme se stejnými výsledky. Tak například v polském výzkumu *Místní správa v Polsku* bylo zjištěno, že 33,8 % otců nynějších vedoucích politických činitelů bylo politicky činných, z čehož se usuzuje, že *tradice politické aktivity v rodině je důležitou determinantou pro politickou aktivitu mladé generace*, přičemž „polští místní vedoucí činitelé vykazují vzestupnou vertikální mobilitu ve srovnání se svými otci, pocházejí z rodin s politickou tradicí, mají vysoké vzdělání a poměrně stále vzorce životních drah“ [12: 53–71].

Můžeme tedy zobecnit, že také *hodnotový svět mládeže je třídně diferencován*. Kořeny hodnot leží totiž v komplexu lidského životního procesu, v přírodně lidském dění, v lidských činnostech, jimiž se lidé na tomto dění podílejí [7: 68]. Z tohoto poznatku vyplývá pak řada důsledků například pro organizaci mládeže a pro výchovnou práci s mládeží. Tu musíme strukturovat tak, aby ono přírodně lidské dění a lidské činnosti byly správně motivovány a rozvíjeny, aby aktivita dílčích mládežnických struktur byla v souladu s jejich lidským životním procesem. Úsilí KSČ, vyjádřené v rezoluci XIV. sjezdu strany, sblížovat dělnickou třídu, družstevní rolnictvo, socialistickou inteligenci a ostatní vrstvy pracujících spočívá pak v tom, postupně sjednocovat a upevňovat jednotu lidu na základě marxisticko-leninské ideologie, na základě materialistického světového názoru, což se mimo jiné či přede-

vším týká sjednocování třídně diferencovaného světa těch hodnot, které vytvářejí podstatné znaky socialismu podle marxistické hierarchie norem socialistické přeměny společnosti.

Sociopolitický profil naší dnešní mládeže je tedy dán dynamickým (činnostním) modelem třídně diferencovaným, jehož sociální aktivity uvnitř každé fungující sociální struktury jsou založeny na souladu hodnot uznávaných jejími členy.

Avšak takto pojatý model s výlučně jen sociálně strukturovanými faktory společenské diferenciace *není ještě modelem komplexním*, který by vystihoval například problémy sociálních změn v procesu výměny generací. K tomu je třeba — jak jsme se již zmínili vpředu — vzít v úvahu také *věkově diferencovaný svět* mladých i dospělých v téže společenské třídě či vrstvě pracujících. V každé společensko-ekonomické formaci, a tudíž i v socialistické společnosti, existují kromě tříd (sociálních skupin), které se postupně vytvářely na základě společenské dělby práce, též skupiny, které se formují a fungují na jiném základě. Pro poznávání různých sfér sociální struktury v každé jednotlivé společenské třídě (skupině) hraje věk člověka úlohu důležitého sociologického nástroje. Na pozadí třídního přístupu k analýze sociální reality můžeme tak v rámci ontogenetického vývoje jednotlivců řešit problémy vyplývající z *nerovnoměrného rozdělení* sociálních rolí v dané sociální skupině *mezi* lidmi různého věku [6]. Uvnitř společenské struktury každé jednotlivé sociální třídy či vrstvy pracujících můžeme tedy definovat mládež jejím biologickým určením, tj. jako *věkovou skupinu*. Sociologická analýza věkově homogenních skupin ve vztahu k sociální struktuře, v níž jsou tyto skupiny vytvářeny, tj. zkoumání, za jakých strukturálních podmínek vytvářejí mladí lidé skupiny, vedla ke vzniku *sociologické analýzy věku*. Jejím prvním úkolem je stanovit věkové hranice, jimiž je společnost rozdělena na tři hlavní velké věkové skupiny (děti, mládež, dospělí), které se uvnitř podle různých hledisek dále diferencují. V naší marxistické literatuře zatím neexistují sociologické práce, které by se hlouběji zabývaly problematikou věkového rozvrstvení společnosti a časovým vymezením jednotlivých věkových sociálních skupin. Existují jen výsledky

výzkumů z hlediska biologického a psychologického, které v sociologii nemůžeme přehlížet, i když ovšem pro posuzování významu a sociálních rolí různých věkových skupin v sociální struktuře mají stěžejní význam kritéria společensko-ekonomická, tj. vymezení hranic procesu společensko-ekonomického osamostatňování a stabilizace samotného sociálního postavení (statusu) jedinců. Při studiu těchto otázek jsme v *hromadném sociálním měřítku* (průměru) došli k tomuto sociologickému vymezení: *Sociologický věk mládeže jako věkové sociální skupiny je dán obdobím ležícím mezi dobou začátku jejího společensko-ekonomického zrání, završení mentálního růstu a dosažení pohlavní zralosti člověka a dobou dosažení jeho společenské zralosti; na věkové škále dnešního člověka je to období mezi 15. a 30. rokem jeho věku* [1 : 193].

O věkovém období, v němž se mladí lidé v socialistickém Československu začleňují do pracovního procesu a přestávají být závislí na rodičích, podává přehled *Statistická ročenka ČSSR za rok 1963* (s. 66), z níž vyjímáme pro osoby ekonomicky neaktivní:

Věková skupina	Závislí na živiteli	
	muži %	ženy %
0 — 14	85,83	51,96
15 — 19	12,56	6,53
20 — 24	0,96	3,73
25 — 29	0,13	5,21
30 — 34	0,08	5,44
·	·	·
·	·	·
70 — 74	0,03	1,27
75 a více	0,06	0,80
nezjištěno	0,06	0,06
Celkem	100,00	100,00

Z přehledu je patrné, že teprve ve věku kolem třiceti let dochází u nás k úplnému ekonomickému osamostatnění mladých lidí, (zvláště mužů), k jejich nezávislosti na živiteli; škoda, že Federální statistický úřad nyní již tento ukazatel a jeho dynamiku nesleduje.

V rámci sociologické analýzy věku se věnuje pozornost také populačním věko-

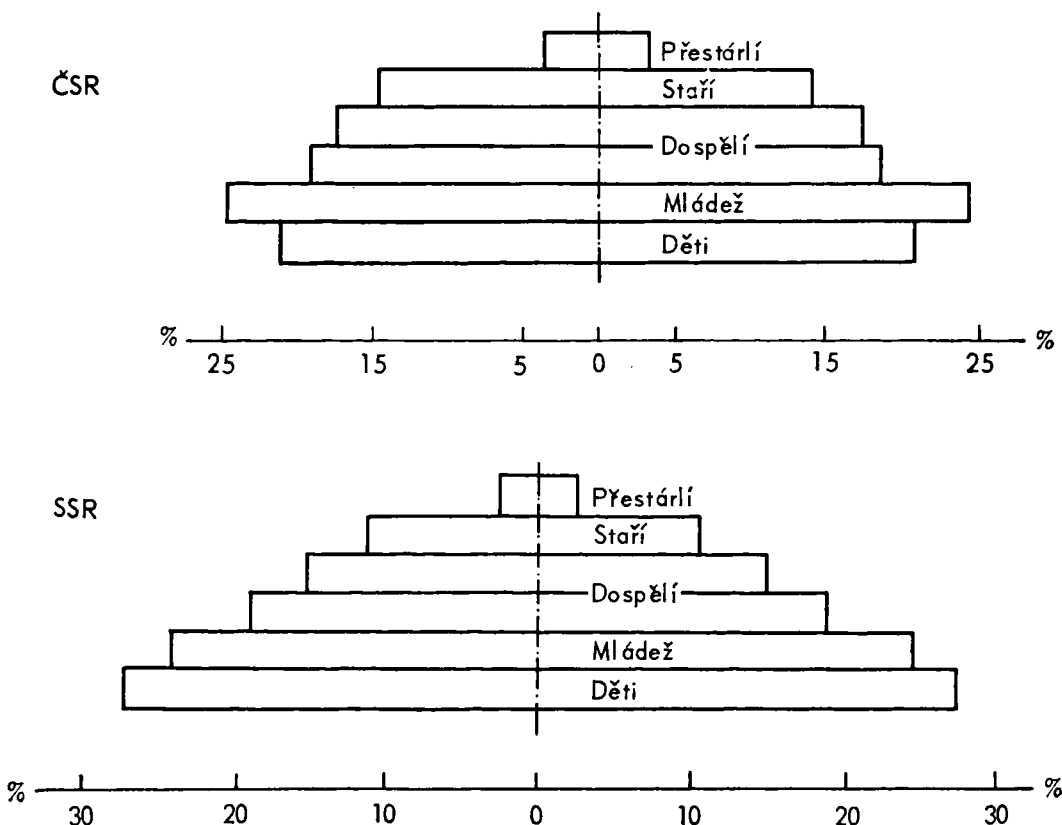
vým pyramidám, a to jejím základním (děti), středním (mládež) a nejvyšším (dospělí; staří) částem, z nichž lze soudit na regulaci přechodu mladých lidí do světa dospělých. Z údajů *Statistické ročenky ČSSR za rok 1971* (s. 102) o věkovém složení obyvatelstva našeho státu k 31. XII. 1969 jsme zpracovali číselný podklad pro věkovou pyramidu dnešní naší populace:

Již z tohoto přehledu je patrné, že základna věkové pyramidy je zvláště v ČSR velice úzká, věková pyramida je deformována; jedině na Slovensku je správný tvar populační pyramidy ještě zachován. Rozdíly v grafickém vyjádření věkových pyramid dnešních *úhrnných populací* v ČSR a SSR ukazuje obrázek č. 1.

Věková skupina	Muži %			Ženy %			Celkem %		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
Děti 0–14	24,41	22,53	28,44	22,19	20,22	26,60	23,27	21,34	27,51
Mládež 15–29	25,65	25,85	25,24	23,65	23,46	24,07	24,63	24,62	24,65
Dospělí 30–59*)	19,00	19,08	18,86	18,40	18,18	18,87	18,69	18,61	18,86
	16,45	17,14	14,95	16,97	17,70	15,36	16,73	17,43	15,16
Staří 60–74	12,13	12,91	10,42	14,65	15,88	11,91	13,41	14,44	11,17
Přestárlí 75 a více	2,36	2,49	2,09	4,14	4,56	3,19	3,27	3,56	2,65
Absolutně	7046630	4805230	2241400	7398671	5102428	2296243	14445301	9907658	4537643

*) Aby byla umožněna komparace s věkovými skupinami „dětí“ a „mládež“, je věková skupina „dospělí“ rozdělena na dvě podskupiny, první o věkovém rozpětí 30–44, druhá 45–59.

Obr. 1: Věkové pyramidy dnešních úhrnných populací v ČSR a SSR.

Je z něho patrné, že v ČSR dnes již nelze mluvit o věkové pyramidě; věkové rozdělení populace se zde spíše podobá „sloupu“, který později ztíží správný výběr a posloupnost v obsazování pozic dnešních lidí ve věku mezi čtyřiceti a padesáti lety.

Věk také představuje jeden ze silných a podstatných spojovacích článků mezi *osobnostní strukturou* jednotlivců a *sociální strukturou* příslušné společenské skupiny či třídy, i když z marxistického třídního pojetí dominantní význam tu mají rozdíly sociální, nikoli zvláštnosti věkové a biologicko-psychologické. Tak například marxistické pojetí seberealizace člověka, které přihlíží ke všem fázím rytmu člověka v moderní společnosti, spatřuje podmínku seberealizace člověka nejen v utváření a rozvoji volného času (tj. v mimopracovním procesu), ale zároveň v takovém uplatnění člověka *ve společenském pracovním procesu*, které by zejména zde umožňovalo jeho seberealizaci. Kromě toho oddělování těchto dvou základních faktorů vývoje člověka (faktorů biologického – vlivů genetických – a faktorů prostředí – vlivů sociálních), aniž by bylo bráno v úvahu jejich vzájemné ovlivňování a návaznost, je pozůstatek pedologického přístupu, který je z hlediska marxistické metody odmítán. Z marxistického metodologického hlediska společenských věd je totiž rozhodující, že *vývoj lidského sebeuvědomění probíhá pod vlivem interakce člověka s objektivním světem*, například se světem dílny, závodu, se světem rodiny, jejích svazků a vnitřních vztahů, se světem školy, obce apod., a neděje se pouhou „projekcí“ těchto vztahů [11 : 103]. Vědecký přístup k těmto otázkám je přístup genetický, který klade důraz na vzájemný (obaplný) aktivní vztah (interakci) jedince a prostředí; každá zevní vlastnost člověka je dědičná a vlivem prostředí získaná zároveň. Rozvíjení vlastností, aktivit, názorů a chování člověka se pak děje v rámci každé sociální skupiny spolupůsobením vnějších i vnitřních činitelů. Tento *ontogenetický vývoj člověka probíhá uvnitř* jednotlivých struktur *podle týchž zákonů*, ale zároveň v každé kvalitativně odlišné struktuře (skupině) *na jiné úrovni*.

Stupně dosažené sociální zralosti jsou tedy rozdílné podle toho, o jakou sociální skupinu jde. Při našich výzkumech mentálního zrání člověka bylo zjištěno, že i když ve všech společenských vrstvách mentální zrání probíhá zákonitě podle křivek téhož druhu (jde o tzv. růstové křivky, které jsou esovitého tvaru), přece jen úroveň, v níž křivky probíhají, je pro každou společenskou vrstvu jiná. Tak například děti na ZDŠ, jež se později zařadí do společenské vrstvy označené „intelligence“ (což výstižněji znamená „duševní pracovníci“, které charakterizují později v praktickém životě činnosti duševního a tvůrčího charakteru na úseku vědy a techniky, řízení, správy a odborných služeb v nevýrobní sféře), se v hromadném sociálním měřítku (průměru) nejprve (již ve 13 letech, tj. v 7. třídě ZDŠ) diferencují od ostatních žáků ZDŠ *v reaktivní pohotovosti* (v tzv. *mentálním čase MC*), která v dalším vývoji u nich výrazně vzrůstá; o rok později (ve 14 letech, tj. v 8. třídě ZDŠ) začínají podávat vyšší *mentální výkon MV* než jejich spolužáci a teprve v 15 letech (tj. v 9. třídě ZDŠ) se začnou diferencovat i v *rozsahovém faktoru B*, tj. v kvantitativním počtu úspěchů, kterých v duševní práci dosahují. Tedy *teprve v 15 letech začíná u dětí schopných pozdější tvůrčí práce komplexní diferenciace jejich mentálních schopností*, které je možno výchovně, zvláště metodicky využít. Tento vědecky přesný a nový pohled na ontogenezi duševních schopností člověka na jedné straně potvrzuje správnost socialistické idey jednotné školy pro děti do 15 let, na druhé straně však upřesňuje snahy po podpoře *individuálního rozvoje dětí* v základních devítiletých školách.² S ještě silnějším vlivem sociálního prostředí se pak setkáme v úrovních mentálního zrání jednotlivých společenských vrstev po 15. roce věku jejich příslušníků, kdy se mládež rozdělí na pracovní místa, do učňovského poměru a na různé výběrové školy [4].

Zjistili jsme, že mladá generace jednotlivých sociálních tříd a společenských vrstev se v mnoha ohledech pokouší žít v souladu se souhrnem tradičních hodnot, které vytvořily generace starší, především

² Například pokud jde o *mentální čas*, dosahují 14leté děti, které se později zařadí do společenské vrstvy duševních pracovníků, standardní normy 700 proti normě celé společnosti 727; 15leté dosahují

normy 640 proti celospolečenské normě 689. Tento rozdíl narůstá až do 30. roku věku respondentů, kdy celospolečenská norma mentálního času je 576, zatímco norma intelligence činí 448.

jejich rodiče. Avšak hodnoty se s dobou mění a vyvíjejí jako všechno na světě. Takzvané „věčné hodnoty“ zůstávají hodnotami v nejrůznějších dobách tehdy, naleznou-li kladný poměr k nové době. Věčné jsou — např. kulturní hodnoty — tehdy, jsou-li schopny stále nově a nově se obnovovat, objevovat se v nových a nových formách a plnit nové a nové poslání [10 : 38]. Každá doba si sama prosévá určité hodnoty a vytváří nové, s nimiž se mladí lidé se smyslem pro všechno nové a pokrokové generace ztotožňují. Někdy však starší generace tyto změny nepostřehnou či nechťejí z nich vycházet ve svém způsobu života; to pak vede k *napětí ve vztazích* mezi generacemi, aniž by však jeho součástí byl antagonický poměr například k rodičům. V třídně antagonisticky rozděleném světě, který nás obklopuje, musíme ovšem počítat také s opozicí mladých i dospělých vůči socialistickým hodnotám. Ta je logickým výrazem probíhajícího zápasu dvou třídně protikladných společenských systémů. Proto náš komplexní třídně diferencovaný model mládeže musí *v životním stylu mládeže* každé ze společenských tříd a vrstev dobře odlišovat to, co je tradiční, a to, co je nové. Rozpracovat principy dnešního socialistického životního stylu mladých lidí se zřetelem k potřebám formování socialistického člověka je naléhavým úkolem, před nímž stojíme. Ke splnění tohoto úkolu vyzývá i rezoluce XIV. sjezdu KSČ, v níž se o tom praví: „V zájmové činnosti společenských organizací považuje strana za zvlášť významný úkol přispívat k formování socialistického životního stylu, k všestrannému využívání volného času pracujících a mládeže, k uplatnění jejich různorodých zájmů.“

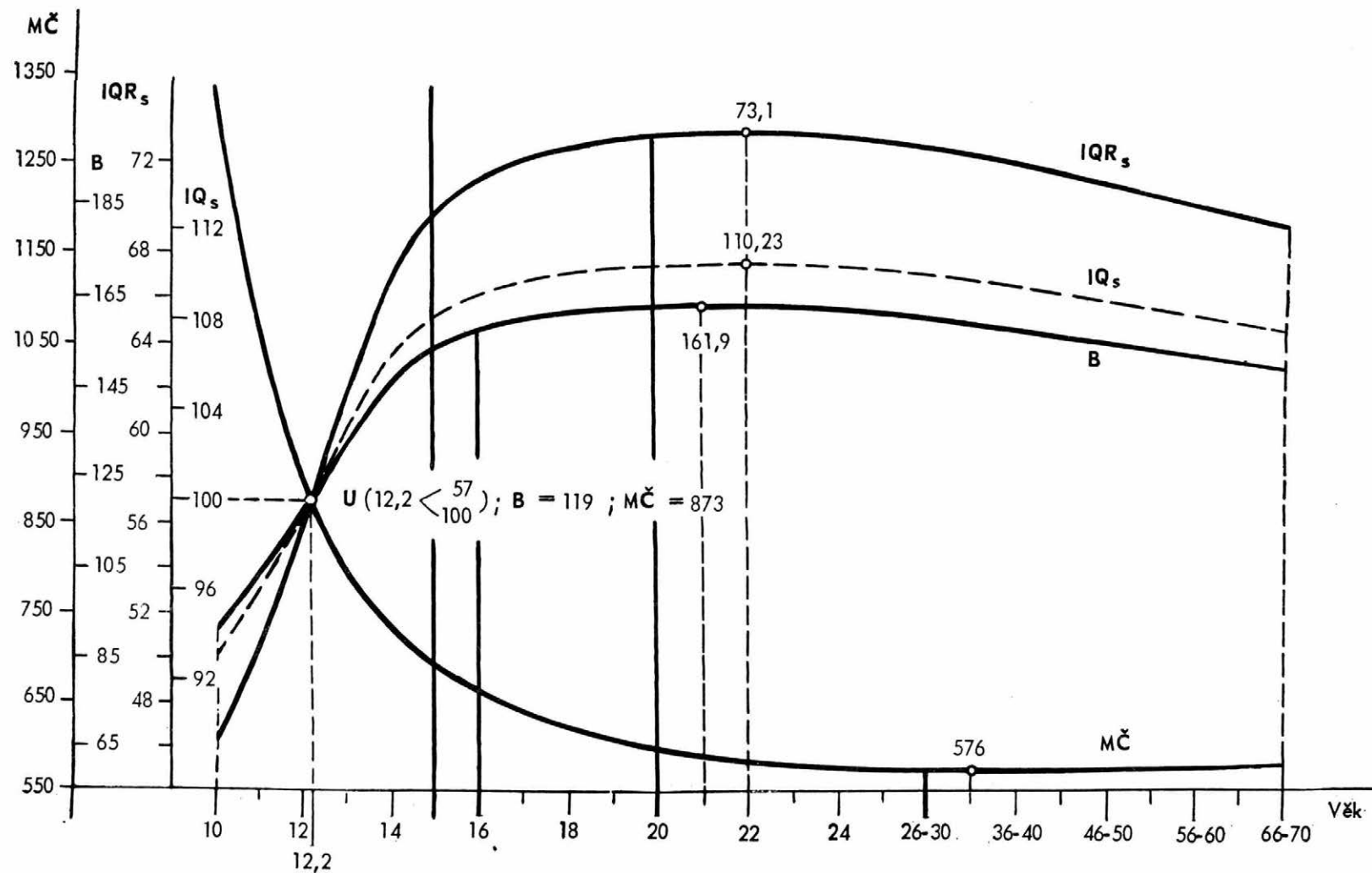
Poslední otázka, na niž musíme dát alespoň částečnou odpověď, se při zachování třídně diferencovaného modelu mladých generací týká *jednoty mládeže* a její jednotné organizace, již je *Socialistický svaz mládeže*. Myšlenka sjednocení mládeže je přijímána kladně; postupné sblížování dělnické třídy, družstevního rolnictva, socialistické inteligence a ostatních vrstev pracujících bude pro intenzitu ideového sjednocení vytvářet stále dokonalejší předpoklady. Problém mládeže jako jednotné společenské skupiny může být ovšem spatřován jen v těch aspektech (faktorech),

které z mladých lidí všech společenských tříd a vrstev pracujících jednotnou strukturu vytvářejí. V těchto otázkách musí být také organizace mládeže jednotná. Avšak v těch faktorech, v nichž se jednotlivé třídní struktury mládeže a jejich substrukтуры odlišují (diferencují), nemůže již být práce s mládeží jednotná, nemá-li být žádoucí jednotna formální, vedoucí k úpadku iniciativy a nakonec k zániku organizace.

Třídní typ organizace vyžaduje, aby byl splněn předpoklad, jak již bylo uvedeno, že rozdíl intenzit podstatných (relevantních) faktorů sociálních indikací *mezi* třídními strukturami mládeže a dospělých budou významnější (a větší), než jsou rozdíl intenzit těchto faktorů *uvnitř* těchto struktur mezi mládeží a dospělými. Abychom platnost uvedeného předpokladu experimentálně potvrdili, obraťme se opět k výzkumu mentálního zrání člověka, neboť mentální schopnosti vytvořené a strukturované vlivy endogenními a exogenními jsou faktorem pro výzkum lidské osobnosti nesporně nejpodstatnějším. Standard věkového průběhu dvou *základních složek* (mentálního času MC , bodového počtu úspěchů B), jimiž je utvářen obraz *mentální kvality naší populace*, charakterizovaný resultantním kvocieniem mentální zralosti IQR_s , podává obrázek č. 2. Je z něho patrné, že standardní období výsledného mentálního vzrůstu IQR_s je prakticky ukončeno ve dvaceti letech; do dvaceti let člověk v podstatě dosáhne tělesné i duševní zralosti a vstupuje do období mladého muže nebo mladé ženy, stává se „*animus et aevus maturus*“ (duchem i věkem zralý) [13 : 131]. Avšak nemá ještě dostatek životních zkušeností a část mládeže (např. vysokoškolští studenti) neprošla ještě obdobím socioprofesionální přípravy; sociální zrání není tedy ještě ukončeno.

Co je však na připojeném obrázku zcela nové a rozhodující pro úvahy o mentálním zrání člověka, to je věkový průběh *komponent* mentálního zrání člověka, jimiž jsou rozsahový faktor duševních schopností (měřený počtem úspěšných bodů B) a časový faktor vyjadřující reaktivní pohotovost (měřenou počtem sekund mentálního času MC). Zatímco zhruba v 16 letech standard rozsahového faktoru vstupuje do období relativní stabilizace (viz o tom podrobněji lit. 4), standard

Obr. 2: Věkový průběh mentálních kvalit naší současné populace.

mentálního času člověka dále významně klesá a vstupuje do stabilizačního období zhruba až ve 30 letech věku člověka. Tato podstatná odlišnost změn obou faktorů, měřících mentální schopnosti člověka v daném věku, exaktně vysvětluje *individuální odlišnosti* lidského jedince, které bychom měli znát a přihlížet k nim například při rozhodování o volbě povolání mladých lidí, což se až dosud neděje. Jde totiž o faktory, které výrazně odrážejí *kvalitativní stránky* (vlastnosti) osobnosti.

Standard IQR_S rezultanty takto utvářejícího modelu mentálního zrání člověka (nazýváme jej *kvocient mentální zralosti*) prochází obdobím relativně mentální stabilizace ve věkovém rozpětí od 20 do 30 let, načež nastupuje doba regresivního mentálního stárnutí. Poněvadž standard sociologického věku *mládeže* je také ohraničen věkovým rozpětím 15–30 let, jak jsme uvedli vpředu, jsou rozdíly v mentálním vývoji jedinců patřících uvnitř každé sociální struktury do věkové skupiny „mládež“ a do věkové skupiny „dospělí“, tj. věkové rozdíly na křivkách mentálního zrání, dosti malé a kvantitativně (statisticky) nevýznamné.

Jiná situace však nastává, sledujeme-li změny těchto faktorů u homogenních věkových skupin či jednotlivců, kteří patří k různým sociálním skupinám (třídám) či k různým společenským vrstvám. Pak obdobné křivky mentálního zrání probíhají již od základní devítileté školy *na různých úrovních*, jak jsme na tyto změny již upozornili v souvislosti s diferenciací mentálního zrání žáků na ZŠ. Právě tak byla v různých výzkumech z pracovní sféry potvrzena neadekvátnost věku samotného při rozhodování o tom, ke které generaci může jedinec patřit. Členové těchto věkových skupin vykazují například svá nejproduktivnější období v intervalech přesahujících i do různých desetiletí. Všechny tyto difference homogenních věkových skupin mezi příslušnými úrovněmi sledovaných jevů (např. mezi křivkami mentálního zrání), vyvolané *především* vlivem prostředí, působením institucí a příslušností či pobytem v různých sociálních strukturách (skupinách), jsou kvantitativně významné a mnohem větší než difference věkové například na rozhraní sociologického věku „mládež – dospělí“.

Avšak právě opačná je situace ve zmíněných diferencích v sociální věkově vymezené skupině „dětí“, zahrnující jedince do 15 let věku. I když se v tomto věkovém rozpětí sociální (exogenní) vlivy (které ani zde nelze odloučit od vlivů endogenních) také projevují, a to v některých individuálních případech i velmi intenzivně, jsou přesto *standardní difference* v úrovních intenzit jednotlivých faktorů (tj. opět *mezi* jim odpovídajícími křivkami) v hromadném sociálním měřítku (průměru) mnohem menší (a méně významné) než difference těchto faktorů v těchto homogenních věkových skupinách uvnitř těchto skupin (tj. opět *na* jim odpovídajících křivkách), a to proto, že ve věkovém rozpětí sociální skupiny „dětí“ je ontogenetický vzrůst a pokles dialekticky protikladných biologicko-psychologických růstových faktorů *B, MČ* ohromný (viz obrázek č. 2). I když *třídní vlivy* působí tedy i ve věkové skupině „dětí“ a regulují zde strmosti (směry, směrnice) lineárního rozvoje, *nejsou v tomto věkovém rozpětí převládající*. Převládající roli v odlišnostech dětí sehrávají od narození zhruba do 13 let (viz vpředu o školní diferenciaci) faktory biologicko-psychologické. Můžeme tedy přijmout za prokázané, že *vliv socializace postupně narůstá s věkem; převážně třídního charakteru nabývá až v sociální skupině „mládež“ po 15. věku jejich příslušníků*.

I když uvedené příklady spíše jen naznačují než vyčerpávajícím způsobem dokazují vědeckou správnost a adekvátnost třídního přístupu k interpretaci společenských jevů v sociální skupině „mládež“, považujeme předpoklad diferencované společnosti při hledání sociopolitického profilu naší mládeže za správný. *Mládež je tedy velkou věkovou sociální skupinou, nebo též sociální skupinou věkově vymezenou, třídně diferencovanou, se sociálně se různícím systémem hodnot a životním stylem, s třídně diferencovanými zájmy a aktivitami, přičemž třídní rozdíly jsou proti ostatním (např. věkovým, tj. biologicko-psychologickým) odlišnostem dominantní*. Proto je správné, když mládež zemědělská rozvíjí svůj životní styl a své specifické poslání v socialistické společnosti, stejně jako když mládež dělnická, studentská a ostatní rozvíjí své aktivity inspirována ideami socialismu, aplikova-

ными на простředí, v němž žije, pracuje a tráví volný čas.

Socialistická mládež je však zároveň jednotná, a to nejen uvnitř sociálních tříd a vrstev pracujících, ale i v rámci makrostruktury, a to v těch socialistických a komunistických společenských hodnotách, jako jsou vědecký světový názor, vědecká pravda a společenský pokrok, odbornost a vzdělání, socialistický poměr k práci, socialistická morálka, zdraví a tělesný rozvoj člověka; v politických aktivitách, jako je aktivní úsilí o zabezpečení světového míru, pomoc vietnamskému lidu apod., které ji sjednocují. V nich, v jejich jednotném rozvíjení (opět při metodické diferenciaci podle věku) je také hluboký smysl existence jednotné organizace mládeže v naší socialistické republice.

Prozkoumání sociopolitického a odborného profilu třídně diferencovaných věkových skupin mládeže je úkolem příslušných vědních disciplín. Půjde přitom kromě stanovení odborného zaměření osobnosti především o určení dimenze filosofické, sociologické a psychologické. Splněním této vědecké angažovanosti bychom podstatně přispěli k dalšímu rozvoji a upevnění socialismu, neboť bychom tím poskytli vedoucím politickým i státním činitelům základ pro marxistické formování mladých socialistických generací nejen přítomných, ale zvláště budoucích.

Literatura

- [1] Kahuda, F.: *Sociologický věk dětí a mládeže v základech pedagogické sociologie*. Komenský, 1965, č. 4.
- [2] Kahuda, F.: *Metodologické otázky sociologických výzkumů mládeže*. Sociologický časopis, 1971, č. 4, s. 402.
- [3] Kahuda, F.: *Integrovaný aspekt výzkumu mládeže o volbě povolání*. Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství na pedagogické fakultě university Karlovy, roč. III, 1971.
- [4] Kahuda, F.: *Nová metoda měření mentální zralosti člověka*. Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství na pedagogické fakultě university Karlovy, roč. IV, 1972 — rukopis.
- [5] Klímová, M.: *Výzkum profesionálních přání, jejich motivace a dalších otázek souvisejících s volbou studijního směru či učebního oboru žáků 9. tř. v Jihočeském kraji a v Praze*. Sborník vědeckých prací Ústavu sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství na peda-

gogické fakultě university Karlovy, roč. III, 1971.

- [6] Kon, I. S.: *Sociologija ličnosti*. Moskva 1967.
- [7] Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy*. Praha 1961.
- [8] Matějovský, A.: *Mládež a společnost. Poznámky k sociologickému pojetí problému*. Sociologický časopis, 1971, č. 6, 612.
- [9] Musgrove, F.: *University Freshmen and their Parents Attitudes*. Educational Research, 1967, vol. 10.
- [10] Nejedlý, Z.: *Za kulturu lidovou a národní*. Praha 1953.
- [11] Osipov, G. V.: *Sociologie*. Praha 1972.
- [12] Ostrowski, K. a Przeworski, A.: *Local Leadership in Poland*. The Polish Sociological Bulletin, 1967, No 2.
- [13] Příhoda, V.: *Ontogeneze lidské psychiky*, II. Praha 1967.
- [14] Wright, D. S.: *A comparative Study of the Adolescent's Concepts of his Parents and Teachers*. Educational Review, 1962, vol. 14.

Резюме

Кагуда Ф.: Положение молодежи в социалистическом обществе

Автор создает классовую динамическую модель молодых поколений на основе аргументации, что различия между молодежью и взрослыми внутри каждого общественного класса, напр. в рабочем классе, в крестьянстве кооперативов или в социалистической интеллигенции и в остальных слоях трудящихся, являются менее значительными, чем различия социальных индикаторов между этими классами. Он приводит ряд исследований из социалистических и капиталистических стран, итоги которых подтверждают, что отношение ценностных ориентаций родителей и их детей является в изучаемых факторах проявлением согласия, а не конфликта, и что, следовательно, молодые люди продолжают или желают продолжать путь, основу которого создали родители или старшие члены общественного слоя или класса, с которым они поддерживают самую интенсивную коммуникацию. Таким образом, мир ценностей молодежи классово дифференцирован, так как основы ценностей лежат в комплексе человеческого жизненного процесса, в естественно-человеческой жизни, в человеческих деятельности, при посредстве которых люди в этом процессе участвуют (Маркс).

Также в отношении возрастного дифференцированного мира молодых и взрослых мы можем определить молодежь при помощи ее биологического назначения, т. е. как возрастную группу, в которой онтогенетическое развитие человека является опять классово дифференцированным. Дело в том, что внутри отдельных структур оно проходит в согласии с одинаковыми законами, но одновременно в каждой качественно отличающейся структуре (группе) на другом уровне. Автор доказывает это утверждение при помощи экспериментально установленных ступеней достигнутой социальной и психической (ментальной) зрелости членов

качественно различных групп. Притом он ссылается на развитие психических свойств современного населения в ЧСР и обращает внимание на их решающие (существенные) компоненты, которыми для объяснения индивидуальных качественных отличий является *ментальное (психическое) время и достигнутые в нем результаты психической деятельности*. На основе экспериментальных обследований он затем представляет аргументы о том, что, хотя классовые влияния действуют также в возрастной группе «дети» и хотя они здесь регулируют крутые склоны (пути направленности) линейного развития, они в этом возрасте не являются преобладающими. Доминирующую роль в различиях детей в период со времени рождения в общем до 13 лет возраста играют факторы биологическо-психологические. Влияние социализации растет постепенно с возрастом; преимущественно классовый характер оно приобретает только в социальной группе «молодежь» после завершения 15 лет возраста их членов. Таким образом, *молодежь является большой возрастной социальной группой или также социальной группой, ограниченной возрастом дифференцированной в классовом отношении, с социально отличающейся системой ценностей и с образом жизни, характеризованной дифференцированными интересами и деятельностью, причем классовые отличия в сравнении с остальными (напр. возрастными, т. е. биолого-психологическими) являются преобладающими*.

Однако в достигших высшей степени социалистических и коммунистических общественных ценностях, какими являются научное мировоззрение, профессиональность и образование, социалистическое отношение к труду, социалистическая мораль, здоровье и физическое развитие человека, в разных видах политической деятельности, какими являются, например, борьба за мир, помощь народу Вьетнама и т. п., молодежь в то же время образует *единое целое*. В разворачивании этих ценностей в едином направлении, дифференцируя в методическом отношении в зависимости от возраста, в свою очередь заключается глубокое обоснование наличия *единой организации молодежи* в нашей социалистической республике — заключает автор.

Summary

Kahuda F.: Position of Youth in the Socialist Society

The author creates a dynamic class model of young generations on the basis of demonstrating that the differences between youth and adults *within* each social class (e. g. the working class, the cooperative farmers or the socialist intelligentsia and other working strata) are less significant (or maybe smaller) than the differences in social indications *among* these classes. He mentions a number of researches from both socialist and capitalist countries the results of which show that, in the examined factors, the value relation between parents and children is a manifestation of consensus, not of conflict,

i. e. that young people predominantly proceed or wish to proceed in the way the basis of which was created for them by their parents or older members of the social stratum or class with which they most intensively communicate. Hence the value world of youth is class-differentiated: the roots of values lie in the complex of the process of human life, in the natural-human events, in the human activities through which people participate in these events (Marx).

Also as concerns the world of the young and adults as *differentiated by age*, we may define young people in terms of their biological determination, i. e. as an age group in which the ontogenetic development of man is again class-differentiated. Within the separate structures it is taking place according to the same laws but, at the same time, on a different level in each qualitatively different structure (group). The author demonstrates this statement on experimentally ascertained stages of the *social and mental maturity* achieved by the members of qualitatively different groups. At the same time, he refers to the course of the mental qualities of the contemporary Czechoslovak population and takes notice of its decisive (substantial) components; these are, as concerns the interpretation of individual qualitative differences, *mental time and results of mental activity* achieved in it. On the basis of experimental investigation, the author goes on to demonstrate that, even if class influences are operating also in the age group "children" and regulate therein the steepness (trends, lines) of linear development, they are not predominant in this age span. In the differences among children, the predominant role is played since their birth up to approximately their thirteenth year by biological-psychological factors. The influence of socialization gradually increases with age and acquires a predominantly class character in the social group "youth", after its members have reached their fifteenth year of age.

Thus youth represents a big social age group, or else a social group defined by age, differentiated by class, with a socially different value system and style of life, with class-differentiated interests and activities, wherein the class differences — as compared with other differences (e. g. age, i. e. biological-psychological ones) — are predominant.

However, the socialist youth is uniform as regards the most important socialist and communist social values (such as the scientific view of life, expertness and education, socialist relation to work, socialist morale, health and physical development of man) and political activities (such as struggle for peace, help to the people of Vietnam), etc. The author concludes that in the consistent development of these values — again with a methodical differentiation according to age — lies the deep sense of existence of a uniform youth organization in our socialist republic.

Unifikace nebo diferenciace formálních organizačních struktur institucí různého typu?

MIROSLAV MÍČEK

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Jedním z aktuálních úkolů současnosti je rozvoj marxistické teorie organizace a jedním z aktuálních úkolů nejbližších desetiletí je tvorba ucelené organizační teorie socialistických institucí.¹ Zatím se tato oblast vyznačuje třístí často nesusměřitelných poznatků, výzkumů a dílčích teorií (viz např. tzv. tradiční organizační teorie, náznaky sociálně psychologické a sociologické teorie organizace, systémové teorie organizace aj.). Je to způsobeno i tím, že problematikou teorie organizace institucí se dlouhou dobu zabývali především organizační teoretikové ve vyspělých kapitalistických zemích. Tato situace se ovšem rychle mění ve prospěch socialistických zemí. Usnesení strany požadují a zaručují úspěšný obrát v práci ke všem nutným otázkám organizační teorie [1] a řada prací svědčí o rychlém postupu v této oblasti [2]. K rozvoji organizační teorie vůbec a teorie organizace institucí zvláště přitom může významně přispět i sociologie. Pokoušíme se to naznačit na příkladu hledání odpovědi na jednu z široké škály organizačních otázek.

Aktuálním úkolem v organizační oblasti je získat mnohem hlubší poznatky o rozsahu shodných a rozdílných rysů v organizační výstavbě institucí, o škále faktorů unifikace a diferenciace organizační výstavby institucí a zejména o kombinovaném působení těchto faktorů. Obtíž je v tom, že instituce jsou velmi složitými celky a jejich rysy se velmi nesnadno komplexně srovnávají, a v tom, že faktorů unifikace a diferenciace je mnoho a nadto působí v mnoha kombinacích, ve kterých svůj vliv rozdílně posilují, nebo naopak zeslabují.

Aktuálním úkolem je získat mnohem hlubší poznatky o žádoucí míře shod a diferencí v organizační výstavbě institucí.

Obtíž je v tom, že organizační výstavba některých institucí může být poznamenána i nepřiměřeným uplatňováním organizačních rysů přejatých z institucí jiného typu (viz závěr stati).

Zatím k unifikaci a diferenciaci v organizační výstavbě institucí různého typu dochází spíše spontánně než na vědeckém základě. Zatím mají na míře organizačních shod a rozdílů nikoli nevýznamnou zásluhu naše dosud nedostatečné znalosti o žádoucích organizačních shodách a rozdílech u institucí rozdílného typu. Zatím jsme s to konstatovat jisté shody a rozdíly v organizační výstavbě institucí rozdílného typu (viz dále), ale nejsme s to uspokojivě odpovědět na takové otázky jako: Je míra shod a rozdílů v organizační výstavbě našich institucí optimální? Nedochází v soudobé organizační výstavbě institucí k přílišné unifikaci nebo naopak diferenciaci? Nedochází k unifikaci nebo naopak diferenciaci na nežádoucím místě? Lze v budoucnu očekávat v organizační výstavbě institucí rozdílného typu vývoj spíše k unifikaci, nebo diferenciaci? Jaký globální i specifický vývoj v organizačních strukturách institucí různého typu bude žádoucí?

Na tyto a další otázky, tak důležité pro organizační praxi, je možné nalézt odpovědi jen cestou hlubokého rozboru a zhodnocení existujících poznatků a dalších srovnávacích výzkumů. Tato stať může být jen úvodní úvahou k právě naznačené problematice, úvahou, která se pokouší o ujasnění některých elementárních shod a rozdílů ve formálních organizačních strukturách institucí různého typu a jejich příčin.

*

Již při letmém průzkumu a srovnání formálních organizačních rysů široké škály

¹ Pojem instituce se ovšem užívá ve více významech — např. též: instituce práva, instituce manželství apod. Zde tento pojem chápeme ve smyslu organizovaných objektů typu podniků, škol atd.

(viz dále), tj. ve smyslu objektů složených z lidí a věcí orientovaných k plnění specifických cílů a racionálně cílově uspořádaných.

soudobých velkých institucí — podniků, škol, stranických a mládežnických organizací, vojenských jednotek, správních jednotek, nemocnic, ústavů nápravné výchovy aj. — postřehneme, že pro soubor těchto institucí jsou charakteristické některé rysy:

— Hluboká dělba práce, avšak při preferenci rozdílných hlavních způsobů a kombinací způsobů dělby práce. Zatímco v institucích politického a správního typu dominuje především teritoriální a funkcionální dělba práce, v institucích průmyslového typu dominuje funkcionální a předmětná dělba práce.

— Stupňovitě, hierarchické uspořádání, avšak při rozmanitosti tvarů (relativní výšky a šířky, ostrosti a plochosti) organizačních hierarchií různých institucí. Průmyslové podniky (a zejména průmyslové podniky s kusovou výrobou) se vyznačují relativně „vyšší“ a „ostřejší“ organizační hierarchií než např. instituce zájmového (zájmově pospolitostního) typu.

— Struktura pravomoci (struktura nadřízenosti a podřízenosti) jako významný sjednocující faktor, avšak při rozdílném důrazu na tuto strukturu a při rozdílném důrazu na příkazovací vztahy, příkazy a jejich dodržování v institucích různého typu. Zatímco u některých institucí (např. armáda) struktura nadřízenosti a podřízenosti velmi výrazně určuje i prvky a vztahy komunikační struktury, v jiných institucích (např. instituce průmyslového typu) vztah mezi strukturou pravomoci a komunikační strukturou je — při zásadní podřízenosti struktury komunikací struktuře pravomoci — mnohem volnější. Struktura pravomoci je jen rámcovým vodítkem pro daleko bohatší síť prvků a vztahů komunikační struktury. V případě institucí výchovného typu dokonce rozsah informací poskytovaných a zprostředkovaných posluchačům představitelem nejnižší úrovně struktury pravomoci (nebo přesněji: správní a disciplinární pravomoci) — třídním učitelem — může být mnohem menší než rozsah informací poskytovaných jinými formálními informačními zdroji — specializovanými učiteli. Zatímco pro instituce vojenského typu a zejména bojové jednotky je charakteristický značný důraz

na příkazy a příkazovací vztahy (příkazy postihují značnou část chování vojáků, plnění příkazů je zákonně vynutitelné a neplnění příkazů se přísně trestá), v institucích průmyslového typu (vyjma období války nebo přípravy na válku) důraz na příkazy a formální sankce spojené s případným nedodržením příkazů jsou menší. Ještě menší jsou u institucí zájmového (zájmově pospolitostního) typu.

— Monocentrismus, soustředění prvků a mocenských vazeb k jednomu centru, avšak při různé míře centralizace a decentralizace pravomoci, odpovědnosti a úkolů. U některých institucí, jako např. vysokých škol a vědeckých ústavů, je míra decentralizace pravomoci, odpovědnosti a úkolů (zejména v odborné oblasti) na nižší organizační jednotky — fakulty, katedry a výzkumná oddělení — mnohdy tak velká, že by bylo dokonce možné mluvit, alespoň u pravomoci vztažené k odborným otázkám, o náznamech jistého polycentrismu.

— Silný důraz na spolupráci a poslušnost členů, avšak při značných rozdílech v úrovni spolupráce a poslušnosti členů, v dominantních prostředcích a kombinaci prostředků získávání spolupráce a poslušnosti členů a zejména členů nejnižší organizační úrovně. Například: Zatímco v případě škol nebo politických stran je ochota ke spolupráci a „ochota poslouchat“ u studentů a řadových členů ve významné míře podporována a udržována vštěpováním jistých norem a přesvědčováním o potřebnosti zvolených cílů a uspořádání, v průmyslových podnicích se ve významné míře dosahuje uspokojováním materiálních potřeb pracovníků (popřípadě naznačením možnosti zvýšení nebo omezení uspokojování materiálních potřeb). Příslušnost odsouzených k ústavům nápravné výchovy je dokonce významně vynucena.

— Liniově štábní způsob uspořádání řídicích a odborných prvků a vztahů, avšak při současném a rozdílném prosazování rysů funkcionálního (případně též maticového) uspořádání.² Zatímco např. u armády je prosazování rysů funkcionálního uspořádání omezené, u škol a vědeckovýzkumných ústavů je výrazné.³

² Podrobněji k pojmům a problematice „liniově štábního“, „funkcionálního“ a „maticového“ uspořádání viz *Sociologický časopis* 1971, č. 2, s. 136–147 a č. 3, s. 265–280.

³ Někteří autoři, jako např. J. Zieleniewski [3], však považují za adekvátní — alespoň pro některé vědeckovýzkumné instituce — dokonce přímo funkcionální uspořádání.

— Formalizace, avšak při významných rozdílech v míře formalizace. Zvláště vysokou mírou formalizace se vyznačují instituce vojenského typu. Organizační řády, předpisy a normy v těchto institucích vymezují nejen cíle, organizační strukturu, rozdělení pravomocí, odpovědnosti a úkolů, podmínky členství, podmínky a způsoby odměňování apod., ale také způsoby oblékání a chování, přičemž se dodržování řádů, předpisů a norem přísně sleduje. S nižší mírou formalizace se setkáváme u institucí průmyslového typu a s ještě nižší v institucích vědeckého nebo výchovného typu.

Právě uvedené a ještě některé další organizační rysy (jako např. „oddělení práce od osobních záležitostí“, „výběr a povyšování podle odborné kvalifikace“, „pevná odměna diferencovaná podle zastávané pozice“ apod.) se v sociologické literatuře často označují jako rysy tzv. „byrokratické organizace“ nebo „byrokracie“ [5]. Je-li tomu tak, pak je možno též říci, že charakteristickým rysem široké škály soudobých velkých institucí je uplatňování „byrokratické formy organizace“, ovšem při značných rozdílech v míře uplatnění jejích rysů. U institucí vojenského typu se obvykle setkáváme s rozsáhlejším uplatněním rysů této formy organizace než u politických stran nebo vysokých škol.

Proč však tomu tak je? Proč dochází ke shodám a rozdílům v organizační výstavbě institucí různého typu?

Co podmiňuje shody v organizační výstavbě institucí různého typu?

Proč se setkáváme se shodnými rysy v organizační výstavbě institucí různého typu?

Setkáváme se s nimi, obecně vzato, např. proto, že:

— všechny instituce jsou účelově specializovanými celky, které usilují o efektivní plnění svých cílů a v souladu s tím i o efektivní cílové uspořádání;

— všechny instituce jsou při tvorbě efektivního cílového uspořádání omezovány jistými společnými vlastnostmi svých společenských prvků — jednotlivců a skupin;

— všechny instituce musí respektovat prostředí, ve kterém působí, a především společenské prostředí, celospolečenské uspořádání, zákony, normy, požadavky apod.

Pokusíme-li se právě uvedené konkrétně zobrazovat na příkladu výše sledovaných rysů v organizační výstavbě institucí, můžeme vyslovit několik závěrů:

— Hluboká dělba práce ve všech soudobých velkých institucích souvisí s velkým rozsahem činností nutných k plnění náročných cílů institucí, s omezenou fyzickou a psychickou kapacitou jednotlivců, s požadavky rychlého, hospodárního a kvalitního provedení činností a uskutečnění cílů. Jestliže se práce rozdělí a lidé specializují, lze zvládnout i velký rozsah činností a relativně rychle, hospodárně a kvalitně plnit cíle institucí.

— Ke stupňovitému, hierarchickému uspořádání institucí dochází proto, že: 1. ve všech institucích je nutné zpětně integrovat a průběžně koordinovat dělbu práce oddělené činnosti a části; 2. tento úkol se (alespoň zatím) v rozhodující míře svěřuje zvláštním pracovníkům vybaveným příslušnou pravomocí — vedoucím; 3. počet pracovníků, které může jeden vedoucí účinně koordinovat, je omezen.

— Zásadní význam struktury pravomocí (struktury nadřazenosti a podřazenosti), popřípadě důraz na příkazy, jejich dodržování a princip monocentrismu v institucích vyplývá na jedné straně z požadavku koordinace činnosti členů a na straně druhé z významu pravomocí (a příkazů vůbec a k jednomu centru soustředěné pravomocí zvláště) pro zajišťování koordinace a řízení. „...žádná společná akce není možná, aniž by se některým lidem vnutila cizí vůle, to jest autorita,“ píše B. Engels [6], přičemž autoritu cháp

Podle jiných autorů, jako např. G. A. Lachtina a V. V. Kulešova [4], však je „vedení ve vědecko-výzkumných ústavech organizováno podle tzv. líniové štábního principu“ a v soudobém typu vědecko-výzkumných ústavů dochází — tak jako v rozvinuté tovární organizaci výroby — k uplatnění líniově štábní struktury. Zároveň se ovšem v organizační struktuře vědeckých ústavů objevují tendence k posílení organizačních vazeb v rámci řešených témat (projektů) a k přechodu ke strukturám maticového

typu. Tak se i v organizaci vědy opakuje cesta, kterou prošla organizace průmyslové výroby.

‘ V běžném jazyce má tento pojem často hanlivý význam. V sociologii se však užívá jako spíše neutrální označení pro určitý typ organizace, pro typ organizace s výše uvedenými rysy. V jistých podmínkách může být tento typ organizace dokonce velmi výkonný (viz dále). Přesto pojmy „byrokratická organizace“ a „byrokracie“ raději uvádíme v uvozovkách.

jako „nadřazení cizí vůle naší vůli“ na jedné straně a „podřazení“ na straně druhé.

Bez hierarchie pravomoci by instituce přestaly být koordinovanými celky. Ve všech institucích, které si chtějí uchovat celistvost, uspořádanost a schopnost koordinované akce, mají struktura nadřazenosti a podřazenosti, princip monocentrismu, příkazovací vztahy a požadavek plnění příkazů významné místo.

— Zájem o získání spolupráce a poslušnosti členů vyplývá z toho, že bez jisté míry spolupráce a poslušnosti členů není v soudobé společnosti možné úspěšně plnit cíle institucí⁵ (s výjimkou některých dílčích cílů, jako např. segregativního cíle v ústavech nápravné výchovy). I uplatňování pravomoci a příkazů a dokonce donucovacích prostředků je bezvýsledné, jestliže se setkává se zásadním odmítáním poslušnosti, se zásadní neochotou poslouchat a spolupracovat.⁶

— Liniově štábní způsob uspořádání (ačkoli také není bez problémů) se v institucích prosazuje proto, že v soudobých podmínkách relativně dobře řeší rozpor dělby a integrace, specializace a univerzality, odbornosti a jednotnosti. Toto uspořádání se na jedné straně relativně dobře vyrovnává s potřebou koordinace a respektuje princip monocentrismu, jednoty příkazování, jediného odpovědného vedoucího pro každou organizační jednotku i celek instituce a na druhé straně v jisté míře respektuje i význam a požadavky specialistů a zařazuje je do sítě mocenských vztahů tak, že lze systematicky rozvíjet, využívat a dokonce prosazovat jejich speciální znalosti, dovednosti a inovace.

— Formalizace je neoddelitelným atributem organizovanosti všude tam, kde trvale působí větší počty specializovaných členů, plnění cílů vyžaduje vysoké koordinace jednotlivých činností a jednotlivé činnosti jsou vysoce opakované a významné. A to je právě případ velkých institucí.

Formalizace, zakotvení základních vztahů, postupů, procesů v organizačních předpisech a normách zajišťuje základní řád a pravidelnost v činnosti velkých institucí, standardizaci, uniformitu činností a pří-

stupů různých jednotlivců, kontinuitu v činnosti instituce i při změnách ve složení členů; oprostuje řídící pracovníky od neustálého organizování opakovaných činností; odosobňuje vztahy v instituci a zároveň zužuje prostor pro průmět emocionálních výkyvů, osobních sympatií nebo antipatií, protekcionářství apod. do chování členů (zejména vedoucích) a činnosti instituce; sjednocuje a zároveň racionalizuje jisté vztahy a procesy v rámci celé instituce. Přiměřená míra formalizace zvyšuje účinnost institucí.

— Zásahu o široké uplatnění „byrokratické formy organizace“ v institucích zřejmě má především: 1. velikost a složitost soudobých institucí a 2. výkonnost a efektivnost „byrokracie“, zejména v případě plnění relativně jednoduchých úkolů (a těch je v každé velké instituci mnoho) a statických podmínek. Je tomu tak například proto, že „byrokratická forma organizace“ vytváří (svým důrazem na disciplínu, kontrolu, přesnost, jednotnost, neosobnost vztahů, specializaci, znalosti apod.) předpoklady pro mechanizaci, harmonizaci, synchronizaci a dalekosáhlé předvídaní procesů i výsledků práce.

Dosud uvedené ovšem objasňuje spíše vnitroinstitucionální příčiny a faktory významné míry unifikace v organizační výstavbě institucí. Zvláštní pozornost by si však zasluhovaly také vnějinstitucionální unifikační faktory a zejména faktory, které způsobují, že organizační výstavba a rysy organizační výstavby institucí se významně přizpůsobují celospolečenské organizaci a jejím rysům. Působení těchto faktorů nachází svůj výraz například v tzv. obecných principech organizace a řízení socialistické společnosti (princip demokratického centralismu), principech, které mají svůj základ v jednotě socialistické společnosti a pomáhají tuto jednotu udržovat a prohlubovat.

Zatím jsme se ovšem zabývali jen jednou stránkou věci, jen problematikou unifikace organizační výstavby institucí. V organizační výstavbě institucí různého typu však zároveň existují — v rámci zásadní organizační jednoty socialistické společnosti — i významné rozdíly. Proč tomu tak je?

⁵ Omezujeme se ovšem na socialistickou společnost, tj. odhlučíme např. od institucí typu nacistických koncentračních táborů a jejich zrádných cílů.

⁶ Jinou věcí je, že u mnoha lidí je možné dosáhnout jistého minima poslušnosti a spolupráce i donucením.

Co diferencuje organizační výstavbu institucí různého typu?

Obecně vzato, s diferencemi v organizační výstavbě institucí různého typu se setkáváme proto, že jednotlivé typy institucí mají rozdílné specifické cíle, rozdílné vnitřní (např. rozdílná technologická základna, rozdíly v kvalifikaci členů, včetně vedoucích) a vnější (např. rozdílné zázemí členů) podmínky pro dosahování specifických cílů, rozdílnou dynamiku svého vývoje a další rozdílné aspekty, což vše významně diferencuje i prostředky a účinnost prostředků, včetně organizačních. Organizační výstavba a organizační rysy vhodné k plnění určitých cílů, vyhovující určitým podmínkám a dynamice institucí jednoho typu, nemusí vyhovovat cílům, podmínkám a dynamice vývoje institucí jiného typu.

Pokusme se to doložit a konkretizovat hlubším rozбором příčin diferenciacie organizačních rysů v institucích různého typu, a to — vzhledem k omezenému rozsahu stati — alespoň na příkladu rozdílu v důrazu na strukturu pravomoci a rozdílu v dominantních prostředcích získávání spolupráce a poslušnosti členů.

K diferenciaci v důrazu na *strukturu pravomoci*, popřípadě na příkazovací vztahy a příkazy v institucích dochází například proto, že s plněním rozdílných specifických cílů institucí jsou spojeny rozdílné nároky na stupeň koordinace. Zvláště vysoký důraz na koordinaci je u institucí vojenského typu a zejména u bojových jednotek. Od armády jako celku i od jejích částí se očekává, že budou rychle a koordinovaně reagovat na nepředvídané a měnící se situace. Nadto v případě války jde o bojové situace, dopravu, stravování, odívání, úkryt, ošetřování velkého počtu lidí, někdy dokonce na cizím, nepřátelském území a i nevelká chyba v koordinaci, nevelká odchylka od příkazů může mít rozsáhlé záporné důsledky a neplnění příkazů může způsobit katastrofu. Platí to pro všechny oblasti činností — od bojových operací po oblast zdravotnictví (např. neplnění příkazů v oblasti osobní čistoty a zdravotní prevence může snadno způsobit nebo uspošit epidemie). Odtud také nutnost přísné podřízenosti komunikační

struktury struktuře pravomoci a vysoký důraz na příkazy a přesnost plnění příkazů.

Diferenciace v důrazu na strukturu pravomoci může být také důsledkem specifických podmínek a faktorů, které působí v institucích různého typu. V případě institucí vojenského typu je takovým specifickým faktorem, který vede ke zvýšenému důrazu na příkazovací vztahy, příkazy a jejich dodržování, například faktor času. Faktor času má rozhodující roli v široké škále bojových situací. V době války je jen zřídkakdy dostatek času na podrobné vysvětlování důvodů, které vedou k tomu nebo onomu rozhodnutí a příkazu, jen zřídkakdy je čas na diskuse o vhodnosti nebo nevhodnosti toho nebo onoho příkazu. Nejrychlejší cestou k zajištění potřebné akce je příkaz a jeho bezpodmínečné plnění. Zvyk poslušnosti a plnění příkazů v armádě je přitom třeba kultivovat již v době míru.

Zvýšený důraz na příkazy a požadavek bezpodmínečného plnění příkazů v armádě je tedy objektivně funkční a vyplývá ze specifických cílů a podmínek armády a války. Naproti tomu v institucích jiného typu a zejména v institucích politického, odborného a zájmového (zájmově pospolitostního) typu obvykle není stejný důraz na strukturu pravomoci, příkazovací vztahy a příkazy (jako u institucí vojenského typu) — vzhledem k cílům a předpokladům úspěšného plnění cílů těchto institucí — potřebný, vhodný a žádoucí.⁷

Není potřebný například proto, že v institucích politického, odborného a zájmového typu má faktor času menší důležitost než v institucích vojenského typu. A kde je více času, je chybou jej v přiměřené míře nevyužít. Při dostatku času každý, koho se příkaz týká, může a měl by být podrobně informován o jeho smyslu a připomínky a návrhy členů by měly být využity. Více hlav ví mnohdy více než jedna a lidé obvykle plní příkazy lépe, když rozumí důvodům daného směru činností.

Není vhodný například proto, že příkaz není příliš způsobilým prostředkem k vytváření stranického přesvědčení (v případě institucí politického typu), ke vštěpování hodnot odborné práce (v případě institucí

⁷ Není-li ovšem stejný důraz na strukturu moci, příkazovací vztahy a příkazy v těchto institucích potřebný, vhodný a žádoucí, neznamená to, že není

ani možný. Je možný, avšak za cenu řady negativních důsledků. Některé z těchto důsledků jsou patrné i z dalšího výkladu.

odborného typu) a k vytváření dobrých mezilidských vztahů (v případě institucí zájmového typu), což jsou úhelné kameny existence a úspěšného působení těchto institucí.

Není žádoucí například proto, že průvodním jevem vysokého důrazu na strukturu pravomoci, příkazovací vztahy, příkazy a jejich dodržování bývá:

vysoká míra formalizace vztahů, která se — zejména v případě institucí zájmového typu — neočekává;

zužování prostoru pro tvůrčí iniciativu a aktivitu členů, což má — zejména v institucích odborného typu — negativní důsledky;

centralizační tendence a omezování demokratičnosti, což může — zejména u institucí politického typu a při dlouhodobém působení — vést k výrazným přesunům v cílech, k nežádoucím postojům členů apod.

Problém je ovšem v tom, že v řadě institucí se setkáváme s rozpornými požadavky ve vztahu k důrazu na strukturu pravomoci, popřípadě na příkazovací vztahy a příkazy. Od politické strany akčního typu se například vyžaduje schopnost rychlých a koordinovaných akcí, avšak zároveň demokratický postup a respektování přání a tužeb členů. S prvním požadavkem pozitivně koreluje zvýšený důraz na strukturu pravomoci, popřípadě na příkazovací vztahy a příkazy. Z hlediska druhého požadavku však vysoký důraz na strukturu pravomoci a na příkazy, popřípadě dokonce rozhodování bez významnější účasti členů a možnosti členů vyjádřit se k rozhodnutím, není příliš vhodný a žádoucí.

Řešení těchto rozporných požadavků se pak hledá v kompromisním uplatnění různých organizačních rysů, přičemž konkrétní poměr těchto rysů závisí na mnoha okolnostech, včetně momentálního důrazu na jednotlivé požadavky. To přirozeně dále diferencuje rysy organizační výstav-

by institucí a velmi zvyšuje náročnost řešení otázek žádoucí organizační výstavby institucí.

K diferenciaci *dominantních prostředků a kombinace prostředků získávání spolupráce a poslušnosti členů* dochází zejména v souvislosti s diferenciací cílů institucí a rozdílnou účinností jednotlivých prostředků a kombinací prostředků získávání spolupráce a poslušnosti členů při dosahování těchto cílů. Jinak řečeno, jisté kombinace cílů institucí a struktur získávání spolupráce a poslušnosti členů bývají efektivnější než jiné kombinace cílů a struktur tohoto typu.

Při prvním přiblížení k této problematice lze říci:⁸ Pro plnění tzv. „pořádkových cílů“, tj. zabránění výskytu jistých událostí ve společnosti a oddělování (popřípadě oddělování a trestání) původců nežádoucích událostí ve společnosti (např. v ústavech nápravné výchovy), se jako zvláště účinné jeví uplatnění donucovací struktury vůči nejnižší skupině členů v dané instituci, popřípadě kombinace donucovací a materiálně odměňovací struktury. Pro plnění ekonomických cílů, tj. pro produkci výrobků a služeb a jejich poskytování mimo instituci (např. průmyslové, obchodní, dopravní, zemědělské a jiné podniky, banky, pojišťovny apod.), se jeví účinným uplatnění materiálně odměňovací struktury,⁹ tj. poskytování mezd, platů, premii, služeb, dobrých pracovních podmínek apod., případně kombinace materiálně odměňovací a normativní (zejména vůči řídicím pracovníkům a odborníkům) struktury. Pro plnění výchovných cílů (např. školy), „zájmových“ cílů (např. společnosti sdružující zájemce o různé vědní disciplíny, spolky chovatelů apod.), pospolitostních cílů (např. různé kluby volného času), ideologických cílů (politické strany)¹⁰ jsou zvláště vhodné tzv. normativní prostředky¹¹ získávání spolupráce a poslušnosti členů.

⁸ Vycházíme zde též z některých myšlenek a podnětů A. Etzioniho [7].

⁹ Tato struktura se však významně uplatňuje vůči všem členům vyšších organizačních úrovní, vůči tzv. „profesionálnímu jádru“ ve všech institucích (např. dozorců a řídicích pracovníků v ústavech nápravné výchovy, vojáků z povolání v institucích vojenského typu, administrativní a řídicí pracovníci v institucích správního typu, učitelé a administrativní pracovníci ve školách, pracovníci stranického aparátu v institucích politického typu). Je nutno ji uplatnit vůči všem členům, pro které členství v instituci je zároveň zaměstnáním, zdrojem obživy.

¹⁰ Nelze to ovšem chápat tak, že cíle politické strany se vyčerpávají jen ideologickými cíli!

¹¹ K souboru normativních prostředků patří zejména *přesvědčování členů* (o zvláštní společenské potřebě dané instituce, o významu cílů, které instituce sleduje, a zvláštní hodnotě jejich plnění, případně nezískání plnění; o potřebě identifikace členů instituce s cíli instituce apod.), *socializace členů* (přizpůsobování osobnosti členů instituci, pozicím a rolím v instituci — např. vštěpování norem, hodnot a směrnic členům institucí výchovou v závodních a stranických školách apod.), *manipulace se symbolickými odměnami* (např. pochvala, obdiv, úcta) a *ztrátami* (např. pokárání, důtka, ignorování), *vštěpování přesvědčení o zvláštní vnitřní hodnotě nemateriálních odměn*, které instituce může poskytnout (např. pozhánání v katolické církvi) aj.

Proč však specifický cíl instituce lze s některými prostředky získávání spolupráce a poslušnosti členů plnit efektivněji? Nepochybně proto, že tyto prostředky lépe než jiné respektují vnitřní (např. vztah členů k instituci, jejím cílům a vedoucím, soudržnost členů, účast a aktivita členů, úroveň socializace členů, rozsah materiálních prostředků, které má instituce k dispozici, atd.) i vnější podmínky instituce (např. rozdílné postoje veřejnosti k instituci a jejím cílům), které souvisí s plněním daného cíle, nebo dokonce lepší podmínky k úspěšnému plnění daného cíle vytvářejí.

Příklady: Výrobně ekonomické cíle průmyslového podniku by teoreticky bylo možné plnit i při dominantním uplatnění donucovací nebo normativní struktury. Tyto struktury však, alespoň v soudobých výrobně ekonomických, technických a společenských podmínkách, nejsou s to konkurovat v efektivnosti uplatnění materiálně odměňovací struktury.

Efektivnost dominantního uplatňování donucovací struktury v institucích průmyslového typu je omezována tím, že široká škála soudobých výrob například vyžaduje:

a) jistou účast výrobců, jejich zájem na výrobě a zvýšení výroby, odpovědnost za výrobu, jistou míru dobrovolné spolupráce a mnohdy i iniciativy, což vše je obtížné dosažitelné při uplatnění donucovací struktury;

b) oceňování výkonových diferencí, přesné přiřazování odměn a sankcí k výkonosti a dobrou měřitelnost odměn a sankcí — pro to vše jsou například peněžité odměny a sankce mnohem vhodnějším prostředkem než donucovací prostředky;

c) značnou mobilitu pracovníků (viz diferencovaný rozvoj výrob a potřeba rychlého přizpůsobování profesní a kvalifikační struktury podniků potřebám výroby), avšak uplatnění donucovací struktury koreluje spíše s relativně uzavřenými systémy.

Efektivnost dominantního uplatnění normativní struktury v institucích průmyslového typu je omezována například tím, že práce v těchto institucích je — alespoň zatím, zejména odhlédneme-li od některých výzkumných a řídících prací — takového charakteru, že není pro pracovníky dostatečnou protihodnotou, nepřináší jim sama o sobě dostatečné uspokojení. Proto uplatnění normativní struk-

tury jako dominantní bývá zatím¹² úspěšné spíše jen krátkodobě (např. neplacené pracovní brigády), za dramatických okolností (např. požár v podniku) nebo ve výjimečných obdobích (např. válka a období poválečné obnovy), kdy dobrovolnou práci odměňuje i vysoké uznání veřejnosti.

V institucích s výchovnými a ideologickými cíli se naopak dominance materiálně odměňovací struktury jeví méně efektivní než dominantní uplatňování normativní struktury a ještě hůře je na tom donucovací struktura. Výchovu a internalizaci jistých hodnot totiž usnadňuje pozitivní postoj členů k instituci a jejím vedoucím (učitelům, politickým představitelům atd.) a ještě účinněji ji podporuje vnitřní ztotožnění členů s institucí, s jejími cíli, normami, představiteli, úsilím. Toho lze dosáhnout zejména při dominanci normativní struktury. Dominantní uplatnění materiálně odměňovací struktury plodí spíše jen povrchní, prospěchářskou a neemotivní účast a při dominantním uplatnění donucovací struktury dochází k významnému odizování členů institucí.

K plnění segregativních, odstrašovacích a trestajících funkcí ústavů nápravné výchovy je nejefektivnější a ostatními dvěma strukturami vlastně nezastupitelná donucovací struktura. Již samo oddělení jistých lidí od společnosti mnohdy vyžaduje donucení. Také odstrašovací a trestající funkci nejlépe odpovídá dominantně negativní charakter donucovacích prostředků. Materiálně odměňovací struktura má spíše pozitivní, popřípadě neutrální charakter, tj. zdůrazňuje spíše odměny nebo má alespoň tendenci vyvažovat odměny a sankce. Možnosti uplatnění normativní struktury jsou omezeny nezřídka odlišnou strukturou norem odsouzených (významnou zásluhu o to může mít i „kontrasocializační“ působení spoluvězňů) a odizujícím a frustrujícím působením segregace a donucovací struktury.

Problém je ovšem v tom, že mnohé instituce současně sledují více cílů, avšak pro plnění jednotlivých cílů je efektivní dominance rozdílných struktur. Jestliže instituce usilují o to, aby všechny cíle byly dosahovány co nejlépe a nejefektivněji, musí přistupovat ke kombinaci struktur,¹³ přičemž důraz na jednotlivé struktury se řídí důrazem na jednotlivé cíle.

Příklad: Ústavy nápravné výchovy plní nejen segregativní, odstrašovací a trestající

Instituce, které získaly zvláštní uznání ve společnosti, mohou také využívat své skupinové přitažlivosti a motivace (již samo přijetí do instituce nebo pochvala od vedoucích a ostatních členů instituce může působit jako odměna, o kterou stojí za to usilovat). Zvláště vysoké možnosti tohoto druhu vznikají u institucí pospolitostního typu, tj. u institucí, které vznikají pro uspokojení potřeb společenského styku.

¹² Tato situace se přirozeně bude měnit se změnami v charakteru práce a zajišťování materiálních potřeb lidí.

¹³ Ke kombinaci struktur by však zřejmě dochá-

zelo i v případě, kdyby instituce sledovala jen jediný cíl. Souvisí to např. s tím, že celkový cíl se rozpadá do řady dílčích cílů (např. k úspěšnému plnění výrobně ekonomického cíle v průmyslovém podniku je nutné provádět výzkum a výchovu), a s tím, že uplatněním několika struktur lze posílit vliv instituce na své členy (např. význam kombinace materiálně odměňovací struktury s ostatními strukturami) a posílit některé žádoucí charakteristiky členů v instituci (např. význam normativního působení pro získávání nových členů a zvyšování angažovanosti starých členů) apod.

funkce, ale také výrobně ekonomické a výchovné funkce. S růstem důrazu na výrobně ekonomický a výchovný cíl těchto institucí pravděpodobně poroste i rozsah uplatnění prvků materiálně odměňovací a normativní struktury.

Další obtíž představuje skutečnost, že volbu dominantních prostředků získávání spolupráce a poslušnosti členů nepřizpůsobujeme jen existujícím podmínkám institucí, ale také podmínkám, které bychom v institucích daného typu měli nebo chtěli v zájmu úspěšného plnění cílů instituce mít.

Příklad: Výběr prostředků k dosažení spolupráce a poslušnosti členů nepřizpůsobujeme jen existující úrovni účasti členů v institucích, ale též účasti, které bychom u členů v institucích daného typu měli nebo chtěli dosáhnout.¹⁴

Nadto v některých případech usilujeme o posílení jistých charakteristik instituce (jako např. úrovně spokojenosti členů v institucích průmyslového typu, úrovně prestiže institucí nápravného typu u veřejnosti apod.) nejen bezprostředně ve vztahu k plnění hlavního cíle, ale také — alespoň v jisté míře — i pro ně samé, tj. pokládáme je za jistý relativně samostatný cíl, o který stojí za to usilovat, a to popřípadě i za cenu jisté dočasné újmy v plnění hlavního cíle instituce.

Podrobnější sledování naznačených a dalších souvislostí (jako např. možnosti postupného střídání dominance jednotlivých prostředků získávání spolupráce a poslušnosti členů nebo případných rozporných požadavků různých podmínek v institucích na dominantní prostředky získávání spolupráce a poslušnosti členů) ovšem již přetračuje rámec možností této stati.

Obdobným způsobem jako v případě analýzy rozdílů a příčin rozdílů v důrazu na strukturu pravomocí a rozdílů a příčin rozdílů v dominantních prostředcích získávání spolupráce a poslušnosti členů by bylo možné přistoupit i ke sledování diferencí a rozboru příčin diferencí v institucích rozdílného typu i u ostatních organizačních rysů. Bylo by možné a potřebné

podrobně analyzovat rozdíly v hloubce a způsobech dělby práce, tvaru hierarchie, míře centralizace a decentralizace, míře formalizace, míře uplatnění rysů „byrokratické formy organizace“ apod. a zjistit, jak jsou determinovány rozdílnými specifickými cíli institucí, specifickými charakteristikami členů, možnostmi výběru členů, získávání členů, možnostmi výběru členů, počátečním postojem členů k instituci, úrovni participace členů na rozhodování v instituci, velikostí a složitostí instituce, dynamikou instituce, okolím instituce (např. vliv veřejného mínění o přiměřenosti nebo nepřiměřenosti přiřazení jistých struktur a cílů)¹⁵ aj. Omezený rozsah článku však podrobný rozbor tohoto druhu nedovoluje.

I z tohoto důvodu (spolu s dříve a dále uvedenými důvody) je nutno předloženou stať chápat jen jako prvé přiblížení k rozsáhlé a složité problematice organizace institucí a pokus o upozornění (a to i cestou záměrného zvýraznění některých rysů) na závažnost této problematiky.

Závěr

1. Lze konstatovat výraznou míru shod, ale zároveň i rozdílů v organizační výstavbě institucí rozdílného typu. Lze konstatovat předpoklady jak k unifikaci, tak k diferenciaci organizační výstavby institucí rozdílného typu. Žádoucí řešení je však zřejmě nutno hledat v obecném rámci dialektické jednoty unifikace a diferenciaci organizační výstavby institucí rozdílného typu.

2. Je nutné usilovat o mnohem hlubší poznání shod a rozdílů, příčin shod a rozdílů, žádoucích shod a rozdílů a tendencí v organizační výstavbě institucí různého typu, aby bylo možné formulovat vědecky zdůvodněné a podrobnější doporučení v oblasti organizace institucí. Zatím jsme v tomto ohledu teprve na samém počátku.

Mnohé z těchto žádoucích poznatků může zprostředkovat sociologie. Pro dosavadní sociologické výzkumy v oblasti organizační výstavby institucí byly zatím charakteristické především dva přístupy:

¹⁴ Naznačuje to, že je nutné vyvarovat se zjednodušeného myšlení typu: Jestliže míra účasti členů v instituci klesá, musíme automaticky přecházet od normativní struktury k materiálně odměňovací a donucovací struktuře. Žádoucí řešení může být právě opačné!

¹⁵ Příklad: Zatímco uplatnění donucovací struktury vůči odsouzeným v ústavech nápravné výchovy se setkává se souhlasem veřejnosti, uplatňování téže struktury v institucích průmyslového typu by se

nepochybně setkala s odporem veřejnosti, což by omezilo i efektivnost uplatnění této struktury. Zatímco uplatnění materiálně odměňovací struktury v průmyslových podnicích se pokládá za samozřejmé, uplatnění stejné struktury vůči řadovým členům politické strany se všeobecně považuje za nevhodné, neoprávněné, nelegitimní. Nesouhlas veřejnosti s uplatněním této struktury by snížil i účinnost případného uplatnění této struktury.

a) Popis a analýza organizační výstavby konkrétních institucí. Nejčastěji přitom jde o monografie jednotlivých průmyslových podniků. Jako příklad možno uvést práce K. Doktora [8], S. Kowalewské [9] aj.

b) Popis a analýza organizační výstavby institucí jistého typu. Nejčastěji se opět popisují a analyzují rysy organizační výstavby typické pro soubor institucí průmyslového typu. Tento přístup je charakteristický zvláště pro kapitoly vztahené k organizační problematice v souborných dílech z oblasti průmyslové a podnikové sociologie. Jako příklad možno uvést knihy A. Matejka [10], A. Sarapaty a K. Doktora [11] aj.

V rámci přístupů ad a) a b) byly získány cenné poznatky o organizační výstavbě institucí. Popisem a rozбором jednotlivých konkrétních institucí vlastně shromažďujeme materiál pro budoucí zobecňování. Poznatky, které získáme studiem organizační výstavby i jediné instituce, mohou kromě toho posloužit jako výzkumná základna a vodítko pro výzkum institucí, které jsou zatím málo prozkoumány. U výzkumu organizační výstavby institucí jistého typu je tomu obdobně a nadto se můžeme pokoušet již o jisté zobecnění, vytvářet a obohacovat speciální organizační teorie pro jednotlivé typy institucí.

Pro poznání žádoucích shod a rozdílů v organizační výstavbě institucí různého typu je však žádoucí ještě třetí přístup, zatím poměrně vzácný:

c) Srovnávací popis a analýza shod a rozdílů v organizační výstavbě institucí rozdílného typu. Obecný cíl tohoto srovnávacího popisu a analýzy organizace institucí spatřujeme v obohacení obecné organizační teorie institucí,¹⁶ popřípadě — vzhledem k poměrně vysoké abstrakci dosavadní obecné organizační teorie institucí

— ve vytváření a obohacování specifických organizačních teorií¹⁷ (s obecnou organizační teorií konzistentních), v rozšiřování a upřesňování škály obecných pouček a doplňování obecných pouček poučkami menšího dosahu, poučkami, které platí jen pro užší okruhy a typy institucí. Specifickým cílem srovnávací analýzy organizace institucí by mohlo být vytvoření základů pro srovnávání a typologie organizačních struktur institucí podle organizačně analytických kritérií, typologií, které by organizačním teoretikům i praktikům na první pohled řekly mnohé o žádoucích shodách a rozdílech v organizační výstavbě institucí různého typu¹⁸ a usnadnily volbu vhodného organizačního uspořádání.

3. V rámci dlouhodobého zájmu jak o shody, tak o rozdíly (poznání rozdílů může přispět k hlubšímu proniknutí k podstatě shod) v organizační výstavbě institucí různého typu by podle našeho názoru bylo užitečné přechodně věnovat zvýšenou pozornost výzkumu rozdílů v organizační výstavbě institucí různého typu. Bylo by potřebné soustředit pozornost například ke specifiku organizace vědy, vědecké práce a organizační výstavby institucí vědeckého typu. A to nejen proto, že v současném období nabývají otázky organizace vědy „zvláště velkého významu“ [14], ale také proto, aby případné organizační nedostatky pocíťované vědeckými pracovníky v institucích vědeckého typu nebyly zevšeobecnovány na ostatní instituce; proto, aby bylo možné respektovat žádoucí organizační specifika vědecké práce a organizace institucí vědeckého typu a současně zabráňovat jejich případnému nevhodnému přenášení do institucí jiného typu, do institucí, pro které jsou žádoucí jiné rysy organizační výstavby.¹⁹

Stejně užitečné by bylo hluboce prozkoumat specifikum organizační výstavby insti-

¹⁶ Pokud vůbec lze o obecné organizační teorii zatím mluvit (viz též pozn. 20).

¹⁷ Slo by tedy o obdobný vývoj, jaký ve vztahu k celospolečenské organizaci naznačuje sovětský autor V. P. Bogolepov nebo východoněmečtí autoři K. Fuchs-Kittowski a Tschirschwitz.

V. P. Bogolepov [12] rozlišuje „obecnou organizační teorii“ (která se zabývá zákonitostmi organizace v přírodě, technice a společnosti), „specifické organizační teorie jednotlivých stadií společenského vývoje“ (které se zabývají organizačním specifickým jednotlivých stadií společenského vývoje — např. „sovětská organizační teorie“) a „praktickou základnu organizační teorie“ (kterou představují např. teoretické základny organizace výroby, vědecké organizace duševní práce aj.). K. Fuchs-Kittowski a Tschirschwitz [13] rozlišují „obecnou organizační

teorii“ (která se zabývá organizací všech úrovní objektivní reality), „marxistickou vědu o organizaci“ (která se zabývá obecnými zákonitostmi vzniku, udržování a vývoje organizace ve společenské oblasti) a „aplikovanou vědu o organizaci konkrétních oblastí, např. státu, hospodářství, vědy atd.“.

¹⁸ Zda a nakolik je tento typologický cíl vůbec v dohledné době realizovatelný, je ovšem otevřenou otázkou. Platí to zejména pro velmi žádoucí typologie, které by současně sledovaly více organizačních charakteristik, tj. uplatňovaly více kritérií.

¹⁹ Je to tím důležitější, že věda a instituce vědeckého typu se v období vědeckotechnické revoluce mohou stát obdobným centrem a zdrojem podnětů organizačního vývoje, jakým v uplynulých 50 letech byly instituce průmyslového typu.

tuci správního a výchovného typu a dalších typů.

Jde přirozeně o výzkumy metodicky a časově nesmírně náročné a nákladné. Bez nich však lze stěží překonat nedostatky a zaplnit bílá místa v dosavadní organizační teorii — nedostatky a bílá místa vyplývající i z toho, že minulé úsilí v oblasti organizace institucí a zejména úsilí organizačních teoretiků se přednostně orientovalo dvěma směry: k organizační racionalizaci institucí průmyslového typu a (alespoň proklamativně) k tvorbě obecné organizační teorie institucí (např. práce S. Smoly [15], J. Zieleniewského [16], J. Kurnala [17] aj.). Fakticky ovšem podstatná část poznatků dosavadní obecné organizační teorie byla odvozena z institucí průmyslového (případně zpočátku i vojenského) typu²⁰ a je charakterem těchto institucí nesporně poznamenána.²¹ V souladu s tím by bylo také žádoucí kriticky zhodnotit, které poznatky soudobé obecné organizační teorie institucí platí pro instituce vůbec a které spíše jen pro instituce vojenského a průmyslového typu, a vyrovnat dluh v pozornosti výzkumu a organizační teorie vůči ostatním institucím. Prvé ostatně ani není možné bez druhého.

Výzkum obecných a specifických rysů organizační výstavby institucí různého typu může přinést cenné poznatky pro organizační praxi, poskytnout cenné podklady pro žádoucí diferenciaci organizační výstavby institucí různého typu, naznačit žádoucí rozšíření obecných organizačních koncepcí a prvků, varovat před nežádoucím nebo dokonce škodlivým přenášením specifických organizačních koncepcí a prvků, obohatit obecnou teorii organizace institucí, popřípadě přispět k formování specifických organizačních teorií pro jednotlivé typy institucí.

4. Při rozšiřování našich poznatků o organizační výstavbě institucí je zároveň potřebné usilovat i o překonání soudobé západní „džungle“ organizačních teorií, škol a přístupů a zhodnotit, které poznatky v oblasti teorie organizace institucí jsou obecně platné a které jsou poplatné kapitalistickému řádu. I když některé organizační rysy institucí mají shodnou podobu

v různých společenských formacích, jsou ekonomické, politické a společenské souvislosti organizační problematiky institucí v kapitalismu a socialismu rozdílné. Četné organizační rysy socialistických institucí jsou dokonce jedinečné — např. působení a významné místo a role komunistické strany v organizaci všech socialistických institucí, prostor pro účast na řízení, aktivity a iniciativa pracujících, začlenění do vyšších organizačních soustav apod.

Literatura

- [1] Berg, A. I., předmluva k práci: *Organization und Leitung* (překlad z ruského *Organizacija i upravljenje*), Berlín 1969, s. 8.
- [2] Viz např. *Organizacija i upravljenje*. Moskva 1968; *Osnovy naučnoj organizacii truda*. Red. J. N. Dubrovskij. Moskva 1971.
- [3] Zieleniewski, J.: *Charakteristika teorie organizace lidských kolektivů*. In: Přehled, 1966, č. 4, s. 83.
- [4] Lachtin, G. A. — Kulešov, V. V.: *O principach soveršestvovanija organizacionnyh struktur naučno-issledovatel'skich učrežđenij*, in: *Naukovedenje, prognozirovanije, informatika*. Kijev 1970, s. 140; a *O putjach razvitij organizacionnyh teorij v promyšlennosti i nauke*, tamtéž, s. 155—156.
- [5] Viz např. Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha 1966, s. 123—124; Sarapata, A. — Doktor, K.: *Elementy socjologii przemyslu*. Warszawa 1963, s. 81—85 aj.
- [6] *Engels Paulu Lafarguovi do Madridu*. In: K. Marx — B. Engels: *Spisy* 33. Praha 1971, s. 413 a Engels, B.: *O autoritě*. In: K. Marx, B. Engels: *Vybrané spisy*, sv. I, Praha 1954, s. 660.
- [7] Etzioni, A.: *A Comparative Analysis of Complex Organizations*. New York 1965, zvl. s. 52—77.
- [8] Doktor, K.: *Przedsiebiorstwo przemysłowe. Studium socjologiczne Zakładów Przemysłu Metalowego „H. Cegielski“*. Warszawa 1964.
- [9] Kowalewska, S.: *Psychospoleczne warunki pracy w przedsiebiorstwie przemysłowym, Studium o systemie społecznym socjalistycznego przedsiebiorstwa*. Warszawa 1962.
- [10] Matejko, A.: *Socjologia zakładu pracy*. Warszawa 1961, zvl. s. 103—142.
- [11] Sarapata, A. — Doktor, K.: *Elementy socjologii przemyslu*. Zvl. s. 58—88.
- [12] Bogolepov, V. P.: *Situation und Entwicklungsaufgaben der allgemeinen Organi-*

²⁰ Odtud také otázka, zda nejde a nakolik jde spíše o organizační teorii institucí průmyslového (případně vojenského) typu než o obecnou teorii organizace institucí.

²¹ To ovšem má i své přednosti, neboť organizací armády a průmyslových podniků byla věnována

největší pozornost, instituce vojenského a zejména průmyslového typu patří, pokud jde o organizaci, k nejvíce prozkoumaným, organizace průmyslových podniků je, díky silnému ekonomickému tlaku, velmi racionální a dynamická apod.

- sationslehre. In: Organisation und Leitung, s. 45—46.
- [13] Fuchs, K. — Kittowski a Tschirschwitz: *Zur marxistisch-leninischen Organisationswissenschaft und den modernen Methoden und Techniken der Leitungstätigkeit — Kybernetik, Operationsforschung, elektronische Datenverarbeitung*. Urania, 1970, s. 24—34.
- [14] Afanasjev, V. G.: *V. I. Lenin a problémy vědeckého řízení společnosti*. Rudé právo, 12. 12. 1969, s. 5.
- [15] Smola, S.: *Úvod do teorie organizace*. Praha 1966.
- [16] Zieleniewski, J.: *Teorie organizace a řízení*. Praha 1967.
- [17] Kurnal, J.: *Zarys teorii organizacji i zarządzania*, Warszawa 1970.

Резюме

Мичек М.: Унификация или дифференциация формальных организационных структур учреждений разного типа?

Даже еще бегло исследуя и сравнивая формальные организационные черты широкой шкалы современных больших учреждений — предприятий, школ, партийных и молодежных организаций, военных частей, управленческих единиц, больниц, тюрем и др., мы уже заметим значительную меру сходств, но в то же время и различий в их организационном строении.

Автор статьи указывает, почему появляются сходства и различия в таких организационных чертах, какими есть напр. разделение труда, иерархическое упорядочение, структура компетенции, формализация и т. п. Он приходит к заключению, что в рамках явного диалектического единства унификации и дифференциации организационного строения учреждений разного типа необходимо добиваться гораздо более глубокого познания сходств и различий, причины сходств и различий, желательных сходств и различий и тенденций в организа-

ционном строении учреждений разного рода, чтобы возможно было дать формулировку научно обоснованной и более детальной рекомендации для организационной практики и чтобы преодолеть нынешнюю одностороннюю ориентацию теории организации, направленную прежде всего на учреждения промышленного типа.

Summary

Míček M.: Unification or Differentiation of Formal Organizational Structures in Institutions of Various Types?

Already a cursory research and a comparison of formal organizational features of a wide scale of contemporary large institutions — enterprises, schools, party and youth organizations, military units, administration units, hospitals, prisons, etc. — reveal a significant measure of conformity, but simultaneously also of differences in their organizational structures.

The author of the present paper indicates the reasons for the emergence of conformity and differences in such organizational features as e. g. division of labour, hierarchical arrangement, power structure, formalization, etc. He arrives at the conclusion that, within the framework of the apparent dialectical unity of unification and differentiation in the organizational structure of institutions of various types, it is necessary to aim at a considerably deeper knowledge of the conformity and differences, of their causes, of their desirability, as well as of the tendencies in the organizational structure of institutions of various types, in order to facilitate the formulation of scientifically substantiated and more detailed recommendations designed for organizational practice and the overcoming of the present one-sided orientation of the organization theory towards industrial-type institutions.

Volný čas společně s prací ve společenské výrobě nabývá za socialismu ohromného významu. Je to dáno tím, že je spjat do slova se všemi základními stránkami praktické činnosti lidí: s produktivitou jejich práce, s podmínkami pro odpočinek, společenské styky a všestranný rozvoj osobnosti.

V každém konkrétním momentě společnost disponuje určitým množstvím volného času. Toto množství není neměnné. Závisí na růstu průměrné délky života, na prodloužení délky života po odchodu do důchodu a na řadě dalších faktorů.

Probíhající změny působí zároveň i na strukturu volného času společnosti. Je to dáno nejen změnami potřeb lidí, které nastaly vlivem technického a sociálního pokroku, ale i takovými faktory, jako jsou prodloužení doby vzdělání, změny ve složení ekonomicky aktivního obyvatelstva (především snížení počtu venkovského obyvatelstva, u kterého množství i struktura volného času jsou jiné než u obyvatelstva městského), zapojení práceschopných žen do společenské výroby, zkrácení pracovního roku atd.

U obyvatelstva zaměstnaného ve společenské výrobě se v důsledku zkrácení pracovní doby v týdnu a růstu délky placené dovolené zvyšuje týdenní i roční množství volného času. Vlivem řady faktorů (rozšíření vícesměnných provozů, pětidení pracovní týden, tranzistorová rádia, magnetofony, televizory atd.) se podstatně mění struktura volného času. Jen přechod z osmihodinové na sedmihodinovou denní pracovní dobu uvolnil pro pracující kolem 300 hodin za rok. V posledních 100 letech se volný čas zvýšil průměrně čtyřikrát až pětikrát, což muselo vést k výrazným změnám v jeho struktuře i využití.

Růst volného času nutně ovlivnil značný rozvoj materiální základny rozhodující pro uspokojování fyzických, duchovních a sociálních potřeb lidí a odpovídajících zařízení. Vznikla a rozvíjí se zvláštní sféra

národního hospodářství, která má za úkol zajistit racionální využívání volného času jako společenské potřeby.

V socialistické společnosti s růstem množství volného času, jeho materiální základny, s organizací jeho využívání neustále rostou kulturní a sociální potřeby lidí. Spolu s tím roste i nutnost uspokojovat stále se zvyšující množství volného času. K tomu objektivně vede pro socialismus tak charakteristický růst životní úrovně obyvatelstva, jeho všeobecné i odborné vzdělání atd. To vše ovlivňuje zvýšení významu volného času jak pro různé skupiny obyvatelstva, tak i pro celou společnost.

Spolu s tím vzniká nutnost zkoumat problémy volného času za socialismu a docílit jeho nejlepšího rozdělení a využití.

Při výzkumech volného času v SSSR a v řadě socialistických zemí byly nashromážděny značné zkušenosti, zformulována řada teoretických tezí a praktických návrhů na zlepšení využití volného času. Všeobecně se uznává, že vedle pracovního času je důležitou sociálně ekonomickou kategorií volný čas. Přesto se však problémy volného času někdy zkoumají jen velmi úzce, především jako problémy racionalizace jeho využití v daném kolektivu nebo v dané sociálně demografické skupině obyvatelstva. Často se spolu se skutečnými problémy vyzdvihují problémy jen zdánlivé. Proto se dále pokusíme zformulovat řadu nejdůležitějších problémů volného času, na jejichž řešení musíme přednostně soustředit úsilí.

Než přejdeme k jejich objasnění, podívejme se, jaké je množství a jaká je struktura volného času pracujících řady socialistických zemí. Proto obraťme pozornost na materiály druhé etapy zpracování dat mezinárodního srovnávacího výzkumu časových rozpočtů v 13 socialistických a kapitalistických zemích (výzkum byl proveden v letech 1965–1966) a také na výsledky řady výzkumů v SSSR.

Způsob, jakým je rozdělený čas využit a jaké množství volného času má pracující obyvatelstvo měst, je uveden v tabulce č. 1. Pro srovnání jsou v ní uvedeny výsledky ze zkoumaných měst v socialistických zemích, v USA a Francii.

Z tabulky je patrné, že množství volného času pracujících uvedených zemí, počítáno v průměru za jeden den v týdnu, činí u mužů 4,8 hod. v SSSR, v Polsku a v USA, 4,5 hod. v ČSSR a 4,1 hod. ve Francii. U žen s výjimkou USA činí cca 3 hod. Rozsah volného času ovlivňuje jednak délka pracovního dne, jednak délka času věnovaného jiným druhům činnosti. Volný čas není samozřejmě stejný v pracovní dny a ve dnech pracovního volna, u pracujících a nepracujících atd.

Z tabulky č. 2 je vidět, že volný čas pracujících mužů se ve volných dnech zvyšuje ve srovnání s všedními dny o 4–5 hodin a dosahuje tak 8–9 hodin. U žen se zvyšuje o 2,5–3,8 hodiny a dosahuje ve volné dny 4,9–6,7 hod., tj. zvyšuje se mnohem méně než u mužů.

Množství a struktura volného času pracujícího obyvatelstva zkoumaných měst jsou uvedeny v tabulce č. 3. Tato tabulka ukazuje, že největší podíl volného času dnešního městského obyvatelstva (kolem 50⁰/₀ volného času) je ve všech zemích věnován masovým sdělovacím prostředkům – četbě, rozhlasu, televizi a kinu.

Struktura volného času obyvatelstva socialistických zemí je si velmi podobná. To je dobře vidět z tabulky č. 4. Podstatně se však liší od struktury volného času pracujících kapitalistických zemí.

Obsah volného času obyvatelstva SSSR a socialistických zemí je mnohem bohatší než v kapitalistických zemích. Z údajů v tabulkách je vidět, že studium a sebevzdělání pracujících socialistických zemí zabírají mnohem větší podíl času. To je důsledkem toho, že socialistické zřízení vysoce rozvíjí duchovní potřeby člověka a touhu po vědění. Zajišťuje k tomu nutné materiální předpoklady pomocí široké sítě bezplatných denních, dálkových a večerních škol, kursů atd. Náklady na vzdělání v SSSR přesahují 113 dolarů na jednoho obyvatele, v USA 92 dolarů, ve Francii 35 a v NSR 28 dolarů.¹

Podstatná část volného času pracujících socialistických zemí je věnována četbě

krásné literatury a periodického tisku. V Pskově je čas věnovaný této činnosti 1,5 až 2× vyšší než ve zkoumaných kapitalistických státech. Ve všech zkoumaných městech činí pak zkoumaný čas věnovaný četbě v průměru u mužů: v Pskově 50 minut denně, v Olomouci 36, v USA kolem 30 a ve Francii kolem 25 minut.

V kapitalistických státech, především v USA, je nejvíce volného času věnováno televizi. Ve zkoumaných zemích připadá na televizi v průměru u mužů v USA více než 1,5 hodiny denně, v Pskově kolem 40 minut, v Olomouci a ve Francii kolem 1 hodiny. Uvážíme-li, že prostředky masové komunikace jsou v kapitalistických státech zaměřeny na výchovu k špatnému vkusu, na odvedení pozornosti pracujících od naléhavých sociálně politických problémů, pak je jasné, že pro skutečný duchovní rozvoj pracujících kapitalistických zemí zbývá relativně málo času. Také tělovýchově a sportu věnuje obyvatelstvo socialistických zemí více času než obyvatelstvo států kapitalistických.

Volný čas v socialistických zemích je tak nejen časem odpočinku a zábavy, ale slouží k všestrannému duševnímu a fyzickému rozvoji pracujících. To však neznamená, že v SSSR stejně jako v ostatních socialistických zemích nejsou nedostatky ve využívání volného času. Ačkoli jsme dosáhli v této oblasti ohromných výsledků a pokroku, zůstává ještě mnoho nevyřešených a málo prozkoumaných problémů. Které problémy volného času za socialismu je třeba podle našeho názoru zkoumat a řešit?

Jedním z nich je *problém vyrovnávání délky volného času různých tříd a sociálně profesionálních skupin socialistické společnosti*.

Volný čas sám představuje určitou formu bohatství, která má pro lidi stále rostoucí hodnotu. Množství volného času společnosti závisí koneckonců na úrovni rozvoje výrobních sil a na charakteru výrobních vztahů. Proto právem můžeme hovořit o *výrobě* (přesněji reprodukci) volného času, jeho *rozdělování* mezi jednotlivé třídy a sociální skupiny a jeho *spotřebě*.

Socialismus odstraňuje antagonistické rozpory ve tvorbě, rozdělování a spotřebě volného času. Nemůže však najednou a

¹ Viz *My i planeta*. Moskva 1967, s. 169.

Tabulka 1: Čas pracujícího městského obyvatelstva věnovaný na základní činnosti (v hodinách na osobu, v průměru za jeden den v týdnu) — mezinárodní srovnání

	Muži					Ženy				
	Pskov SSSR	Toruň Polsko	Olomouc ČSSR	USA nár. výběr	Francie (6 měst)	Pskov SSSR	Toruň Polsko	Olomouc ČSSR	USA nár. výběr	Francie (6 měst)
Práce	6,5	6,8	6,6	6,5	6,7	6,1	5,7	5,6	4,9	5,5
Doprava do práce a zpět	0,7	0,9	0,8	0,7	0,6	0,6	0,7	0,6	0,5	0,5
Práce v domácnosti a na vlastním hospodářství	1,3	1,2	1,6	1,1	1,4	3,6	3,6	4,5	3,3	3,5
Opatrování a výchova dětí	0,5	0,4	0,3	0,2	0,2	0,6	0,6	0,5	0,4	0,5
Uspokojování fyzických potřeb	9,9	9,8	9,9	10,2	10,9	9,5	9,6	9,6	10,3	10,9
Uspokojování duchovních, fyzických a sociálních potřeb (volný čas)	4,8	4,8	4,5	4,8	4,1	3,1	3,5	3,0	4,1	3,0
Doprava do zaměstnání ve volném čase (kromě práce)	0,3	0,1	0,3	0,5	0,1	0,5	0,3	0,2	0,5	0,1
Celkem	24,0	24,0	24,0	24,0	24,0	24,0	24,0	24,0	24,0	24,0

Tabulka 2: Množství volného času pracujícího městského obyvatelstva (v hodinách na osobu v průměru za jeden den v týdnu) — mezinárodní srovnání

	Muži					Ženy				
	Pskov SSSR	Toruň Polsko	Olomouc ČSSR	USA nár. výběr	Francie (6 měst)	Pskov SSSR	Toruň Polsko	Olomouc ČSSR	USA nár. výběr	Francie (6 měst)
Pracující:										
v průměru za 1 den v týdnu	4,8	4,8	4,5	4,8	4,1	3,1	3,5	3,0	4,1	3,0
v průměru za 1 prac. den	4,1	3,8	3,5	3,5	2,7	2,7	2,7	2,4	3,8	2,0
v průměru za 1 volný den	9,1	8,7	7,5	8,9	7,8	5,9	6,5	4,9	6,7	5,8
rozdíl množství volného času ve volném a prac. dnu	5,0	4,9	4,0	5,4	5,1	3,2	3,8	2,5	2,9	3,8

Tabulka 3: Využití volného času pracujícího městského obyvatelstva (v minutách v průměru za jeden den v týdnu) — mezinárodní srovnání

Skupiny činností	Muži					Ženy				
	Pskov SSSR	Toruň Polsko	Olomouc ČSSR	USA nár. výběr	Francie (6 měst)	Pskov SSSR	Toruň Polsko	Olomouc ČSSR	USA nár. výběr	Francie (6 měst)
Studium a sebevzdělání	39,8	21,5	19,5	11,0	6,5	17,8	18,6	10,9	7,1	3,8
Účast na společenské činnosti	9,2	5,7	10,7	5,6	3,2	6,1	3,6	5,7	2,3	1,3
Sdělovací prostředky (četba, rozhlas, televize, kino)	141,5	139,3	141,4	145,5	99,7	88,4	93,2	84,7	95,5	64,8
Pobyt doma	4,5	13,0	7,3	18,9	10,7	2,2	7,3	4,6	25,0	10,1
Pobyt mimo domov	11,9	24,8	17,6	34,6	20,9	7,2	16,3	10,0	34,1	17,3
Besedy	8,3	14,6	12,4	12,9	17,6	7,3	10,5	8,3	17,4	13,7
Představení (sportovní hry, divadla, koncerty, atd., bez kina)	4,2	4,1	4,4	6,0	4,7	5,7	2,9	4,7	8,0	5,0
Tělovýchova a sport	26,2	13,2	12,3	12,1	14,9	8,7	8,5	9,9	4,8	8,1
Tvůrčí a zájmová činnost	8,3	4,4	11,1	10,2	13,1	14,6	12,5	18,7	18,4	18,0
Náboženské obřady	0,2	3,7	0,5	7,6	3,6	0,1	4,6	0,5	8,6	3,4
Pasivní odpočinek	10,2	26,5	18,6	4,8	32,5	8,4	18,4	10,6	9,3	22,9
Doprava spojená s činností ve volném čase	23,2	19,0	14,0	19,2	16,6	17,0	14,8	8,8	15,7	12,5
Celkem	288,8	289,6	269,4	288,4	243,5	183,9	211,2	177,2	246,3	180,8

Tabulka 4: *Množství a struktura volného času pracujícího městského obyvatelstva (na osobu v hodinách za týden) — mezinárodní srovnání*

Skupiny činností	Muži				Ženy			
	Pskov SSSR	Olomouc ČSSR	Francie (6 měst)	USA nár. výběr	Pskov SSSR	Olomouc ČSSR	Francie (6 měst)	USA nár. výběr
Studium a sebevzdělání	4,6	2,3	1,3	0,8	2,1	1,3	0,8	0,4
Účast na společenské činnosti	1,1	1,2	0,6	0,4	0,7	0,7	0,3	0,2
Sdělovací prostředky (četba, rozhlas, televize, kino)	16,5	16,5	17,0	11,6	10,3	9,9	11,1	7,6
Pobyt doma	1,9	2,9	6,2	3,7	1,1	1,7	6,9	3,2
Pobyt mimo domov	1,0	1,4	1,5	2,0	0,8	1,0	2,0	1,6
Představení (sportovní hry, divadla, koncerty, atd., bez kina)	0,5	0,5	0,7	0,5	0,7	0,6	0,9	0,6
Tělovýchova a sport	3,0	1,4	1,4	1,7	1,0	1,1	0,6	0,9
Tvůrčí a zájmová činnost	1,0	1,3	1,2	1,5	1,7	2,2	2,1	2,1
Náboženské obřady	0,0	0,1	0,9	0,4	0,0	0,1	1,0	0,4
Pasivní odpočinek	1,2	2,2	0,6	3,8	1,0	1,2	0,9	2,7
Doprava spojená s činností ve volném čase	2,7	1,6	2,2	1,9	2,0	1,1	1,8	1,9

Tabulka 5: *Změny v množství práce v domácnosti, na vlastním hospodářství a v množství volného času probíhající v souvislosti s růstem věku kolchozníků (v hodinách na osobu v průměru za jeden den v týdnu — na základě výzkumu tří oblastí RSFSR)*

	Pohlaví	Věk (let)					
		16—19	20—24	25—34	35—49	50—59 muži 50—54 ženy	60 a starší muži 55 a starší ženy
Práce v domácnosti a na vlastním hospodářství	m	1,0	2,2	2,3	2,8	3,4	3,9
	ž	2,9	4,4	6,5	7,0	7,5	7,9
Uspokojení fyzických a sociálních potřeb (volný čas)	m	4,3	3,8	2,7	2,2	2,1	2,3
	ž	4,5	2,5	1,5	1,4	1,7	1,9

plně likvidovat existující nerovnosti v jeho rozdělení mezi různé třídy a sociálně profesionální skupiny obyvatelstva. Tento problém je třeba řešit v souladu s rozvojem výrobních sil.²

Analýza rozpočtů ukazuje, že stále ještě existuje určitá nerovnost ve využívání volného času, a to především mezi třídami, za druhé mezi sociálně profesionálními skupinami uvnitř tříd.

Tak na základě údajů výzkumu v RSFSR z r. 1963 činí množství volného času u mužů v průměru na osobu za jeden den v týdnu: u kolchozníků 2,5 hodiny, u pracujících v průmyslu 4,6 hodiny, což odpovídá v ročním vyjádření 989 a 1970 hodinám. Volný čas kolchozníků byl tedy v r. 1963 téměř dvakrát menší než u pracujících v průmyslu. To je podmíněno řadou příčin, částečně delším pracovním dnem pracujících v zemědělství. Podle snímku pracovního dne chovatelů dobytka v kolchozech a sovchozech RSFSR představuje jejich pracovní den 8,2 hod., v mléčné živočišné produkci 8,3 hod., u chovatelů ovci 9,5 hod. denně. Z našich příkladů vyplývá, že skutečný pracovní rok pracujících v sovchozech (mužů) je o 100 hodin delší než pracovní rok pracujících v průmyslu. U kolchozníků tento rozdíl dosahuje téměř 1000 hodin.

Množství volného času kolchozníků a pracujících sovchozů se značně snižuje, zejména u žen, práci v domácnosti a na vlastním hospodářství. U žen pracujících v zemědělství je tato položka o 2–2,5 hod. denně (o 700–900 hod. za rok) větší než u žen pracujících v průmyslu. Ve srovnání s pracujícími v průmyslu je celková doba práce kolchozníků (počítáme-li čas věnovaný společenské práci, práci v domácnosti i na vlastním hospodářství) větší než u mužů za rok o 1200 hod., u žen o 700 hod.

V řadě případů jsou rozdíly v množství volného času u různých profesionálních skupin v rámci jedné třídy větší než rozdíly v množství volného času mezi jednotlivými třídami. Například v r. 1959 volný čas všedního dne pracujících mužů Krasnojarského kraje činil v uhelném průmyslu 4,06 hod., v hutnictví 3,70 hod. a v lesním hospodářství 2,73 hod.

V zemědělství je situace analogická. Po-

dle výzkumu z roku 1963 činí množství volného času mužů pracujících v rostlinné výrobě v průměru 2,6 hod. za den, v živočišné výrobě 2,3 hod., u mechanizátorů 3,2 hod.

Tato fakta svědčí o tom, že rozdíly v množství volného času sovětských pracujících nemají třídní charakter. Nejsou dány formami vlastnictví a rozdělování hmotných statků ve společnosti, jako je tomu v kapitalistické společnosti, ale především rozdíly v charakteru, režimu a podmínkách práce a také řadou sociálně demografických faktorů (pohlaví, věk, vzdělání apod.).

Existence rozdílů v množství volného času má však v řadě případů nepříznivé sociální důsledky. Různé množství volného času ovlivňuje různé možnosti odpočinku a kulturního využití, podíl na společenské spotřebě, možnosti zvyšování kvalifikace i všestranného rozvoje osobnosti. Je také jednou z příčin fluktuace dělnictva uvnitř odvětví i mezi nimi a migrace vesnického obyvatelstva do měst. V souvislosti s tím je nutné rozpracovat vědecky zdůvodněné cesty a opatření, které by zabezpečily pracujícím v zemědělství stejné množství volného času, jaké mají pracující ve městech. Řešení těchto úkolů není možné bez širokého rozvoje výzkumu časového rozpočtu různých sociálně profesionálních a demografických skupin obyvatelstva. Musíme konstatovat, že časový rozpočet u pracujících v zemědělství je podstatně méně prozkoumán než u pracujících v průmyslu.

To vše svědčí o tom, že vyrovnávání rozsahu volného času různých kategorií pracujících socialistické společnosti představuje jeden z důležitých úkolů nastávajícího období.

Nejdůležitějším úkolem sociálního plánu je zajistit, aby *muži i ženy měli stejná práva na volný čas*, tzn. zajistit jim stejné možnosti odpočinku, uplatnění kulturních a sociálních zájmů, účasti na společenském životě i všestranného rozvoje osobnosti.

V současné době stále existují značné rozdíly v množství volného času pracujících mužů a žen. V Polsku, Československu a Sovětském svazu je volný čas žen v průměru týdně menší přibližně o 10 ho-

² V souvislosti s tímto problémem zůstává jedním z úkolů stanovení normy volného času (týdenní a roční) pro různé kategorie pracujících. To však

neznamená, že musí být stejná pro všechny profesionální a demografické skupiny obyvatelstva.

din než volný čas mužů. Sečteno za rok je to kolem 500 hodin. Tyto rozdíly jsou obdobné jak u dělníků, tak u rolníků (kolchozníků) a inteligence.

Tato nerovnost v množství volného času má řadu příčin. Socialismus dal ženám stejné právo na práci a společně s tím v zásadě vyřešil problém ekonomické rovnosti žen a mužů. V důsledku toho větší na praceschopných žen byla na jedné straně zapojena do společenské výroby, na druhé straně se však výrazně zmenšila sociální kategorie žen v domácnosti. Podle údajů mezinárodního výzkumu je v Toruni (Polsko) 66,9 % praceschopných žen zaměstnáno ve společenské výrobě, v Olomouci (ČSSR) 69,2 % a v Pskově (SSSR) 88,6 %. Stejně právo na práci znamená i stejnou délku společenské práce mužů a žen. Socialistické státy neměly až do této doby dostatečné prostředky k revoluční přeměně prací v domácnosti. Čas věnovaný práci v domácnosti a péči o děti je u pracujících žen 2× až 3× větší než u mužů: v Pskově to je 4,2 a 1,8 hod., v Toruni 4,2 a 1,6 hodin, v Olomouci 5,0 a 1,9 hod. v průměru za jeden den v týdnu (viz tabulka 1).

Rozsah domácích prací a jemu odpovídající časové náklady se zvětšují s počtem dětí v rodině. Tak u vdaných pracujících žen v Pskově, které mají děti, z nichž jednomu z nich jsou méně než 4 roky, tato časová položka činí: u žen s jedním dítětem — 4,6 hodin v průměru za jeden den v týdnu, u žen se dvěma až třemi dětmi i více 6,3–6,4 hodiny.

Obdobná situace je i u vesnického obyvatelstva. Množství volného času je u kolchoznic menší o 1 hodinu denně než u žen pracujících v průmyslu. K práci v domácnosti přibývá ještě práce na vlastním hospodářství. Přitom se s rostoucím věkem (jak je patrné z tabulky č. 5) čas věnovaný práci v domácnosti, na vlastním hospodářství a péči o děti ještě zvyšuje a volný čas se naopak zmenšuje.

Sociální důsledky diferencí v množství práce v domácnosti a volného času pracujících mužů a žen jsou značné. Ženy mají menší možnost účastnit se veřejné činnosti, využívat kulturních zařízení, zvyšovat si svou kvalifikaci atd. Velký rozsah práce spolu s růstem hodnoty volného času, k němuž za poslední desetiletí došlo, je jednou z příčin snížení populace a ne-

dostatečné pozornosti věnované výchově dětí.

Problém překonávání rozdílů v rozsahu doby věnované práci v domácnosti a volného času není nějakým „technickým problémem“. Nelze jej řešit pouze zvýšením úrovně mechanizace a elektrifikace domácích prací. Je všeobecně známo, že v důsledku pronikání průmyslové kultury je v USA tato úroveň dosti vysoká. A přece je problém množství práce v domácnosti v USA velmi významný. V městě Jacksonu představuje u sta zkoumaných členů rodin 372 hodin za jeden den, zatímco v Pskově dosahuje 370 hodin a v Olomouci 400 hodin. K řešení tohoto složitějšího sociálně ekonomického problému je nutný celý komplex opatření, a jak ukazuje zkušenost, i poměrně dlouhá doba.

Zdá se, že největší význam mají tři skupiny opatření:

1. Opatření spojená se zkracováním času věnovaného různým domácím pracím a uspokojování životních potřeb (mechanizace a elektrifikace domácích prací, vhodné rozmístění a časový režim práce služeb, mechanizace prací na záhumenu atd.).
2. Opatření, která by odstranila řadu domácích prací tím, že by je převedla do oblasti společenské výroby (příprava jídla atd.).
3. Opatření spojená s regulací pracovní doby zaměstnaných žen s dětmi.

Společně s prvními dvěma opatřeními si vážné pozornosti speciálního výzkumu zaslouží i skupina třetí. Při každém stupni mechanizace domácí práce zůstanou některé její druhy i v budoucnosti především záležitostí žen (například péče o děti). Vycházíme-li z uznání společenské užitečnosti takových funkcí, pak musíme u zaměstnaných žen s dětmi uzнат nutnost odpovídajícího zkrácení účasti na společenské výrobě. To lze uskutečnit několika cestami:

- zkrácením let práce potřebných pro získání důchodu;
- přepracováním systému mateřských dovolených tak, aby se jejich doba započítávala do odpracovaných let;
- poskytnutím práva na neúplný pracovní týden nebo neúplný pracovní den.

Společně s odstraněním velkých rozdílů v množství volného času (kvantitativní

stránky) má velký význam také vyrovnávání obsahu volného času (kvalitativní stránka) různých sociálně profesionálních a demografických skupin obyvatelstva. V rozsahu i obsahu volného času musí existovat určité rozdíly. Avšak řešení nejdůležitějšího úkolu socialismu — všestranného rozvoje osobnosti — předpokládá rozvoj vysoké úrovně kulturních, fyzických a sociálních potřeb a bohatý obsah volného času všech pracujících. V souvislosti s tím nabývá v socialismu největšího významu *problém zabezpečení racionálního využívání volného času*.

Tento problém musíme chápat jednak z hlediska člověka — jako problém nejlepšího využití volného času všemi skupinami obyvatelstva. To pak závisí i na samotných lidech, na jejich schopnostech hodnocení a využívání času i na materiálních podmínkách, jaké společnost vytvoří pro racionální využití volného času stanovením režimu i řadou jiných faktorů. Na druhé straně je třeba jej chápat z hlediska společnosti — jako problém nejlepšího využívání volného času společnosti, což předpokládá jeho odpovídající rozdělení mezi různé sociálně profesionální a demografické skupiny obyvatelstva i materiální a organizační zabezpečení jeho využití.

Podle našeho názoru nelze souhlasit s koncepcí „hojnosti volného času“, kterou propaguje řada buržoazních sociologů. Žádná hojnost volného času neexistuje ani v nejrozvinutějších kapitalistických zemích. Výzkumy ukazují, že tempo růstu volného času pracujícího obyvatelstva se v posledních desetiletích zpomalilo a i v budoucnosti zůstane pomalé.

Stejně chybná je i koncepce „všeobecného nedostatku volného času“, jejímž autorem je B. A. Grušin.³ Podle něho je hlavním problémem zvýšení volného času. Tato koncepce se zakládá na subjektivních názorech získaných v anketě.

Je jisté, že tyto subjektivní názory mají svůj určitý podklad. Pro způsob života současného městského obyvatelstva je charakteristické vysoké životní tempo. Lidé pociťují nedostatek volného času nutného ke splnění mnoha úkolů. Vedle základních činností se v důsledku toho rozšiřují činnosti sekundární. Z nich pak největší podíl připadá na volný čas, u pracujících žen

v řadě zemí kromě toho i na domácí práce. Tak u pracujících žen v Pskově připadá na domácí práci jako na druhotný způsob činnosti v průměru 15 minut na 1 den, v Toruni (Polsko) kolem 1 hodiny a v Olomouci kolem 1,5 hodiny. Množství činností ve volném čase, které představují sekundární způsob aktivity, je ve všech zemích významné. U pracujících mužů v Pskově činí 248 minut denně, v Toruni 299 minut, v Olomouci 229, v USA 290, ve Francii 207 minut denně. Nejvíce času je věnováno debatám a masovým sdělovacím prostředkům. Tak vzniká velmi podstatné a významné zvětšení volného času: dosahuje 7–9 hodin za den (viz tabulku 6).

Avšak koncepce B. A. Grušina nepočítá s tím, že množství volného času společnosti (jako primárního způsobu činnosti) má vždy určitou společensky nutnou velikost a nemůže být libovolně zvýšeno. Stačí připomenout, že zkrácení délky pracovního dne o 1 hodinu se ve všech státech uskutčovalo velmi dlouho.

Množství volného času je plně dostačující jak u pracujících SSSR, tak u pracujících ostatních socialistických zemí. Jak ukazuje tabulka 1, množství volného času není nižší a je dokonce o něco vyšší než například u pracujícího obyvatelstva rozvinuté kapitalistické země, jakou je Francie. V celoročním průměru je volný čas už nyní stejný nebo se přibližuje délce pracovního roku a — počítáme-li do něho sekundární činnosti — pak pracovní rok výrazně převyšuje.

Uvedení problému racionálního využívání volného času vychází ze skutečnosti, že se volného času v současné době nevyužívá vždy správně. Svědčí o tom analýza výsledků četných výzkumů časových rozpočtů různých skupin obyvatelstva. Využití volného času má někdy jednostranný nebo naopak příliš rozptýlený charakter. Ačkoli naši pracující využívají volného času vcelku racionálně, zvláště v porovnání s pracujícím obyvatelstvem kapitalistických zemí, přece jen řada skupin obyvatelstva ho nedovede dosud využívat s potřebnou kulturou. Nejsou dosud plně vymýceny prvky antikultury — bezcílné trávení času atd. Racionální využívání volného času je vcelku nedostatečně kontrolováno i společností, neboť chybí

³ Viz Grušin, B : *Svobodnoje vremja. Aktualnye problemy*. Moskva, vydavatelství Mysl 1967.

Tabulka 6: *Množství a využití volného času jako primárního a sekundárního způsobu činnosti pracujícího městského obyvatelstva (v minutách průměru za jeden den) — mezinárodní srovnání*

	Muži					Ženy				
	SSSR	Polsko	ČSSR	USA	Francie	SSSR	Polsko	ČSSR	USA	Francie
Studium a sebevzdělání	40,7	23,1	20,6	11,9	7,2	18,7	19,4	12,1	7,9	4,1
Účast na společenské činnosti	9,7	5,9	11,7	5,7	3,3	6,5	3,6	5,7	2,4	1,3
Sdělovací prostředky (četba, rozhlas, televize, kino)	179,7	211,0	240,5	235,3	184,3	140,6	191,7	204,7	203,4	170,1
Pobyt doma	4,6	15,4	8,7	24,0	12,6	2,3	9,3	6,4	33,1	11,5
Pobyt mimo domov	13,7	25,2	19,4	35,2	20,7	7,4	16,8	11,9	34,6	17,4
Besedy	201,5	226,0	81,9	194,1	124,8	200,5	207,6	56,9	162,5	121,6
Představení (sportovní hry, divadla, koncerty, kromě kina)	4,8	4,1	4,5	6,0	4,7	5,8	3,7	4,9	8,0	5,0
Tělovýchova a sport	26,4	15,0	12,9	12,6	15,1	9,3	9,8	10,1	5,5	8,1
Tváření a zájmová činnost	9,8	6,6	14,1	17,2	15,6	17,4	17,8	33,5	28,0	26,2
Náboženské obřady	0,2	3,7	0,6	7,7	3,8	0,1	4,7	0,5	8,6	4,3
Pasivní odpočinek	22,0	33,8	69,6	9,9	42,2	14,0	21,6	47,0	14,7	27,2
Doprava spojená s činností ve volném čase	23,6	19,1	19,3	21,2	16,6	17,2	14,9	11,6	17,0	12,5
Celkem	536,8	588,9	503,8	580,8	450,7	439,8	521,1	459,3	525,7	408,4

evidence množství volného času, není známa jeho přesná struktura, nejsou analyzovány tendence změn.

Musíme podotknout, že v důsledku nedostatečných znalostí problémů volného času je sám pojem „racionální využití“ ještě příliš nevyhraněný, jeho praktická kritéria se zakládají pouze na základě hodnocení expertů.

Ve volném čase stejně jako v čase pracovním je nutno vydělit pojmy jeho ztrát a rezerv. Ztráty musí obsahovat prvky antikultury, tj. čas věnovaný takovým činnostem, jako jsou bezcílné trávení času, nevyužití přestávky mezi některými činnostmi atd. Rezervy jsou i v čase přípravy a ukončení řady činností prováděných ve volném čase. Tento čas může být zkrácen řadou opatření (například těch, která povedou ke zkrácení času při obstarávání vstupenek do divadel a kin, při půjčování knih, při přepravě do rekreačních oblastí atd.). Odstranění ztrát a využití rezerv volného času je důležitým úkolem socialistické společnosti. To nejen nevylučuje, ale naopak předpokládá využití rezerv obsažených v čase věnovaném jak činnosti spjaté s prací, tak i domácí práci, které mohou být v jisté míře východiskem pro zvětšení volného času.

Jaké jsou základní cesty k zajištění racionálního rozdělení a využití volného času?

První z nich je další rozvoj materiální základny nutné pro uspokojování různých potřeb lidí ve volném čase. Tato základna, předpokládající širokou síť různých institucí a organizací — kina, divadla, knihovny, kulturní domy atd. — se v socialismu rozvíjí v zájmu nejplnějšiho uspokojování potřeb pracujících.

Tato základna je však nerovnoměrně rozložena v různých hospodářských oblastech, uvnitř měst, mezi městem a vesnicí. Nepřehlíží se vždy k potřebám různých sociálně profesionálních a sociálně demografických skupin obyvatelstva (různé skupiny inteligence a dělníků, mládež a důchodci). Tato situace podmiňuje nerovnoměrné rozdělení fondu společenské spotřeby a vede k řadě nepříznivých sociálně ekonomických důsledků (například k odchodu vesnické mládeže z vesnic do měst).

K plnému uspokojení duchovních, fyzic-

kých a sociálních potřeb lidí je třeba znát strukturu materiální základny volného času, dynamiku jeho rozvoje atd. Vzhledem k nedokonalé statistické evidenci volného času a k jejímu rozptylu mezi různé organizace a úřady je to v současné době prakticky nemožné.⁴ Za druhé je nutné, aby byla zdokonalena organizace využívání volného času různých kategorií obyvatelstva.

S tím souvisí i význam souladu pracovního režimu podniků a zařízení poskytujících služby obyvatelstvu s pracovním režimem zaměstnaného obyvatelstva. Nesoulad jejich pracovní doby vede k tomu, že se materiální základny volného času nevyužívá plně a zároveň se neuspokojují potřeby lidí.

Sféra duchovních, fyzických a sociálních potřeb lidí je v současnosti uspokojována podniky a zařízeními náležejícími různým institucím jak státním (ministerstvo kultury, různé státní výbory — tisku, rozhlasu a televize, tělesné výchovy a sportu atd.), tak společenským (odborářským, komsomolským, sportovním). Každá instituce se stará pouze o „svou“ část volného času lidí, aniž by se znepokojovala tím, jak jsou uspokojovány ostatní části. Protože podniky a zařízení nedisponují stejnými sociálně kulturními fondy, stav a rozvoj materiální základny volného času není stejný. Podle našeho názoru právě proto dozrála nutnost vytvoření odpovědného orgánu (ministerstva nebo státního výboru volného času), který by koordinoval a řídil činnost všech správ pracujících v oblasti uspokojování volného času obyvatelstva.

Je nutné zpřesnit strukturu organizací a zařízení řídících využívání volného času, jejich funkce, podřízenost atd. Kritériem služby volnému času může být jeho racionální využívání různými skupinami obyvatelstva. Z toho vyplývá nutnost stálého a všeobecného výzkumu využití rozpočtu a bilance času obyvatelstva.

Od vědecké organizace práce je nutné přejít k vědecké organizaci volného času: v podniku, v kolchoze, v okrese, v kraji, v celé společnosti. Na závodech dozrála nutnost vydělení služeb věnovaných volnému času od služeb určených domácnosti. Bylo by účelné, aby podobným službám

⁴ Výzkumy B. P. Kutyrjova ukázaly, že např. v USA za 15 let (od r. 1950 do r. 1965) materiální základna volného času vzrostla téměř dvakrát.

podléhaly výzkumné laboratoře (i se svou materiální základnou) zabývající se poznáváním zájmů lidí a rozpracováním doporučení pro uspokojování těchto zájmů.

Za třetí, velmi vážným prvkem zabezpečení racionálního využití volného času v socialistické společnosti je výchova ke kultuře volného času. Umění odpočívat plně a s užitkem je nutné se učit od dětských let. Přitom toto učení v podstatě trvá celý život, protože se mění jak podmínky, tak i způsob života. Musíme naučit dobře využívat volného času nejen mládež, ale i penzisty. Je i naší vinou, že prvky antikultury a neracionálního využívání volného času, které se někdy objevují, jsou spojeny s nedostatečně rozvinutými kulturními zájmy některých skupin obyvatelstva a s materiální základnou volného času, ale velmi často i s neschopností správně využívat volného času.

Nakonec se musíme zastavit u problému řízení (regulace) volného času obyvatelstva v měřítku společnosti i v měřítku velkých území. K tomu je nutná perspektivní prognóza množství a struktury volného času. Podle našeho názoru důležitým

prostředkem takové prognózy může a musí být souhrnná bilance času, včetně bilance volného času.⁵ Na základě prognostických hodnocení je možné vědecky fundovaně plánovat racionální využívání volného času.

O tom, že prognóza a plánování využití volného času jsou nutné, svědčí zkušenosti s přechodem ke kratšímu pracovnímu dni. Díky plánování a prognóze volného času můžeme přejít ke zdokonalování jeho regulace na podkladě bilance. To je nový, téměř nezkoumaný problém. V souvislosti s ním je nutné vyřešit takové otázky, jako je cíl regulace; její úroveň; prostředky — páky působící na rozdělení a využívání volného času různých sociálně profesionálních a demografických vrstev obyvatelstva; normy volného času nutné pro duševní a fyzický rozvoj, pro společenské styky atd.

Je nepochybné, že otázka cest regulace a zabezpečení racionálního využití volného času vyžaduje další seriózní výzkum a studium i zobecnění zkušeností, které v této oblasti byly získány v různých zemích.

Přeložila Jaroslava Hedvičáková

⁵ Podrobněji o tomto problému viz naše studie *O sovokupnom balanse vremeni naselenija strany kak sredstva prognozirovanija proporcij čelově-*

českoj dějatelnosti. Filosofskije nauki 1970, č. 6, s. 60—67.

Kategorie validity

ALENA VODÁKOVÁ

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Aspirace na logickou a významovou konzistenci vědeckých teorií i úsilí o objektivní výklad skutečnosti se často tříští o pojmy běžně užívané, ale nedostatečně vymezené a specifikované. Jedním z nich, i když zdaleka ne jediným, je v sociologii, resp. v sociologické metodologii *validita*. Podle běžné konvence se tento pojem vyskytuje tam, kde jde o jakost, hodnotu či kvalitu sociologických informací a postupů, kterými jsou tyto informace získávány. Přitom lze říci, že validita aspiruje na to stát se specifickou sociologickou kvalitou — hodnotícím kritériem sociologické gnoseologie. Zatím však ustrnula na neurčité střední rovině metodologické obecnosti a na nepřiliš vysoké úrovni technické rozpracovanosti; trpí proto logickou i interpretační nedotažeností a provázejí ji mnohé komunikační zábrany a potíže. Jako mnoho dalších pojmů je poznamenána svým empirickým původem. Proto také, pokud je vůbec vymežována, děje se to buď pomocí observačních termínů, jejichž dosah je vázán na dílčí výsek sociologické praxe, nebo naopak pomocí významově amorfních teoretických pojmů, jejichž transformace do observačního jazyka, a tedy i vztah k empirickým operacím jsou vzdálené a neurčité. Jinými slovy, máme k dispozici především určité praxi ověřené validizační postupy a určité statistické metody výpočtu validizačního koeficientu. Vedle toho existuje neúplná a nesystematická typologie validity a ještě vedle, poněkud stranou, živoří různé a málo informativní definice.

Skutečné využití kategorie validity je poměrně úzké a vesměs se omezuje na dílčí logické a technické operace. Přitom i tak vágní a logicky neforemná známá definice, která říká, že validně měříme tehdy, když měříme to, co myslíme, že měříme, poskytuje pojmu dosti široké, byť poněkud beztvaré aplikační pole a dává tušit další latentní možnosti pro práci s touto sociologickou kategorií. Mezi možnostmi a mezi již provedenými aplikacemi je tedy zřejmá

realizační, nikoli logická propast. Není proto nezaplnitelná. Požadavek vnitřní konzistence sociologických poznávacích procesů, od teoretických východisek přes sběr informací po jejich zpracování a interpretaci, implikuje existenci kauzálně spjatých nebo vzájemně analogických gnoseologických rovin a přítomnost validity v jedné z nich nutně vyžaduje nějakou její reflexi do všech ostatních rovin. Validita pod jiným zorným úhlem a s důrazem na jiné významové aspekty by se ovšem mohla jevit jako jiná, byť příbuzná kategorie. Ale různé filosofické, sociologicky-teoretické a empirické modifikace nemusí ještě znamenat obsahové rozložení pojmu, pokud zůstane zachován jeho základní smysl a jeho obecná funkce v sociologii.

Námítky proti používání pojmu validita berou většinou v úvahu jen faktický stav přesnosti obecných definic a stav rozpracovanosti konkrétních postupů. Neberou v úvahu gnoseologické možnosti kategorie ani potřebu specifického kvalitativního kritéria pro sociologické zkoumání. Dříve než upřeme validitě stejně tak jako kterémukoli jinému problematickému pojmu sociologickou smysluplnost a vědeckou oprávněnost, měli bychom si proto položit dvě otázky:

- Lze najít jiný pojem (nebo alespoň termín), který by přiměřenějším způsobem a přesněji vyjadřoval daný fakt, jev či vlastnost?
- Bylo by možno vymežit i specifikovat obsah problematické kategorie natolik, aby přestala být problematickou a plnila tu funkci, kterou doposud jen naznačuje?

Kladné zodpovězení první otázky by samozřejmě značně zjednodušilo situaci. Nahradíme validitu logickou správností, nějakým typem přesnosti, pravdivostí, užitečností — každý podle svých představ a znalostí a jistě všichni částečně oprávněně. Také se můžeme vyhnout přímému vyjádření validity a hovořit jen o různých

chybách a o jejich minimalizaci. Nebo vyjádříme validitu sestavením řady takových požadovaných vlastností výzkumných poznatků a technik, které k ní nějak nepřímou vedou. Poslední návrh se nezdá být tak simplifikační jako předchozí a nemusel by být sociologicky neadekvátní, kdyby naše řada nebyla pouhým seznamem vlastností, ale systémem s vnitřní strukturou a vnějšími vazbami. Ale takový systém je v podstatě globální kategorií a je třeba jej nějak slovně označit. Takže se opět dostáváme k pojmu validita a k tomu, že primární důležitost má zodpovězení naší druhé, nikoli první otázky. Vymezením a specifikací používaného a žitého pojmu řešíme i problém jeho sociologické smyslnosti a vědecké oprávněnosti.

Předkládaná stať je první částí pokusu o vymezení a specifikaci validity v sociologii. Vychází z analýzy běžných významů pojmu v různých jazycích a z odrazu těchto významů v sociologickém pojetí validity. V podstatě tedy ze stručné sémantické účelově zaměřené analýzy. Po ní následuje přehled a zhodnocení různých pokusů o definici validity, jak se vyskytují v metodologické sociologické literatuře. Výsledkem sémantické a sociologické analýzy je systematizace sociologických významů pojmu a určení jeho obecného významového rámce.

1. Sémantický charakter pojmu

Termín *validní* (a odvozeniny: *validita* nebo *validnost*, *validizovat* a *validizace*) vznikl zcela jednoduše přidáním české koncovky k anglickému slovu *valid* (odvozeniny: *validity*, *validate*, *validation*). Používá se u nás převážně v empirické sociologii a při psychologickém testování, což odpovídá zdrojům, ze kterých byl do češtiny převzat. Jeho použití v jazycích, ve kterých má domovské právo, tj. v latině, v anglosaských a románských jazycích, je však širší a zasahuje nejen do odborných oblastí, ale i do běžné životní praxe.

Nebudeme se zabývat vývojem pojmu, ale předpokládáme, že jeho odborný smysl je výsledkem specifikace jeho běžného významu, která je podložena konkrétními aplikacemi. Proces této specifikace nám uniká právě proto, že nejde o termín českého původu. Tato skutečnost má navíc jisté záporné a jisté kladné důsledky. Způsobuje,

že termín není zcela srozumitelný dokonce ani pro sociology, kteří se přímo nezabývají oblastmi jeho výskytu. Proto jeho použití budí někdy rozpaky, někdy nedorozumění. Někdo jím plýtvá, někdo se mu snaží zcela vyhnout. Někdo jej dokonce zavrhuje jako zbytečný či nesmyslný – tato kritika však nepřichází z řad sociologů [1]. Termín je ovšem poněkud nekomunikativní vzhledem k příbuzným oborům (hlavně k filosofii a k logice), kde se v podobných (ne však stejných) kontextech používá jiných termínů (ve filosofii zejména pravdivý, objektivní, v logice pravdivý, správný, verifikovaný). Tyto bezesporu nepříznivé či spíše nepříjemné vlastnosti termínu vzbuzují někdy snahu po jeho úplném nahrazení českým překladem, někdy provokují tendence vůbec jej ignorovat a používat k vyjádření validity jen opisných forem.

Jako překlad do češtiny se uvádí termín *platný* (odvozeniny: *platnost*, *ověřovat* nebo *zvyšovat platnost*, *prokázání* nebo *zvýšení platnosti*). Jak je zřejmé, potíže s překladem se vyskytují zejména u odvozenin od základního adjektiva. V sociologii samozřejmě existují situace, ve kterých je český překlad postačující nebo dokonce přiměřený. Není to však zdaleka ve všech případech a rozhodně to neplatí obecně. Termín *platný* se totiž nejobvykleji vztahuje k potvrzení, k uznání, ke schválení a používá se většinou ve spojení se zákonem, smlouvou, měnou apod. Totéž platí i o odvozeném substantivu *platnost*. Sloveso *platit* má ovšem běžně význam daleko více a používá se v širších souvislostech. *Platit* není však totéž jako *být platný* a pomocí slovesa *platit* se nedá utvořit žádná odvozenina od validity.

Obsahový posun a redukce, které nastávají při překladu do češtiny, jasněji vyplynou z následující srovnávací analýzy významů pojmu v různých jazycích. Zároveň se však ukáže výhoda toho, že v odborné sociologické terminologii se používá cizí slovo (platí to samozřejmě pro případ *validita*, nikoli obecně pro odborné termíny), které není zatíženo okrajovými laickými významy nebo pseudovýznamy ani z vlastního, ani z cizího jazyka. Tak lze lépe pochopit specifický smysl validity a nemusí vznikat příliš mnoho nedorozumění – pokud pojmu věnujeme přiměřenou pozornost.

Tato výhoda platí ovšem pro používání termínu, nikoli pro proces vymezování pojmu. Při něm nelze „nečeský“ termín odloučit od jeho jazykového základu a zacházet s ním zcela volně. Naopak, výchoiskem odborné specifikace musí být analýza běžných (laických) významů pojmu v různých jazycích, která určí jeho nejširší obsahový rámec a naznačí i eventuální ohniska odborného smyslu. Stává se, že někde v základech pojmu leží význam, který v běžném použití a při překladech zcela nebo téměř zcela vymizel, který se však stal součástí, nebo dokonce nositelem odborného smyslu slova. Nelze tvrdit, že pojem validita je z tohoto hlediska typický. Naznačený přístup k jeho specifikaci lze však uplatnit. Jak se ukáže, jeho užitečnost spočívá i v tom, že porovnávání významových oblastí pojmu v různých jazycích může být vodítkem pro zjištění důrazu, ať vědomého či bezděčného, který ta která sociologie klade na tu kterou jeho obsahovou složku.

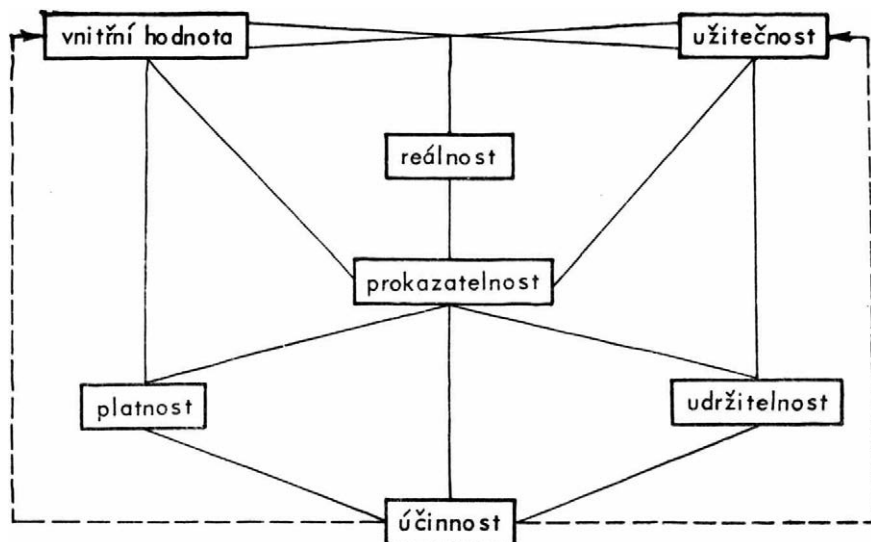
Průzkumem běžných významů pojmu validní v několika vybraných jazycích jsme došli k rozdělení jeho obsahu do deseti skupin. Tyto skupiny se v mnoha směrech překrývají. Přesto však každá z nich klade důraz na jinou významovou dimenzi, takže rozdělení podporuje systematicklost naší analýzy.

Validní může znamenat: 1) připuštěný, uznávaný; 2) potvrzený, schválený, platný;

3) prokazatelný, udržitelný; 4) zdravý, statný, schopný; 5) silný, mocný, účinný; 6) hodnotný, kvalitní, cenný, významný; 7) skutečný, reálný; 8) vhodný, účelný; 9) užitečný, prospěšný, 10) vztahující se k něčemu.¹

U každé z těchto deseti skupin byly srovnány významové hranice termínů užívaných pro pojem validní v těchto vybraných jazycích: latině, angličtině, francouzštině, ruštině, polštině, češtině a němčině. Výběr jazyků se řídí aplikabilitou pojmu v sociologii a dostupností příslušné literatury. I analýza sama byla provedena se zřetelem k používání daných termínů v sociologii. Z tohoto hlediska se jako nejrelevantnější jeví první tři významové skupiny, čtvrtá skupina má archaický charakter, pátá skupina se používá jen v obrazném smyslu. Důležitý je rozbor šesté skupiny, která reprezentuje jednak všeobecné neodborné používání termínu, jednak možnosti rozpracování dalších potenciálních významových dimenzí. Podobnou funkci má sedmá skupina, která je převažujícím významem pouze u ruského překladu validity. Osmá a devátá skupina reprezentuje pragmatické dimenze pojmu a její důležitost je lokální. Poslední desátá významová skupina je obsažena v jádru prapůvodního latinského termínu a podtrhuje relativní charakter hodnocení, spjatý s některými předchozími významy. V běžném jazyce jde o přirozenou preferenci

Schéma 1

¹ Vzhledem k omezenému rozsahu této stati neuvádíme dále rozbor jednotlivých významových skupin, ale pouze jeho stručné shrnutí.

praktické, byť povrchnější dosažitelnosti. V sociologii to demonstrovuje příklon k empirickému pojetí a k empirické exploataci validity.

Rozčlenění obsahu pojmu na významové skupiny z hlediska jeho připravované sociologické specifikace lze pro názornost graficky shrnout do schématu (viz schéma 1).

Schéma je zaměřeno jen na významová ohniska pojmu, nesnaží se o začlenění všech obsahových složek. Nepodchycuje také váhu jednotlivých složek a charakter jejich vzájemného vztahu. Má sloužit pouze k první orientaci, tak jak ji umožňuje sémantická analýza. Přesto už zde lze pokázat na několik vlastností struktury pojmu:

První horizontála schématu naznačuje ambivalentní vztah mezi důrazem na hlubší, filosofickou dimenzi pojmu a na jeho stránku empiricky pragmatickou. Jak se zdá, validita skutečně není pojem původu filosofického, i když – z hlediska sémantického – přítomnost absolutního kritéria pravdy a (objektivní) reality [viz body 6) a 7)] dává pojmu přinejmenším možnosti hlubšího a zásadnějšího významu i použití. Není tedy nutno validitu prezentovat jako pojem filosoficky bezpohlavní, tak jak to činí pozitivistická sociologie. Již z analýzy jeho sémantického charakteru vyplývá, že skýtá možnosti pro dialektickou a materialistickou explikaci.

Metodologickým centrem pojmu je *prokazatelnost*. Je bezesporu závislá na všech ostatních významových složkách, protože z nich čerpá „průkazný materiál“, na druhé straně však všechny ovlivňuje, protože jim dává možnost trvání a působení.

Rovina *platnosti* a *udržitelnosti* představuje realizační polohu validity, polohu převládající v tzv. terénním sociologickém výzkumu. Zároveň jde o normativní smysl validity (a jejích kritérií).

Účinnost lze chápat jako dynamické vyústění pojmu, jako vyšší a konečný stupeň prokazatelnosti. Je zároveň verifikačním stimulem pro výchozí teoretickou rovinu schématu (vnitřní hodnota-užitečnost).

V jistém smyslu tedy již toto první redukční zobrazení pojmu odráží jeho základní gnoseologickou strukturu, zejména vazbu teorie a praxe a požadavek vědeckosti (prokazatelnosti).

2. Jak je validita definována v sociologické literatuře

Jak již bylo upozorněno, validita je v sociologii kategorií spíše metodologickou a empirickou, i když se okrajově objevuje i v teoretických studiích. Místa výskytu pojmu lze rozdělit zhruba takto:

- a) obecné metodologické učebnice
- b) práce zabývající se dílčí metodologickou problematikou
- c) výzkumné projekty a zprávy

ad a)

Ve všech obecných metodologických učebnicích je alespoň zmínka o validitě, většinou však obsahují více či méně obsažnou kapitolu na toto téma. Minimum takové kapitoly je pokus o definici validity nebo citace jiného všeobecně používaného a uznávaného pokusu o definici. Po něm následuje výčet nebo i podrobnější popis validizačních postupů. Přístup k problému se řídí odbornými ambicemi a sociologickou erudicí autora. Obecná pojetí jsou většinou vágní, specifikace jsou značně redukční. Málokdy se validita uvažuje komplexně, většinou je vztažena jen k určitým momentům výzkumu a k určitým technikám a postupům. V některých učebnicích je obecná poloha zcela vynechána a o validitě se hovoří až při explikaci jednotlivých technik. Pro objasnění významu pojmu se často používá srovnání s reliabilitou. Ještě lze dodat, že validita je většinou prezentována jako problematická kategorie – vzhledem k obtížím při jejím dosahování a k obtížím s její exaktizací. Problematický je však už způsob, jakým jsou vypracovávány definice. Uvedeme několik typických učebnicových definic:

- Měření daných jevů je validní, jestliže úspěšně vytvoří pravdivé nebo správné údaje [2].
- Validita nástrojů měření je míra, v jaké rozdíly v číselném vyjádření odrážejí skutečné rozdíly mezi měřenými jednotlivci, skupinami nebo charakteristikami ... [3].
- Definice je obsažena v otázce: Měříte to, co myslíte, že měříte? [4].
- O validním dotazníku hovoříme, když odpovědi na otázky dobře odrážejí společenskou realitu [5].
- Jestliže několik pozorovatelů použije tentýž nástroj a naměří vždy stejně,

nástroj však není správný vzhledem k realitě, je měření reliabilní, ale není validní [6].

ad b)

Ve specializované metodologické literatuře lze odlišit celkem nevelkou skupinu prací, které se snaží přiblížit i k podstatě metodologických problémů. Z tohoto hlediska se validitou zabývá například A. Kaplan [7], který vychází z podobnosti slova hodnota (*value*) a validita (*validation*) a říká, že validita měření je určena vnitřní podstatou měřené veličiny, nástrojem měření a funkcí měření. Základní otázkou pro něho je, zda měření může být efektivním prostředkem k dosažení konečného cíle.

Většina prací se však zabývá validitou z jednoho úzkého metodologického hlediska. Například H. L. Zetterberg [8] definuje validitu v souvislosti s operacionalizací jako míru, ve které indikátor koresponduje s definicí. Příkladem statistické definice může být Guilfordovo tvrzení, že test je validní, když predikuje něco, s čím koreluje. Základem validity je pro něho takzv. společná faktorová variance [9]. Definice zaměřené na potřeby určité výzkumné techniky vypadají například takto: Validita obsahové analýzy je komunikační problém odlišení vlastní výzkumné práce od referencí a od kódovacích instrukcí [10]. Podle Hymana je při interview validita dána otázkou, zda tazatelé získali přesné výsledky, které se blíží nějaké pravdivé hodnotě [11]. Většina prací o jednotlivých výzkumných technikách se však nepokouší o specifickou definici validity. Buď přebírá nějakou obecnou „učebnicovou“ definici, nebo se obejde bez definice a přímo se zabývá validizačními postupy.

Řada více nebo méně specializovaných metodologických prací se zabývá validizačními problémy, aniž vůbec používá pojmu validita.

Ad c)

Běžné výzkumné projekty a zprávy se zřídka systematicky zabývají validitou, i když někdy obsahují různé postupy k odstraňování chyb. Metodologické výzkumy, jejichž účelem je přímo ověření a korekce určité techniky nebo procedury, pojmem validita operují, ale většinou opomíjejí jeho teoretickou dimenzi, a tedy i obecnější vy-

mezení. Nebudeme se proto touto skupinou prací podrobněji zabývat.

Všechny uvedené způsoby vymezování a vysvětlování validity mají alespoň jeden z těchto nedostatků:

- Pouze nepřesně a nejasně naznačují, co validita je.
- Nesnaží se o obecné vymezení, zabývají se jen dílčími, většinou empirickými aspekty pojmu.
- Činí si nároky na obecnost a používají přitom úzkých a specifických termínů.
- Mají formu definice, ale nesplňují její náležitosti.

První výtká se týká prakticky všech uvedených (i neuvedených) příkladů. Nejasnost je často a priori připuštěna, ne však jako vada definice, ale jako základní charakteristika kategorie samotné. Vědomí nejasnosti a nepřesnosti je někdy zřejmé z rozpaků nad definicí, z uhýbání obecně poloze — a to i tam, kde je metodologicky funkční — a z často dosti násilných citací jiných autorů. I práce, které podávají seriózní, podrobný a relativně přesný popis validizačních postupů, uvádějí na začátku vágní definici, která organicky nezapadá do plánu studie. Nepřesnost takového začátku často ostře kontrastuje s důsledností následující exaktizace (zejména ve statisticky zaměřených pracích).

Neúplnost, nejasnost a nepřesnost lze najít jak u vymezení povýtce obecných, tak u těch, které se o obecnost ani nesnaží. Nedostatek snahy o zobecnění může být funkční z hlediska záměru autora. Hovořili se o validitě některého nástroje měření, o validitě stupnice, dotazníku apod., je zúžení problému zřejmé, nenavozuje rozpaky a nedorozumění. Jestliže se ale hovoří o validitě jako takové a vymezuje se přitom jako specifický případ, jde o falešnou rovinu obecnosti nebo jinak řečeno o chybný výrok, který narušuje sémantické pole pojmu a způsobuje odbornou sociologickou a metodologickou dezorientaci. Problém falešné obecnosti souvisí ještě s jedním znakem mnoha definic: Je to používání takových specifických termínů, jako je měření a číslo, termínů, které navíc nejsou původu sociologického a vyžadovaly by proto samostatnou explikaci pro případ validity.

Nedostatek obecnosti při vymezování validity nelze však chápat pouze jako logic-

kou nebo technickou chybou. Je to zá-
vada hlubšího charakteru. Souvisí buď
s vědomou pozitivistickou či formalistickou
ignorací podstaty metodologických katego-
rií, nebo s pragmatickou povrchností.
Významová vágnost termínu a jeho ne-
velká komunikovatelnost je tedy spíše
důsledkem převažujícího technicizujícího a
instrumentalizujícího přístupu než neodlu-
čitelným znakem kategorie samotné. Odtud
pramení také relativní obtížnost unifikace
sociologických významů pojmu. Je příznač-
né, že potřeba této unifikace byla řešena
například spojenými silami *Committee of
the American Psychological Association,
American Educational Research Association
a National Council on Measurements Used
in Education* tím, že byly stanoveny čtyři
typy validity (predikční, validita shody,
obsahová, konstrukt) a ty byly vymezeny
pomocí typických příkladů a otázek, které
je nutno řešit [4].

K obecné definici validity a k problému
podstaty pojmu se vrátíme ještě později.
Na tomto místě zbývá povšimnout si
posledního jmenovaného nedostatku po-
užívaných definicí. Za předpokladu, že jde
v mnoha případech skutečně o pokusy po-
jem definovat, lze se obrátit na libovolnou
učebnici logiky a srovnávat tyto pokusy
s definičními pravidly, (např. [12]). Zjistí-
me, že pravidlům vesměs nevyhovují. Není
však smyslem této práce rozebírat formální
chyby definic. Pozornost soustředíme spíše
na otázku, zda to, že pokusy o definování
validity nejsou příliš zdařilé, nesignalizuje
mimo jiné skutečnost, že forma definice
není vhodná pro vymezování validity. Zdá
se, že existence mnoha významových,
i když vzájemně souvisejících dimenzí
pojmu znesnadňuje, ne-li přímo znemož-
ňuje stručné a elementární vyjádření jeho
obsahu. Ostatné definice není jediným
způsobem pro odborné vymezení. Napří-
klad podle A. Kaplana [13] je to pouze
speciální forma specifikace, která vyžaduje
logickou ekvivalenci mezi termínem a spe-
cifikovaným významem. Primární je celá
specifikace, která konstituuje informační a
komunikační obsah vědy a jejího jazyka,
zatímco definice vyjadřuje pouze výsledek
tohoto procesu v jednom zvláštním stadiu.
Kaplanovo pojetí specifikace je poněkud
formalistické a není použitelné ve všech
případech. Vyskytuje-li se tak jako u po-
jmu validita více aplikačních a referen-

čních rovin specifikace, lze stěží vymezit
indikátory stejného logického řádu a
kvantifikovat jejich váhu v sémantickém
poli pojmu. Kromě toho zjišťovat aplikabi-
litu pojmu jen podle jeho dosavadního
používání je speciálně u validity nedosta-
tečné, protože prostor jejich sociologických
aplikací vykazuje logicky prázdná místa,
místa metodologicky nepropracovaná, která
však mohou doplnit a dotvořit smyslu-
plnost validity jako sociologické kategorie.

3. Obecné vymezení pojmu

Lze tedy přijmout „specifikaci“ jako vhod-
ný způsob pro vymezování validity, je však
nutno přizpůsobovat ji charakteru a mož-
nostem pojmu samotného i jeho sociolo-
gicko-metodologického rámce. V těchto
intencích byla provedena sémantická ana-
lýza a její schematizace a přehled a zhod-
nocení sociologických definicí pojmu. Hlav-
ním výtěžkem by však mělo být nalezení
společných významových prvků definic a
vylovení falešných a dezorientujících dů-
razů. Pro splnění tohoto požadavku vezme-
me také v úvahu hodnocení R. V. Bowerse
[14]. Uvádí trojí pojetí validity: označení
správnosti konceptualizace, aplikovatelnost
výzkumných technik a srovnatelnost
s ověřenými údaji. Ve všech definicích je
kladen důraz na hodnotu či cenu myšlenky,
techniky nebo údaje ve vztahu k nějakému
standardu či kritériu. Společným prvkem
definic je tedy stupeň relevance nástroje ke
zkoumanému objektu. Přitom je nutno vzít
v úvahu, že současný stav vymezení pojmu
je výsledkem jeho historického vývoje.
Původní sociologický význam validity
souviseł se správností či silou argumentů.
Později, když se začalo termínu používat
hlavně u pozorovacích technik, zejména
u interview, se validita začala chápat jako
potvrzení, opodstatnění výzkumných dat
pomocí propojení různých vzájemně se
ověřujících technik (např. podpoření inter-
view analýzou dokumentů nebo přímým
pozorováním). V současné době převažuje
chápání validity jako požadavku aplikova-
telnosti a operuje se s ní hlavně statisticky
v souvislosti s psychologickým testováním.

Bowersovo shrnutí odráží mimo jiné ne-
rovnoměrnost historické i současné ex-
ploatace jednotlivých významových rovin
validity a nesystematičnost ve využívání
možností této kategorie. Pokusíme se proto
již při hledání společných významových

prvků definic alespoň o částečné zobecnění a třídění. Vyjdeme z elementárního výzkumného modelu a z toho, že smysl každé definice lze redukovat na jednu ze tří základních gnoseologických otázek: Co? — Jak? — Proč? Z tohoto hlediska se vymezení validity týká těchto problémů:

Co zjišťujeme?

Zjišťujeme (měříme) to, co myslíme, předpokládáme, chceme, máme zjišťovat (měřit), co je účelem zjišťování? Zamýšlený předmět zkoumání je v některých definicích obecně určen jako skutečnost, realita. Otázka pak zní: Odráží zjišťování (měření) dobře společenskou realitu? Odráží skutečné rozdíly v charakteristikách? . . .

Sledujeme-li validitu, zkoumáme tedy, zda zvolený předmět není suplován jiným, který nechceme měřit nebo který není součástí skutečnosti (event. společenské skutečnosti, jde-li nám o dodržení sociologického aspektu zkoumání). Záměna předmětu může být důsledkem špatné konceptualizace, chybné operacionalizace, komunikačního nedorozumění, závady v organizaci výzkumné akce apod. Tvrdíme například, že výsledky výzkumu se týkají určité společenské skupiny, zatímco se týkají jiné, protože jsme špatně určili základní parametry, nebo se vůbec netýkají skupiny, ale jednotlivce, jestliže jsme ukvapeně generalizovali. Jiným obvyklým případem je záměna chování za postoje, individuálních postojů za společenské apod.

Jak zjišťujeme?

Zjišťujeme (měříme) dobře, pravdivě, správně, objektivně, bez chyb, s minimem chyb?

Jde o vyjádření požadavků na kvalitu metody zkoumání. Přitom se většinou neuvažují formální stránky metody, jako je stabilita, spolehlivost měření apod. Chybně oceňovaný metr nebo špatně nařízené hodinky měří nevalidně bez ohledu na to, co měří a měří-li stále stejným způsobem. Právě tak nevalidní je zkreslující formule otázky v interview, stupnice s falešným kontinuem nebo index, do kterého jsou dosazeny nesprávné hodnoty, bez ohledu na to, je-li formule otázky přesná, stupnice spolehlivá a index vypočtený bez numerických chyb. Otázka „Jak zjišťujeme?“ se však netýká jen kvality nástroje či techniky, ale také věcné a logické správnosti

výzkumných postupů. Snížení validity vyplývá z chyb při transformaci záměrů a pojmů z teoretické sféry výzkumu do empirické, ze špatně pochopené a provedené realizace terénního výzkumu, z interpretačních omylů apod.

Proč zjišťujeme?

Proč zjišťujeme to, co zjišťujeme, a proč jsme pro to zvolili určitou metodu? Tato třetí otázka či spíše dvojotázka je někdy latentně přítomna v pozadí otázek „Co?“ a „Jak?“

V prvním případě nás tolik nezajímá sám předmět zjišťování, ale ptáme se spíše, co je cílem, smyslem, důvodem zkoumání. Může to být získání pravdivého, reálného, objektivního, správného obrazu právě toho předmětu, který jsme si zvolili, může to ale být i prospěšnost či užitečnost samotné volby předmětu zkoumání nebo na druhé straně vyzkoušení či ověření určitých metod a postupů bez ohledu na předmět. Definice koncentrované na cíl a účel zjišťování implikují tedy filosofickou dimenzi validity: mohou být v podstatě materialistické a dialektické, subjektivně idealistické, pozitivistické, pragmatické apod.

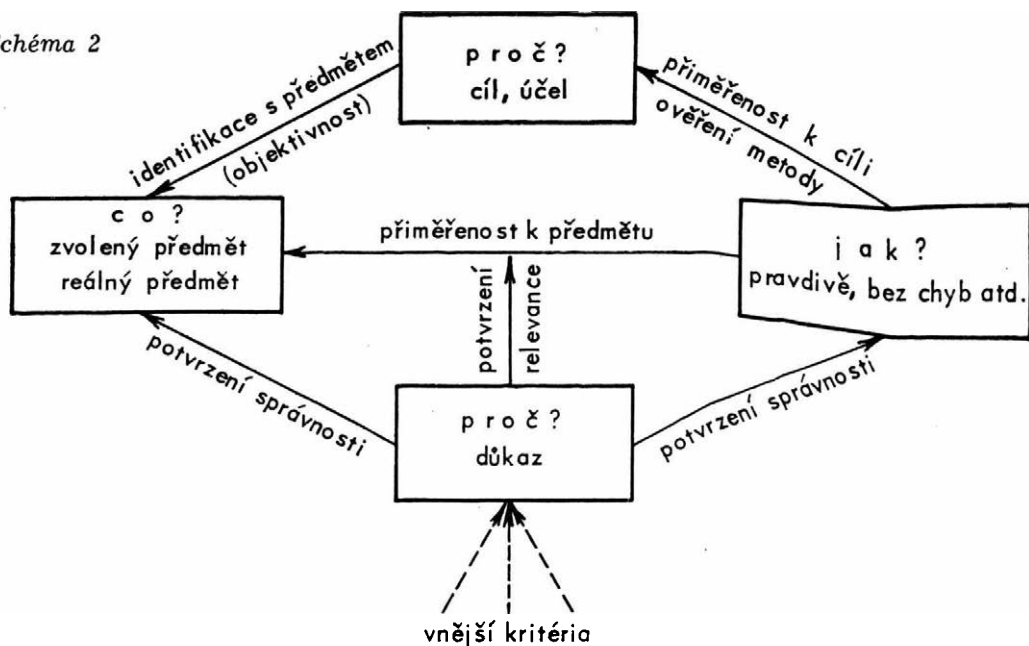
Druhé latentní proč se ptá po průkaznosti či dokazatelnosti validity. Nejde jen o problém další specifikace kategorie pomocí validizačních postupů, ale i o základní dimenzi pojmu, kterou je jeho reálná postižitelnost a využitelnost. Z tohoto hlediska *validní* je buď logicky dokázané nebo ověřené praxí, minulou či budoucí. Někdy je definice méně náročná: *Validní* je použitelné nebo aplikovatelné (to jest i srovnatelné či korelovatelné se standardem, konvencí apod.).

Validita může být definována i jako *vztah mezi otázkou „Co?“ a otázkou „Jak?“*, tj. mezi předmětem a metodou nebo mezi cílem a metodou. Jde o relevanci, přiměřenost, vhodnost nástroje (postupu) k předmětu nebo cíli zkoumání neboli o relativně správnou volbu metody. Tak jako mouku nebudeme vážit na lékárenských vahách a slunečnicku nepoužijeme proti dešti, tak soukromé postoje nebudeme zjišťovat metodou hromadného rozhovoru, jednoduché identifikační ukazatele hloubkovým interview apod. Nepřiměřenost nástroje souvisí v nejlepším případě pouze s neefektivností a s neekonomičností. Většinou

vede ale i k posunům cílů a předmětů, a tedy k devaliditě.

Ze tří gnoseologických otázek aproxima-
tivně vymezujících validitu můžeme se-
stavit jednoduché schéma:

Schéma 2

Z nákresu je zřejmé, že validita je impli-
citně obsažena v plánu každého sociologic-
kého výzkumu. Týká se hlavně tří příprav-
ných fází: stanovení cíle, volby předmětu
a volby metody. Její hlavní působíště je
však v relacích mezi těmito fázemi. Potře-
bou důkazů se částečně vymyká ze sféry
daného výzkumu, protože bere v úvahu
i vnější kritéria správnosti.

Ze vztahového systému ústředních vý-
znamových prvků sociologické validity
můžeme s přihlédnutím k výsledkům před-
chozí sémantické analýzy verbalizovat také
stručně nejobecnější gnoseologický rámec
pojmu. Bude tvořen kategorií cíle a po-
jem relevance (k cíli). Nejširší oblastí
působení je přitom poznání jako takové.
Jestliže navíc spojíme validitu se záměr-
ným volním aktem, můžeme ji považovat
za *požadavek relevantnosti k cíli poznání*.

Toto vymezení překračuje jak hranice
empirického výzkumu, tak hranice socio-
logie vůbec. Vytváří vnější rámec pojmu,
ponechává mu však vnitřní variabilitu.

Kategorie *poznání* má velmi širokou ex-
plicitační a aplikační oblast, kterou na tomto
místě nebudeme analyzovat. Pouze upozor-

ňujeme, že poznání se vyskytuje prakticky
na všech úrovních reality a na všech hladi-
nách vědomí. Je s ním počítáno a zachá-
zeno v běžném životě, kde je signifiko-
váno frekvencí sloves vědět, znát, pozor-

vat, umět a jejich zpodstatněnými podobami,
jako znalost, vědomost apod. Je samozřej-
mým prostředníkem styku s praxí ve
všech oborech lidské činnosti a systematic-
kým prostředníkem mezi teorií a praxí ve
vědě. A je předmětem manipulace nebo
i zkoumání všech náboženství a filosofií
všech dob. Nelze přehlížet „nižší úrovně“
gnose, protože jsou historickou cestou po-
znání a protože představují cestu analogií
k vyšším a dokonalejším typům poznání.
Ostatně hierarchizace poznání není ani
zdaleka lineární a všechny účelové redukce
cest znehodnocují a vulgarizují jejich
konce.

Tyto konce, lépe řečeno relativní kon-
covky, souvisejí s *cílem* poznání. „Cílové“
je v běžném i vědeckém životě získání,
uchopení, dosažení, osvojení. Cíl je svou
podstatou, jádrem svého vnitřního smyslu
vztahovou kategorií: Cíl čeho? Cíl koho?
Variabilitu vazeb, které představuje, sni-
žuje tedy v našem případě jediné přesnější
určení – vztah k poznání. Považujeme-li
poznání za konstantu a je-li alespoň poten-
ciálně konkrétní, může pro nás být i zá-
kladním kritériem cíle a vodítkem k cíli.

Na druhé straně konkrétní cíl umožňuje blíže definovat poznání a přiblížit se k jeho hodnotě, k pravdě. V tomto smyslu je kategorie cíle prvním prostředníkem k vyjádření validity.

Druhým obecným prostředníkem a modifikátorem je pojem *relevance*. V jeho kořeni je skryt nejen vztah (k cíli poznání), ale i hodnota, kvalita vztahu. Je to tedy významová substance validity. Relevance je vztahově uzavřena vzhledem k cíli poznání. Je dána odpověď na otázku „Relevance k čemu?“, otevřena však zůstává otázka „Relevance čeho?“. V praxi jde o relevanci poznatku nebo metody k cíli zkoumání. Podíváme-li se na problém z opačné strany, jde vlastně o determinaci metody cílem poznání. Determinována je jak volba metody, tak její kvalita. Nízká kvalita degraduje správnou volbu a naopak dokonalá a precizní metoda je nevalidní, jestliže není vhodně vybrána vzhledem k cíli zkoumání. Proto říkáme, že relevance není jen otázka vztahu, ale i otázka kvality. Relevance je dynamický prvek kvality a validity. Vazba na cíl vylučuje samoučelnost a sociologizuje poznávací proces.

Relevantnost je nutno chápat nikoliv jako přirozenou vlastnost poznávacího procesu, ale jako lidský záměr, jako vědomý požadavek. Tento aspekt validity je základem jejího vědeckého pojetí. Je-li validita požadavkem, může se stát i kritériem pro hodnocení poznání. Globálním sociologickým kritériem, které však má, jak se později ukáže, svou specifickou strukturu a své specifické realizační postupy.

4. Závěr

Utříděním významů pojmu a určením jeho obecného rámce nepovažujeme samozřejmě specifikaci validity za dokončenou a problém validity za uzavřený. Především je třeba blíže charakterizovat vnitřní strukturu pojmu a pro tento účel podrobně analyzovat a zhodnotit tzv. kritéria validity. Dále by bylo užitečné zkoumat souvislosti s pojmy příbuznými, jako je reliabilita, stabilita, přesnost, nechybovost apod. To všechno jsou ještě otázky vymezení a specifikace. Kromě toho však je zde samostatný problém dialektickomateria-

listického expikace základního gnoseologického smyslu validity a jejich dalších obecných funkcí, například v poznávacích komunikacích, při zespolečenštění výzkumných poznatků apod. Na druhé straně je zde oblast validizačních technik, kterou lze doplňovat a rozšiřovat o nové postupy².

Závěrem je možno říci, co snad již vyplynulo z textu: Validita v pojetí této práce a také prací navazujících je především metodologickým hodnotícím kritériem a pojítkem mezi různými metodologickými úrovněmi a aspekty sociologického zkoumání. Pomocí analýzy této mnohodimenzionální gnoseologické kategorie se můžeme přiblížit ke všem základním metodologickým problémům sociologie, můžeme z jednotného zorného úhlu sledovat jejich vzájemnou vazbu a jejich vliv na kvalitu sociologických poznatků. Můžeme však také obráceně sledovat odraz metody v kvalitě informací a zpětnou vazbu aplikační praxe na teoretická východiska. Proto považujeme kategorii validity za významnou součást marxistické sociologie.

Literatura

- [1] Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis, 7, 1971, č. 5, s. 545.
- [2] Phillips, B. S.: *Social Research. Strategy and Tactics*. New York, London, Macmillan Comp. 1966.
- [3] Selltis, C. — Jahoda, M. — Deutsch, M. — Cook, S. W.: *Research Methods in Social Relations*. Methuen & Co., 1965.
- [4] Kerlinger, F. N.: *Foundation of Behavioral Research*. New York, Chicago, Holt, Rinehart and Winston 1964.
- [5] Duverger, M.: *Méthodes des Sciences Sociales*. Presses universitaires de France, 1964.
- [6] Pinto, R. — Grawitz, M.: *Méthodes des Sciences Sociales*. Paris, Dalloz 1967.
- [7] Kaplan, A.: *The Conduct of Inquiry*. Chandler Publishing Comp. 1964.
- [8] Zetterberg, H. L.: *On Theory and Verification in Sociology*. Bedminster Press 1965.
- [9] Guilford, J. P.: *Psychometric Methods*. Toronto, London, New York, McGraw-Hill 1954.
- [10] Budd, R. W. — Thorp, R. K. — Donohew, L.: *Content Analysis of Communications*. New York, London, MacMillan Comp. 1967.
- [11] Cicourel, A. V.: *Method and Measurement in Sociology*. New York, Free Press 1964, 1966.

² Ověřením některých validizačních technik se zabývá již publikovaná práce [15], návrhem validizačních postupů práce [16]. Ostatní zmíněné pro-

blémy jsou tématem dalších připravených a připravovaných prací autorky tohoto textu.

- [12] Tarski, A.: *Úvod do logiky*. Praha, Academia 1969.
- [13] Kaplan, A.: *Definition and Specification of Meaning*. In: *The Language of Social Research*. Ed. Lazarsfeld, P. and Rosenberg, M. New York, The Free Press, Collier-MacMillan Ltd. 1965.
- [14] *A Dictionary of the Social Sciences*. Ed. Gould, J. and Kolb, W. L. Tavistock Publications 1964.
- [15] Vodáková, A. — Holda, D.: *Metodologické problémy výzkumu hodnotových orientací*. Sociologický časopis, 6, 1970, č. 5, s. 498.
- [16] Vodáková, A. — Vodák, F.: *Contribution to the Validation Problem*. Quality and Quantity, 1969, vol. 3., N. 1—2.

Резюме

Водакова А.: Категория действительности в социологии

Требования логической и относящейся к значению консистенции научных теорий и их стремление к объективному толкованию реальности часто разбиваются в результате столкновения с общеупотребительными, но недостаточно определенными и специфицированными понятиями. Одним из таких понятий, хотя далеко не единственным, в области социологии, или же социологической методологии, является понятие действительности. Поскольку его вообще определяют, то это бывает или при помощи наблюдательных терминов, значение которых связывается с отдельным отрезком социологической практики, или наоборот при помощи в отношении значения аморфных теоретических понятий, преобразование которых в язык наблюдателя и, следовательно, и отношение которых к эмпирического характера операциям отдалены и неопределены. В то же время понятие действительности претендует на то, чтобы стать специфическим социологическим качеством, или, другими словами, оценивающим критерием социологической гносеологии. Сверх того эта многогранная методологическая категория может быть связующим звеном между разными уровнями и аспектами социологических исследований и может дать возможность общего подхода ко всем основным методологическим проблемам. Поэтому мы ставим себе задачей ответить на вопрос: возможно ли было бы точно определить и специфицировать содержание этой проблематической категории до той степени, чтобы она перестала быть проблематичной и исполняла ту функцию, которую она до сих пор только в общем указывает?

Предлагаемая статья является первой частью попытки дать ответ на этот вопрос. Она исходит из семантического анализа обычных значений термина действительность (validity) в разных языках и из наблюдения за отражением этих значений в социологическом понимании действительности. С этой точки зрения содержание понятия расклассифицировано в десять групп смотря по значению; впоследствии они схематизированы и подытожены при помощи простого наброска. На нем кроме прочего можно раз узнать противоречивость между двумя преобладающими слагаемыми значения понятия: ме-

жду тем, которое обозначает постоянную внутреннюю ценность и качество, и тем, которое направлено на относительную целесообразность и полезность. Методологическим центром понятия является составная часть убедительности, и аспект динамический и применимости представляют собой действительность. Семантический анализ содержит также обсуждение соразмерности чешского перевода термина «действительный».

Вторая глава дает оценку социологическим определениям действительности, в таком виде, в каком они встречаются в разных типах методологической литературы и у разных авторов. Общие определения подходящего для учебников типа в большинстве случаев по своему содержанию неопределены и неясны и они непосредственно не связаны с конкретным решением проблем усиления действительности. Анализ более специфичных способов точного определения действительности по отношению к определенной методологической проблеме или к определенной технике сбора информации особенно показывает неравномерность в использовании и разработке данной социологической категории. Касающиеся формы и содержания недостатки «определений» кроме прочего сигнализируют также то, что давать определение не является подходящей и достаточной формой для выражения содержания категории действительности. Это подтверждает обоснованность выбора более сложного и более требовательного пути постепенной экспликации и спецификации.

Последняя глава подытоживает общее и выделяет доминирующие элементы всех применяемых способов точного определения действительности и образует из них треугольной формы схему элементарных вопросов:

Что мы устанавливаем (то, что мы мыслим или предполагаем, что устанавливаем, то, что мы хотим, намереваемся устанавливать, или реальность, действительные отличия в характеристиках и т. п.)?

Как мы устанавливаем (правдиво, правильно, объективно, безошибочно и т. д.)?

Почему устанавливаем определенное показание и почему мы выбрали для этого определенный метод (что является целью, смыслом исследования и каковы доказательства качества и адекватности)?

Таким образом, категория действительности в известной степени распространяется на все области и этапы социологического исследования. Глобально и в общих чертах это требование сущности к цели познания. В процессе конкретизации и спецификации категории, однако, мы должны исследовать, к чему можно предвзвешивать это требование и какова может быть цель познания. Таким образом, необходимо соотносить на разных гносеологических уровнях и с разных аспектов, начиная с диалектико-материалистического значения действительности, через ее общие функции, напр., в наблюдательных коммуникациях, в процессе общественного исследования социальных познаний, по конкретные критерии и приемы усиления действительности. В этом смысле предлагаемая статья о точном определении действительности является только введением в дальнейшие подготавливаемые работы по данной теме.

Summary

Vodáková A.: Category of Validity in Sociology

Aspirations to the logical and semantic consistency of scientific theories and the endeavours of these to present an objective interpretation of reality are often thwarted by concepts currently used but insufficiently defined and specified. One of these — even if by far not the only one in sociology or sociological methodology — is *validity*.

If validity is defined at all, this is done either with the help of observation terms whose range is limited by the partial segment of sociological practice or, on the contrary, by applying semantically amorphous theoretical concept whose transformation into the language of observation, and thus also their relation to empirical operations, are remote and ambiguous. Validity, however, aspires to become a specific sociological quality, or otherwise: a valuation criterion of sociological gnoseology. Moreover, this multidimensional methodological category may represent a connecting link among various levels and aspects of sociological investigation and may facilitate a uniform approach to all fundamental methodological problems. This is why we consider it necessary to find an answer to the following question: Would it be possible to define and specify the content of this problematic category to an extent depriving it of its problematic character and to make it perform the function which, until now, it has only indicated?

The present paper is the first part of our attempt at answering this question. It is based on the semantic analysis of the current meanings of the term "validity" in different languages and on examining the reflection of these meanings in the sociological conception of validity. From this point view, the content of the concept is classified into ten semantic groups which are schematized and summarized in a simple diagram. This reveals, besides other things, the contradiction between two dominant semantic components of the concept — i. e. between the component denoting the permanent intrinsic value and quality and that which aims at a relative purposefulness and usefulness. The methodological centre of the concept is the component of provability, the dynamic and application aspect is represented by effectivity. The semantic analysis also involves an evaluation of

the adequacy of the term "valid" in its Czech translation.

The second chapter valuates the sociological definitions of validity as they appear in various types of methodological literature and with various authors. All general "textbook" definitions are vague and ambiguous in content, without being directly based on a concrete solution of validation problems. The analysis of more specific ways of defining validity with a view to a certain methodological problem or a certain technique of collecting information shows, first of all, the unevenness in utilizing and in working out the given sociological category.

Besides other things, content and formal defects of the definitions also signalize that defining does not supply an appropriate and adequate form of expressing the content of the validity category. This is confirmed by the justified choice of a more complex and more exacting method of gradual explication and specification.

In the last chapter, the general elements of all the applied modes of defining validity are summed up and the dominant ones are pointed out; on their basis, a triangular scheme of elementary questions is worked out: What do we ascertain? (What we think, presume we are ascertaining, what we want, intend to ascertain — reality, real differences or characteristics, etc.) How do we ascertain? (Truthfully, correctly, objectively, without errors, etc.) Why do we ascertain a particular datum and why have we chosen a certain method for this purpose? (What is the aim, the sense of research and what are the proofs of quality and adequacy.)

In its own specific way, the category of validity thus interferes with all the areas and stages of sociological research. Roughly and quite generally, it is the demand of relevancy on the aim of knowledge. However, in the process of concretizing and specifying the category, we must examine what this demand can be made on, and what the aim of knowledge can be. Consequently, it is necessary to consider the matter at various gnoseological levels and from various aspects, from the dialectical-materialistic sense of validity over its general functions (e. g. in observation communications, in the socialization of research findings) to the concrete validation criteria and methods. In this sense the present paper, concerned with defining validity, is only an introduction to further studies on the given theme which are being prepared.

Úvod

V současné době se hovoří — v souvislosti s odhalováním příčin malé efektivity sociologických výzkumů — mimo jiné i o nutnosti kritického zhodnocení dosud užívaných metod analýzy. Domníváme se, že v rámci tohoto zhodnocení by se však nemělo zapomenout i na doplňování metodologického aparátu o zatím málo známé metody, které v praxi sociologických výzkumů nebyly ještě použity. Můžeme mezi ně zahrnout i diskriminační analýzu, vhodnou pro řešení klasifikačních problémů. Ukazuje se zřetelně, že je třeba používat nových postupů pro třídění souborů do skupin, zvláště tehdy, máme-li početné soubory, v nichž jednotky jsou charakterizovány několika znaky nebo dokonce desítkami znaků. Klasifikace vyžaduje řadu přesně (nebo alespoň v jasných mezích) definovaných kritérií, kterými rozdělíme předměty našeho výzkumu do určitých skupin neboli tříd. Soubor kritérií musí být zvolen tak — má-li být klasifikace správná a logická — že vzniklé třídy, rozlišené na základě těchto kritérií, se navzájem vylučují a všechny dohromady pokrývají celé pole jevů, které jsou klasifikovány. Nejprostším typem klasifikace je rozdělení nějakého souboru do dvou tříd na základě vhodného výběru kritérií, která splňují již zmíněnou podmínku, že obě třídy se budou vzájemně vylučovat a tvořit uzavřený celek. Tomuto případu věnujeme nyní především pozornost a ukážeme použití multivariační diskriminační analýzy jako vhodného nástroje pro tento typ klasifikace v sociologii. Budeme se tedy zabývat zejména použitím lineárních diskriminačních funkcí. O kvadratických diskriminačních funkcích a vícenásobných diskriminacích, které se hodí pro složitější případy, se zmíníme pouze informativně.

Pro snažší pochopení diskriminačních funkcí jako klasifikační procedury uvedeme v druhé části statí i praktické použití, tak jak bylo provedeno při výzkumu hodnotových orientací mládeže.

Princíp multivariační diskriminační analýzy

Multivariační diskriminační analýza je statistická metoda umožňující tříditi jednotky do předem definovaných skupin na základě většího počtu znaků, které bereme současně v úvahu. Známe-li dvě skupiny jednotek, které můžeme zařadit do různých populací na podkladě dřívější zkušenosti, může se těchto skupin použít pro vytvoření kritérií klasifikace dalších jednotek. Tím může být současně dále posouzena a testována vhodnost původně navržené klasifikace.

Skupina definovaná K -znaky může být zobrazena jako shluk bodů v k -rozměrném prostoru. Druhá skupina, popsaná a určená týmiž K -znaky, se skládá z druhého shluku bodů. Diskriminační analýza představuje v podstatě výpočetní techniku, kterou určíme ($K - 1$) rozměrnou plochu (nadrovinu) oddělující nejvhodněji dva shluky bodů. Jednotka, o níž nevíme, kam ji zařadit, je klasifikována podle příslušnosti k té či oné skupině na základě toho, na kterou stranu plochy padne. Poloha dvou skupin je popsána k -rozměrnými souřadnicemi jejich multivariačních průměrů. Stupeň odlišnosti dvou skupin je měřen „vzdáleností“ mezi těmito „průměrnými“ hodnotami skupin. Pro názornost vyjádříme tuto představu pro měření dvou znaků A , B : jednotky, které jsou těmito dvěma znaky charakterizovány, mohou být znázorněny body určenými souřadnicemi x , y v rovině (viz obr. 1).

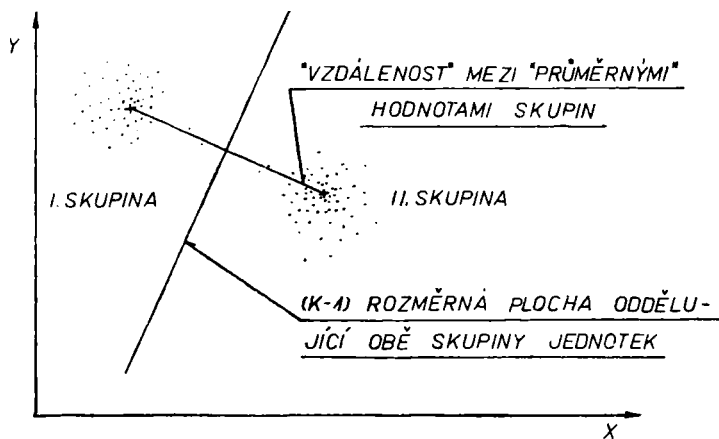
Soubor jednotek charakterizovaný mnoha znaky bude mít potom tvar elipsoidického shluku bodů, jehož rozměry jsou definovány velikostí rozptylu u každého znaku.

Některé z jednotek obou skupin mohou nabývat u některých znaků stejných hodnot. Tím se shluky dvou skupin bodů mohou v některém směru částečně prolínat. Čím jsou oba shluky zřetelněji separovány, tím spolehlivější je přiřazení dalších jednotek k jedné či druhé skupině.

Předpokládejme, že byla vybrána skupina jednotek o rozsahu N_1 a skupina jednotek

o rozsahu N_2 . Obě skupiny byly charakterizovány shodně K-znaky, přičemž symboly $\bar{x}_{1i}$, $\bar{x}_{2i}$ označují průměrné hodnoty znaků, kde indexy 1 a 2 označují příslušnost k první či druhé skupině a i označuje příslušný znak.

OBR. 1.

Diference mezi průměry bude $\bar{x}_{11} - \bar{x}_{21} = d_1$.

Pro každou skupinu vytvořme multivariační průměr, tedy

$$\lambda_1 \bar{x}_{11} + \lambda_2 \bar{x}_{12} + \dots + \lambda_k \bar{x}_{1k} = \bar{x}_1 \quad (1)$$

$$\lambda_1 \bar{x}_{21} + \lambda_2 \bar{x}_{22} + \dots + \lambda_k \bar{x}_{2k} = \bar{x}_2 \quad (2)$$

kde λ_i jsou konstanty, jejichž smysl či účel bude vyjasněn později. Uvažujme rozdíl těchto multivariačních průměrů

$$\bar{x}_1 - \bar{x}_2 = \lambda_1 d_1 + \lambda_2 d_2 + \dots + \lambda_k d_k = D^2 \quad (3)$$

Rozptyl hodnot D^2 bude

$$s_D^2 = \sum_{i,j} \lambda_i \lambda_j s_{ij} \quad (4)$$

kde s_{ij} jsou prvky společné kovarianční matice hodnot znaků pro oba soubory.

K posouzení souhrnné vzdálenosti ke všem znakům můžeme zvolit kritérium analogické Studentovu t-rozdělení

$$t_D = \frac{(\bar{x}_1 - \bar{x}_2)}{\sqrt{s_D^2 \left(\frac{1}{N_1} + \frac{1}{N_2} \right)}} \quad (5)$$

Nulovou hypotézu H_0 , tj. že tyto dvě skupiny jsou totožné ve všech svých zkoumaných znacích, zamítneme, když hodnota t_D bude dostatečně velká. Při tom se budeme snažit, aby konstanty $\lambda_1, \lambda_2 \dots \lambda_k$ byly zvoleny tak,

aby t_D bylo maximální. Maximalizace charakteristiky t_D vzhledem ke konstantám $\lambda_1, \lambda_2 \dots \lambda_k$ se provádí obvyklou matematickou metodou, tj. položíme derivaci rovnou nule a řešíme takto vzniklé rovnice. Získáme tím

soustavu k-rovnic, ze které můžeme určit konstanty $\lambda_1, \lambda_2 \dots \lambda_k$ tak, aby charakteristika (5) byla maximální.

Rovnice lineární diskriminační funkce R má potom tvar

$$R = \lambda_1 x_1 + \lambda_2 x_2 + \dots + \lambda_k x_k, \quad (6)$$

kde symboly $x_1, x_2, \dots, x_k$ označují znaky, které charakterizují klasifikované skupiny jednotek.

Neznámá jednotka je potom zařazena buďto do první, nebo do druhé skupiny dosazením hodnot K-znaků této jednotky do diskriminační funkce. Rozhodnutí o příslušnosti této neznámé jednotky k první nebo druhé skupině provádíme na základě porovnání její diskriminační hodnoty, získané již zmíněným dosazením hodnot K-znaků do rovnice (6), s hodnotou tzv. diskriminačního indexu R_0 . Diskriminační index R_0 , který tvoří jakousi „hranici“ mezi dvěma skupinami, nalezneme tak, že dosadíme místo hodnot $x_1, x_2 \dots x_k$ průměry hodnot znaků ze dvou skupin do diskriminační funkce.

$$R_0 = \lambda_1 \frac{\sum x_{11} + \sum x_{21}}{N_1 + N_2} + \lambda_2 \frac{\sum x_{12} + \sum x_{22}}{N_1 + N_2} + \dots + \lambda_k \frac{\sum x_{1k} + \sum x_{2k}}{N_1 + N_2} \quad (7)$$

Dosud nezotříděné jednotky potom zařazujeme podle toho, je-li jejich diskriminační hodnota menší či větší než hodnota R_0 . Je zřejmé, že diskriminační analýzy nelze použít, nejsou-li rozdíly mezi dvěma skupinami, které chceme oddělit, významné nebo jsou-li dokonce součástí téhož souboru. Je proto třeba testovat tento předpoklad rozdílnosti, aby bylo vidět, jak významný je rozdíl mezi průměry mnoha znaků dvou a priori vyčleněných skupin. Test významnosti lze odvodit z Mahalanobisovy zobecněné vzdálenosti D^2 , tzv. míry „vzdálenosti“ mezi multivariačními průměry dvou skupin jednotek, kterou spočteme dosazením příslušných hodnot do rovnice (3). Pro testování významnosti použijeme následující testovací charakteristiky

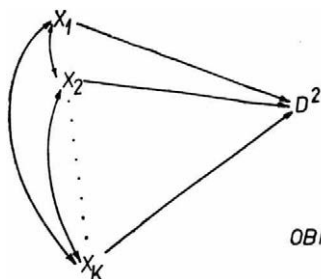
$$F = \frac{N_1 \cdot N_2 \cdot (N_1 + N_2 - k - 1)}{k(N_1 + N_2)} \cdot D^2, \\ \frac{N_1 + N_2 - 2}{N_1 + N_2 - 2}$$

kde k je počet znaků charakterizujících skupiny jednotek. Tato testová charakteristika má za předpokladu, že obě zkoumané populace jsou v těchto znacích identické, F – rozdělí o k a $(N_1 + N_2 - k - 1)$ stupňů volnosti.

O tom, do jaké míry přispívají jednotlivé znaky k celkové vzdálenosti mezi multivariačními průměry, se můžeme do jisté míry informovat použitím vzorců

$$\frac{\lambda_1 d_1}{D^2} \cdot 100$$

Toto procentuální vyjádření tedy umožňuje posoudit příspěvek zkoumaných znaků k velikosti D^2 . Takto stanovené příspěvky jednotlivých znaků k celkové vzdálenosti mezi multivariačními průměry zahrnuje nejen přímý vliv jednotlivých znaků na zmíněnou hodnotu D^2 , ale i vliv nepřímý, který se projevuje prostřednictvím ostatních znaků. Graficky si tuto situaci můžeme znázornit takto:

OBR. 2.

Pokud uvedeného způsobu použijeme k vyřazení nepodstatných znaků z celku použitých kritérií klasifikace, je situace komplikována často tím, že neznáme míru nezávislosti jednotlivých znaků navzájem. K tomu, do jaké míry je určitý znak významný pro rozlišení souboru, lze konstruovat i přesný test.

Někdy je vhodné se pokusit o přiřazení osob k a priori definovaným skupinám ne pomocí diskriminační funkce typu, který je popsán vztahem (6), ale pomocí funkce jiného typu.

Lineární diskriminační funkci nazýváme takovou funkci, která je lineární v hledaných koeficientech λ_i . Stanovení koeficientů u takové funkce vždy vede k řešení systému lineárních rovnic. Zvolení nelineární funkce, pokud jde o hledané koeficienty λ_i , vede k řešení nelineárního systému rovnic, což představuje po stránce numerické značné nesnáze.

Nicméně v literatuře někteří autoři hovoří o kvadratické diskriminační funkci. Tato funkce je lineární v koeficientech λ_i , ale nelineární v některých zkoumaných znacích x_i , podle kterých se provádí zařazování do předem zvolených skupin. Pro dva znaky x_1 a x_2 má taková diskriminační funkce tento tvar

$$R = \lambda_1 x_1 + \lambda_2 x_2 + \lambda_3 x_1 x_2 + \lambda_4 x_1^2 + \lambda_5 x_2^2 \quad (8)$$

Je patrné, že podobných funkcí, které budou nelineární ve znacích x_i , je možno konstruovat libovolné množství. O tom, do jaké míry bude lépe sloužit k diskriminaci zvolená funkce, např. kvadratická diskriminační funkce, nás bude informovat do jisté míry charakteristika D^2 . Čím větší je charakteristika D^2 , tím více je k ní příslušná diskriminační funkce vyhovující.

Ještě se stručně zmíníme o diskriminační analýze pro více souborů. V literatuře [1], [2] jsou popsány dva způsoby, kdy v [1] se řeší přiřazení dalších jednotek k a priori definovaným skupinám. V [2] je řešena tatáž úloha, ale kromě toho se ještě řeší spojení dvou či více skupin. Podrobnější popis těchto metod přesahuje rámec stati.

Ještě než přejdeme k praktickým ukázkám, je nutné upozornit na jeden z předpokladů aplikace diskriminační analýzy, kdy klasifikační kritéria musí být vyjádřena znaky, u nichž je smyslupné pracovat s charakteristikami, jako je průměr a rozptyl.

Konkrétní aplikace diskriminační analýzy

Použité příklady jsou převzaty, jak již bylo v úvodu poznamenáno, z výzkumu hodnotových orientací mládeže, kde diskriminační analýza byla použita při řešení dvou typů úloh:

1. Ověřit, zda verbálně vyjádřený postoj zkoumaných osob může být východiskem pro odhad jejich konkrétního jednání.
2. Porovnat sociální skupiny mládeže tak, abychom současně mohli stanovit společné a specifické znaky porovnávaných skupin.

První typ úlohy převedeme na klasifikační problém, kdy známe dvě skupiny, které na podkladě „dřívejších zkušeností“ můžeme zařadit do různých populací a které použijeme pro posouzení vhodnosti navržených klasifikačních kritérií.

V našem konkrétním případě jsme pracovali vždy se dvěma skupinami osob, které se lišily způsobem jednání, přičemž operacionálním vyjádřením způsobu jednání byl údaj, zda sledované osoby vykonávají či nevykonávají určitou činnost. Ověřovali jsme dále, nakolik verbální projevy osob týkající se příslušné činnosti odpovídají jejich konkrétnímu jednání. Jinými slovy, zda můžeme vypovídat o způsobu jednání, známe-li pouze verbálně vyjádřené postoje zachycené v dotazníku. Z hlediska klasifikace jsou skupiny osob, které se liší výkonem činnosti, zmiňovanými skupinami, o nichž víme, že je můžeme zařadit do různých populací na podkladě „dřívejších zkušeností“; testovanými klasifikačními kritérii jsou navrhované znaky (otázky), kterými zjišťujeme verbálně vyjádřené postoje.

Příklad 1:

Soubor učňů z jednoho pražského strojírenského závodu jsme rozdělili do dvou skupin podle toho, zda sledované osoby vykonávaly či nevykonávaly sportovní činnosti.¹ Obě skupiny byly shodně charakterizovány klasifikačními kritérii, tj. touto čtveřicí znaků:

X₁: Kdykoli sám(a) sportuji, pocituji radost z uspokojení svých zájmů.²

X₂: Považuji sportovní činnost z rozumných důvodů za velmi významnou, i když vždy neuspokojuje mé zájmy a při jejím výkonu nepociťuji bezpodmínečnou radost.

X₃: Za všech okolností usiluji, abych sám(a) sportoval(a).

X₄: Pokládám za velmi žádoucí získávat osobně též ostatní pro sportování.

Dále byla provedena klasifikace osob a stanoveny tyto charakteristiky:

- a) koeficienty $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, \lambda_4$;
- b) diskriminační index R_0 ;
- c) míra rozdílu mezi multivariačními průměry obou podskupin, tj. hodnota Mahalanobisovy vzdálenosti D^2 , která byla testována;
- d) hodnoty relativních parametrů.

Pro obě skupiny jsme vypočtené charakteristiky získali v následujícím tvaru:

Řešení soustavy rovnic

$$X(1) = -0,5400$$

$$X(2) = 0,1744$$

$$X(3) = -0,2728$$

$$X(4) = -0,7827$$

Mahalanobisova vzdálenost

$$1,013464$$

Diskriminační index

$$R_0 = -2,8009671$$

$$F = 1,596205$$

Stupně volnosti: 4 45

Relativní parametry³

$$0,2695619$$

$$-0,0594055$$

$$0,1922530$$

$$0,5975905$$

Hodnoty prvních čtyř řádků nám umožňují sestavit rovnici diskriminační funkce

$$R = -0,5400 X_1 + 0,1744 X_2 - 0,2728 X_3 - 0,7827 X_4,$$

¹ Tento fakt jsme zjišťovali prostřednictvím dichotomické otázky: Věnujete se pravidelně aktivnímu sportování? — ano — ne

Jelikož jsme i v tomto případě odkázání na výpověď respondenta (jejíž pravdivost nemůžeme kontrolovat), musíme si uvědomit, že v méně příznivém případě budeme zjišťovat pouze konzistentnost výpovědi respondenta.

² Dotazovaní vyjadřovali svůj souhlas či nesouhlas odpověďmi: 1 — zcela souhlasím, 2 — souhlasím, 3 — nevím, nemám názor, 4 — nesouhlasím, 5 — zcela nesouhlasím.

³ Součet hodnot relativních parametrů (s ohledem na znaménka) musí být vždy roven 1.

pomocí níž bychom mohli zařadit dosud neroztříděné jedince buď do jedné, nebo do druhé podskupiny.

Museli jsme se však ještě přesvědčit, zda rozdíl mezi multivariačními průměry D^2 je významný.

Porovnali jsme proto vypočtenou hodnotu testovací charakteristiky F s tabulkovou hodnotou pro $\alpha = 0,05$ a stupně volnosti $\gamma_1 = 4$ a $\gamma_2 = 45$. Potom $F = 1,596205 < F_{0,05; 4; 45} = 2,58$; nemůžeme tedy zamítnout nulovou hypotézu. To znamená, že rozdíl mezi multivariačními průměry není významný, nemůžeme proto použít diskriminační funkce pro zařazování osob do daných skupin a nemá ani smysl na základě hodnot relativních parametrů posuzovat podíl jednotlivých znaků na zjištěném rozdílu obou multivariačních průměrů.

Navrhovaná kritéria tedy nevyhovují požadavkům klasifikace. Představíme-li si osoby charakterizované danými kritérii jako body ve čtyřrozměrném prostoru, tvoří navzájem se prolínající shluky bodů, které není možno statisticky oddělit tak, abychom mohli rozhodnout, kteří jedinci sportovní činnost vykonávají a kteří ne.

Tím jsme prokázali, že v daném případě nemůžeme považovat verbálně vyjádřené postoje za východisko pro odhad konkrétního jednání sledovaných osob.⁴

Příklad 2:

Při rozdělení téhož souboru na jedince, kteří se zabývají činnostmi v zájmových kroužcích, a na jedince, kteří se jí nezabývají, jsme použili těchto klasifikačních kritérií.

- x_1 : Kdykoli se sám(a) podílím na klubovní činnosti, pracuji-li v zájmovém kroužku, pocituji radost z uspokojení svých zájmů.
- x_2 : Považuji z rozumových důvodů podíl na klubových činnostech a práci v zájmových kroužcích za velmi významné, i když vždy neuspokojují mé zájmy a nepocituji při nich bezpodmínečnou radost.
- x_3 : Za všech okolností usiluji, abych se účastnil(a) klubových činností nebo pracoval(a) v některých zájmových kroužcích a organizacích.
- x_4 : Pokládám za velmi žádoucí získávat osobně též ostatní pro účast na klubových činnostech či pro práci v zájmových kroužcích i organizacích.

Získali jsme tyto výsledky:

Řešení soustavy rovnic

$$\begin{aligned}x(1) &= -,2391 \\x(2) &= -,1836 \\x(3) &= -,7126 \\x(4) &= -,3201\end{aligned}$$

Mahalanobisova vzdálenost

$$1,178905$$

Diskriminační index

$$\begin{aligned}RO &= -3,2185364 \\F &= 3,365406\end{aligned}$$

$$\text{Stupně volnosti:} \quad 4 \quad 45$$

Relativní parametry

$$\begin{aligned}&,0948977 \\&,1050792 \\&,6630475 \\&,1369756\end{aligned}$$

Nejdříve se podíváme, zda rozdíl mezi multivariačními průměry je významný. Porovnáme-li opět hodnoty F a $F_{0,05; 4; 45}$, potom

$$F = 3,365406 > F_{0,05; 4; 45} = 2,58$$

tzn., že můžeme zamítnout nulovou hypotézu a považujeme tedy rozdíl mezi průměry, reprezentovaný hodnotou D^2 , za statisticky významný. Přistoupíme proto k další analýze uvedeného příkladu. Dejme tomu, že máme dvě osoby, o kterých dosud nevíme, kam je přiřadit, a kteří dosáhli těchto výsledků:

Osoba A	Osoba B
x_1 : 1	x_1 : 5
x_2 : 2	x_2 : 5
x_3 : 1	x_3 : 4
x_4 : 1	x_4 : 4

Hodnoty dosažených výsledků dosadíme do lineární diskriminační funkce

$$\begin{aligned}R &= -0,2391 x_1 - 0,1836 x_2 - \\&- 0,7126 x_3 - 0,3201 x_4\end{aligned}$$

Osoba A:

$$\begin{aligned}R_A &= -0,2391 \cdot 1 - 0,1836 \cdot 2 - \\&- 0,7126 \cdot 1 - 0,3201 \cdot 1 = -1,6390\end{aligned}$$

Osoba B:

$$\begin{aligned}R_B &= -0,2391 \cdot 5 - 0,1836 \cdot 5 - \\&- 0,7126 \cdot 4 - 0,3201 \cdot 4 = -6,2443\end{aligned}$$

⁴ V dalším postupu bychom tedy byli nuceni hledat takové formulační vyjádření otázek, které by

nám umožňovalo provádět odhady konkrétního jednání sledovaných osob.

Srovnáme-li diskriminační hodnoty R_A , R_B s hodnotou diskriminačního indexu, potom

$$R_A = -1,6390 > R_0 = -3,2185364$$

$$R_B = -6,2443 < R_0 = -3,2185364$$

Vidíme, že leží na opačných stranách indexu R_0 . Každá z obou osob tedy přísluší do jiné skupiny. Konkrétně by byly zařazeny do té skupiny, jejíž diskriminační hodnota⁵ leží na stejné straně diskriminačního indexu jako diskriminační hodnota zařazované osoby. Podíváme-li se na hodnotu relativních parametrů, je zřejmé, že nejvýznamnější podíl na zjištěném rozdílu mezi multivariačními průměry mají výpovědi o aspiracích, tzn. výpovědi týkající se znaku x_3 . Vyjádříme-li podíl na velikosti rozdílu v procentech, můžeme hovořit o 66,5 % ($0,6650475 \cdot 100 = 66,5$ %) podílu výpovědi o aspiracích. Podíly zbývajících výpovědí nepovažujeme za významné.

V tomto případě tedy navrhovaná kritéria vyhovují požadavkům klasifikace (zejména kritérium reprezentované znakem x_3), neboť představíme-li si opět osoby charakterizované danými kritérii jako body ve čtyřrozměrném prostoru, získáme takové shluky bodů, které budou statisticky oddělitelné tak, že je možno s jistou pravděpodobností rozhodnout, které z osob vykonávají činnosti v zájmových kroužcích a které ne. Můžeme proto příslušné verbálně vyjadřované postoje považovat za východisko pro odhad konkrétního jednání sledovaných osob.

Přejdeme nyní k ukázkám klasifikace v rámci druhého typu úlohy, kdy jsme chtěli porovnat sociální skupiny mládeže tak, abychom mohli zároveň stanovit společné a specifické znaky porovnávaných skupin.

Převědeme si tuto úlohu opět na klasifikační problém a budeme testovat významnost mezi a priori definovanými skupinami, které chceme prostřednictvím souboru klasifikačních kritérií oddělit, a současně posoudíme podíly jednotlivých kritérií na zjištěném rozdílu (bude-li ovšem rozdíl významný). Mírou rozdílu mezi skupinami je hodnota D^2 , tzv. Mahalanobisova vzdálenost, pro jejíž testování použijeme charakteristiky F. Podkladem pro posouzení příspěvků z jednotlivých kritérií k hodnotě D^2 jsou hodnoty relativních parametrů

Pracovali jsme s třemi a priori definovanými skupinami, tj. se skupinou středo-

školáků, učňů a dělníků. Klasifikační kritéria byla reprezentována 16 znaky $x_1, x_2 \dots x_{16}$. Za specifické znaky u porovnávaných skupin jsme považovali ty znaky, které podstatně přispívají ke zjištěným rozdílům mezi těmito skupinami. Ostatní znaky, které nejsou pro oddělování skupin podstatné a které můžeme z rovnice diskriminační funkce vyloučit, jsme zahrnuli mezi znaky společné.

Stejně jako v předcházejícím typu úlohy jsme získali následující charakteristiky:

- koeficienty $\lambda_1, \lambda_2 \dots \lambda_{16}$
- diskriminační index R_0
- míra rozdílu mezi multivariačními průměry obou skupin, tj. hodnota Mahalanobisovy vzdálenosti D^2 , která byla testována
- hodnoty relativních parametrů.

Příklad 3:

V rámci tohoto příkladu provedeme posouzení rozdílu mezi skupinami učňů a dělníků z jednoho pražského strojírenského závodu a zároveň stanovení specifických a společných znaků obou skupin, které byly charakterizovány 16 znaky $x_1, x_2 \dots x_{16}$. V následující tabulce jsou zahrnuty pouze hodnoty relativních parametrů a hodnota Mahalanobisovy vzdálenosti D^2 , neboť z těchto údajů jsme vycházeli při interpretaci výsledků a nepovažujeme již za nutné uvádět vypočtené údaje ve formě výstupů, tak jako v příkladech č. 1 a 2.

Při rozdělování znaků na společné a specifické jsme museli stanovit mezní hodnotu relativních parametrů tak, abychom mohli oddělit podstatné a nepodstatné znaky z hlediska jejich příspěvků k hodnotě D^2 . S tímto problémem jsme se již setkali v rámci příkladu č. 2, kde byla situace ovšem mnohem jednodušší, neboť znak x_3 se opravdu výrazně podílel na zjištěném rozdílu mezi multivariačními průměry.

Nepoužije-li výzkumník přesného testu pro řešení daného problému, je to otázka zkušeností, kdy posouzením většího počtu případů se získá představa o vhodné velikosti mezní hodnoty. Je vhodná i konzultace s odborníkem. Při tomto v podstatě arbitrárním postupu, kdy nejsou jasně vymezena pravidla rozhodování, mohou samozřejmě dojít dva výzkumníci k poněkud rozdílným závěrům. Přesto ale považujeme tento způsob posouzo-

⁵ Diskriminační hodnotu skupiny lze získat tak, že do diskriminační funkce dosadíme průměrné

hodnoty jednotlivých znaků, tzn. buď hodnoty X_{11} nebo X_{21} .

Klasifikační kritéria	Hodnoty relativních parametrů	Charakteristika znaků		Hodnota Mahalano- bisovy vzdá- lenosti D
		společný	specifický	
x ₁ : Získávat osobně též ostatní pro sportování po- kládám za velmi žádoucí	0,2171589		×	
x ₂ : Osobně získávat též ostatní pro uměleckou čin- nost pokládám za velmi žádoucí	-0,0281317	×		
x ₃ : Získávat osobně též ostatní pro vykonávání růz- ných zábavných, rekreačních a odpočinkových činností pokládám za velmi žádoucí	0,0541241	×		
x ₄ : Získávat osobně též ostatní pro tvorbu předmětů a pro sběratelství pokládám za velmi žádoucí	0,0645566	×		
x ₅ : Získávat osobně též ostatní pro účast na klubov- ých činnostech či pro práci v zájmových krouž- cích i organizacích pokládám za velmi žádoucí	0,0368444	×		
x ₆ : Získávat osobně též ostatní pro vážný vztah ke kamarádství pokládám za velmi žádoucí	-0,0282756	×		
x ₇ : Získávat osobně též ostatní pro vážný vztah k milenečce lásce pokládám za velmi žádoucí	-0,0204441	×		
x ₈ : Získávat osobně též ostatní k účtě vůči společ- nému životu s rodiči a sourozenci pokládám za velmi žádoucí	0,0349467	×		
x ₉ : Získávat osobně též ostatní k vážnosti vůči práci a ke studiu vlastního oboru pokládám za velmi žádoucí	-0,0544879	×		
x ₁₀ : Získávat osobně též ostatní pro zvyšování kvali- fikace a prohlubování znalostí ve studijním obo- ru pokládám za velmi žádoucí	-0,0444141	×		
x ₁₁ : Osobně získávat též ostatní, aby přispěli k pra- covnímu zlepšení ve svém oboru či zaměstnání, pokládám za velmi žádoucí	0,1186223		×	
x ₁₂ : Osobně získávat též ostatní pro účast na různých pracovních a odborných soutěžích pokládám za velmi žádoucí	0,2924604		×	
x ₁₃ : Přesvědčovat osobně též ostatní, že je důležité získávat informace týkající se každodenního politického dění, pokládám za velmi žádoucí	-0,1269813		×	

x ₁₄ : Přesvědčovat osobně i ostatní, že je důležité hlouběji pochopit ideologické problémy současného světa, pokládám za velmi žádoucí	0,0588662	×		
x ₁₅ : Přesvědčovat osobně i ostatní, že je důležité zúčastňovat se na činnosti mládežnických organizací, pokládám za velmi žádoucí	0,3710196		×	
x ₁₆ : Osobně přesvědčovat i ostatní, že je důležité zúčastňovat se na činnosti celospolečenských organizací, pokládám za velmi žádoucí	0,0511354	×		
				5,651573

Porovnáním hodnot F a $F_{0,05;16;83}$, kdy $F > F_{0,05;16;83}$, jsme se přesvědčili o statistické významnosti Mahalanobisovy vzdálenosti D^2 . Jsme tedy oprávněni pokračovat v rozboru výsledků.

vání podílu jednotlivých znaků na hodnotě Mahalanobisovy vzdálenosti D za vyhovující.

V našem případě jsme považovali za specifické ty znaky, jejichž podíl na „vzdálenosti“

D^2 byl větší než 10 %, tzn. $\frac{\lambda_1 d_1}{D^2} \cdot 100 > 10$ %. Rozdělení znaků do příslušných kategorií je zachyceno v tab. č. 1 (sloupec „Charakteristika znaků“).

Vidíme, že pouze menší část klasifikačních kritérií představuje specifické znaky porovnávaných skupin ($x_1, x_{11}, x_{12}, x_{13}$ a x_{15}), přičemž můžeme hovořit o 21,7 % podílu znaku x_1 , 11,9 % podílu znaku x_{11} , 29,3 % podílu znaku x_{12} , 12,7 % podílu znaku x_{13} a o 37,1 % podílu znaku x_{15} na zjištěném rozdílu mezi skupinami. Dosažených výsledků bychom mohli použít i při klasifikaci dosud nezařazených osob. Z rovnice diskriminační funkce můžeme nyní vyloučit ty znaky, které podstatně nepřispívají k hodnotě D^2 , tzn. společné znaky. Získáme tak následující tvar diskriminační funkce:

$$R = \lambda_1 x_1 + \lambda_{11} x_{11} + \lambda_{12} x_{12} + \lambda_{13} x_{13} + \lambda_{15} x_{15}$$

Prostřednictvím kritérií uvedených v tab. č. 1 jsme provedli klasifikaci ještě pro další dvojice předem vymezených skupin, tj. středoškoláci—učni a středoškoláci—dělníci. Zabývali jsme se otázkou, které ze sociálních skupin jsou při globálním pohledu relativně nejvíce a nejméně odlišné.

Příklad 4:

Chtěli jsme získat informaci o „stupni“ odlišnosti jednotlivých sociálních skupin mládeže. Vycházeli jsme z hodnot D^2 , které jsme potom porovnávali.

Středoškoláci—učni	$D_{1N} = 2,684505$
Středoškoláci—dělníci	$D_{2N} = 1,364499$
Dělníci—učni	$D_{3N} = 5,651573$

Porovnáním získáme nerovnost $D_{2N} < D_{1N} < D_{3N}$. Relativně největší rozdíl byl tedy prostřednictvím klasifikačních kritérií zjištěn mezi skupinami dělníků a učňů. Relativně nejmenší rozdíl byl naopak zjištěn u skupiny středoškoláků a dělníků.

Závěr

Ukázali jsme si jeden z možných způsobů řešení klasifikačních problémů při sociologických výzkumech. Diskriminační analýza není samozřejmě jediným nástrojem schopným řešit dané problémy. Existují i jiné klasifikační procedury, jako např. faktorová analýza (Q-technika), postupy numerické taxonomie ap. Praktické ukázky řešení mají potom především umožnit pochopení principů diskriminační analýzy a nikoliv sloužit jako striktní návod k její aplikaci.

Oblast možného použití této v sociologii dosud nepříliš známé metody analýzy je mnohem širší. Výzkumník se při analýze dat s problémy klasifikace často setkává, přičemž soubor osob, se kterým pracuje, je většinou charakterizován značným počtem znaků,

кdy tedy právě použití diskriminační analýzy může být oprávněné.

Je nutné si ale i uvědomit, že klasifikační problémy implikují i řadu dalších metodologických problémů, např. operacionalizace klasifikačních kritérií, vymezení skupin, do kterých budeme osoby zařazovat, atd. Tyto je třeba vyřešit pomocí i jiných analytických nástrojů. Rozhodne li se tedy výzkumník pro použití diskriminační analýzy, musí ovšem vzít v úvahu, že bude nucen se zabývat i jinými, zdánlivě s klasifikací nesouvisejícími úlohami, jejichž vyřešením se teprve vytvoří předpoklady pro vlastní klasifikaci.

Literatura

1. Anderson, T. W.: *An Introduction to Multivariate Statistical Analysis*. New York, John Wiley 1958.
2. Rao, C. R.: *Advanced Statistical Methods in Biometrics*. Research, New York, John Wiley 1952.

Резюме

Гольда Д. - Тошовский Я.: Дискриминационный анализ

В своей статье авторы показывают пример, как можно использовать дискриминационный анализ в решении классификационных проблем в рамках социологических исследований. Первая часть статьи является введением в теорию этого до сих пор малоизвестного в социологии метода. Указаны принципы дискриминационного анализа и в общем наброшены возможности его применения в оценке полученных данных. Прежде всего уделяется внимание линейным дискриминационным функциям

$$R = \lambda_1 x_1 + \lambda_2 x_2 + \dots + \lambda_k x_k,$$

тогда как квадратические дискриминационные функции и многократные дискриминации, годные к применению в более сложных случаях, обсуждаются только в информационном порядке. Употребленные примеры были заимствованы из исследования ценностных ориентаций учащейся и трудящейся молодежи, в котором дискриминационный анализ был использован в решении двух типов задач:

1. Проверить, может ли вербально выраженное отношение исследуемых лиц быть исходным моментом их конкретного поведения.

2. Сопоставить социальные группы молодежи таким образом, чтобы можно было в одно и то же время установить общие и специфические признаки сравниваемых групп.

В заключение статьи авторы подчеркивают, что дискриминационный анализ, конечно, не является единственным аналитическим орудием, способным решать данные проблемы, но в то же время приведенные примеры не представляют всю сферу возможностей его использования.

Summary

Holda D. — Tošovský J.: Discrimination Analysis

In their paper, the authors present an example of using the discrimination analysis in solving classification problems within the scope of sociological research.

The first part of the paper contains an introduction to the theory of this method which, so far, has been little known in sociology. It discusses the principles of the discrimination analysis and indicates the possibilities of its application in evaluating the data obtained. Particular attention is paid to the linear discrimination functions

$$R = \lambda_1 x_1 + \lambda_2 x_2 + \dots + \lambda_k x_k,$$

while the quadratic discrimination functions and multiple discriminations which may be adequately applied in more complicated cases are dealt with only for the sake of information. The examples introduced here were taken over from the research into the value orientations of studying and working youth, wherein the discrimination analysis was applied in solving the following two types of tasks:

1. to verify whether the subjects' verbally expressed attitude may serve as a basis for evaluating their concrete behaviour,

2. to compare the social groups of youth in a way enabling us simultaneously to determine the general and the specific features of the groups subjected to comparison.

In concluding their paper, the authors emphasize the fact that the discrimination analysis is by no means the only analytic instrument capable of solving the given problems and, simultaneously, that the examples presented do not cover the whole area of its application possibilities.

Antonín Vaněk: Příznaky krize manželské rodiny

Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1971, s. 350.

V roce 1971 vydalo Státní pedagogické nakladatelství obsáhlou práci Antonína Vaňky *Příznaky krize manželské rodiny*. Autor se zde zabývá tématem, o jehož aktuálnosti nemůže být pochyb.

Po zasvěceném úvodu prof. K. Gally autor sleduje vývoj problému a seznamuje čtenáře s názory na milostný a manželský život ve starověké Indii, v Řecku a v Římě, s pojetím manželství v křesťanské éře, s názory utopistů i s pojetím manželství u různých národů. Tím vytváří základnu k analýze současné rodiny a manželských vztahů, zejména pak toho jevu, který se dnes ve světové literatuře hodnotí jako krize rodiny. Již první kapitoly udiví čtenáře neobvyklou šíří materiálu, který autor shromáždil a který zařazuje řešení problému do tak potřebných komplexních vztahů, do vztahů, v nichž rozhodující roli — jak prokázaly poprvé v dějinách práce Marxe a Engelse — mají vztahy ekonomické, s nimiž ovšem významně ovlivňují formy manželství, sexuálního života, výchovy dětí a dalších aspektů rodiny i takové faktory, jako jsou náboženské představy lidí, národní tradice, stupeň kulturní vyspělosti té které společnosti, etnická a klimatická specifika atd.

Těžištěm Vaňkovy práce jsou kapitoly III a IV s názvy *Příznaky krize manželské rodiny* a *Jak předcházet manželské krizi*. I zde autor prozrazuje svoji širokou erudici a informovanost o literatuře teoretické a empiricko-výzkumné. Charakterizuje typické rysy takzvané sexuální revoluce a sleduje projevy erotiky a sexu v umělecké tvorbě i ve vědě. Pozornost věnuje i takovým vztahům, jako je vztah sexu a módy, vývoji promiskuity a prostituce i vývoji názorů na volnou lásku. Zvláštní oddíly práce analyzují problematiku zaměstnanosti žen, rodiny a populace i rozvodovost manželství.

Ve svých úvahách o obtížné oblasti prevence manželských krizí zdůrazňuje autor zejména takové faktory, jako je sexuální výchova, jejíž formy bohatě dokumentuje na řadě zemí, a uvádí i konkrétní informace o přednáškách a koncepci kursů k této problematice na vysokých školách. V práci dále poukazuje na dosud až zarážející neznalost antikoncepce, a to ve všech vrstvách i vyspělých společnostech. Filosoficky zajímavé jsou autorovy úvahy o problému, který bývá šířeji označován za

krizi emocionality v moderní společnosti a který v dimenzi práce je nazván „člověk a láska“.

Kniha vyúsťuje v závěry, které stručně shrnují hlavní myšlenky jednotlivých kapitol knihy.

Vaňkova kniha je prací marxistického teoretika. Proto je autorovi již v metodě cizí spekulace nad objektivní realitou, naopak, usiluje o analýzu materiální skutečnosti. Proto je mu cizí i oborová omezenost pohledu a programově ve všech kapitolách usiluje o komplexní přístup ke zkoumaným jevům. Proto je mu cizí i řešení problému „an sich“ a usiluje o sociotechnické vyústění, jímž by se práce velmi angažované zapojila do řešení těchto obtížných otázek v naší socialistické společnosti.

A právě proto, že jde o marxistickou práci, nezakrývá si autor oči před reálnými problémy, které se v naší společnosti váží na krizi rodiny. Takovým problémem je například obtížnost řešení takzvané dvojí role ženy, která — má-li realizovat svou rovnoprávnost — musí ji realizovat i — a především — ekonomicky. Avšak zaměstnání nezbavuje ženu její druhé sociální role — být matkou. Autor se obtížností harmonického spojení těchto dvou rolí seriózně zabývá (s. 82 i jinde) a problému zaměstnanosti žen věnuje zvláštní oddíl (s. 189).

Zaměstnanost žen u nás je jedna z nejvyšších ve světě (v současné době činí téměř 45 %), veškerého zaměstnaného obyvatelstva). To jen podtrhuje nutnost urychleného řešení služeb a promyšlení všech opatření, která by rozvíjela pozitivní prvky zaměstnanosti žen (zvyšování životní úrovně rodin, kulturní úrovně žen aj.) a odstraňovala prvky negativní (pracovní přepětí žen s dětmi, neurotizaci aj.).

V souvislosti s analýzou zaměstnanosti žen je zajímavý maďarský výzkum, který autor v práci cituje a který ukazuje, jak podstatně se zvýšil čas, který žena tráví s jinými muži během dne (kolegy v zaměstnání), a jak naopak tomu se podstatně snížil čas, v němž se mohou manželé věnovat sobě navzájem.

Patří k jednomu z kladů celé práce, že každá kapitola obsahuje řadu údajů z empirických výzkumů různých vědních oborů organizovaných v různých zemích v posledních letech. Právem tedy konstatuje prof. Galla ve svém úvodu, že Vaněk „zabírá do svého zorného pole data demografická (např. o sňatečnosti, rozvodovosti, populaci atd.), data z oblasti ekonomické (rodinný rozpočet, domácnost), právní (právo rodinné a manžel-

ské, právní možnosti rozvodů a rozluk), pedagogické (sexuální výchova, výchova k manželství a rodičovství), etnografické a etografické (mravy a zvyklosti shatečné, manželské, rodinné a sexuální, různé kultury ženy, soudy lásky, kultury mužnosti, panenství), sexuologické (formy sexuálního styku, předmanželský sexuální styk, ukájení sexuálního pudu, sexuální aktivita, zvrácenosti, antikoncepce), sociálně psychologické (vztah sexu a módy, sexu a studu, přátelství a sexuálních vztahů, různé druhy erotických lásek), psychologické (milostný cit), sociálně filosofické (názory na manželství, sexuální a rodinný život, jak se vyvinuly na poli filosofie, náboženských nauk, církevních předpisů, mravních kodexů, sociálních utopií) a estetické (projevy erotiky a sexu v umění)".

Je přirozeně možné mít i kritické připomínky k recenzované práci. Zdá se například, že autor se na některých místech nechal unést nesporně zajímavým materiálem, který řázen vedle zásadních poznatků a tezí působí nevyvážené (tak například na s. 88 případ J. Kennedyové, s. 91 citace z časopisu o oidiopovském komplexu apod.). Vzhledem ke stále rostoucí ekonomické angažovanosti žen by bylo asi účelné rozšířit v dalším vydání záběr právě tímto směrem, zejména rozšířením oddílu o zaměstnanosti žen, posílit historické zařazení některých problémů apod.

Vaňkova práce vyvolá nesporně široký čtenářský zájem již aktuálností svého tématu a jeho významností v celospolečenském kontextu, bohatostí pramenů a šifri poznatkového fondu, který zajišťuje každému čtenáři obohacení znalostí, a v neposlední řadě způsobem zpracování i kulturou jazyka, který udrží čtenářovu pozornost při studiu celé práce.

Autor končí svoji knihu těmito myšlenkami:

„Předpokladem vzájemného soužití manželů je láska. Její hodnota souvisela vždy s názorem na ženu-dárkyni života. Model lásky se tvořil jako jednota slasti a utrpení, lidskosti a vášně a později jako cit ke konkrétní osobě. Romantická láska se orientovala především na nedostitný sen. Láska je však cit a fyzické spojení. Zahrnuje přátelství, upřímnost, úctu, věrnost, přizpůsobivost, pochopení, porozumění, chuť do života, sílu k překonání obtíží, schopnost rozdělit se o starosti, umění odpustit a podat pomocnou ruku. O lásku se musí pečovat. Láska předpokládá osobní kvality, intelekt a morální normy. K lásce je zapotřebí rozumu i vůle. Láska je spjata s erotikou a štěstím, které samo je mnohorozměrné. Štěstí je především úspěch, jehož bylo dosaženo při produktivní práci člověka. Předpokladem štěstí je lidská aktivita a iniciativa zaměřená na přetváření světa. Manželská rodina je založena na lásce. Proto je to záležitostí zralých a odpovědných lidí.“

Vaňkova práce je příspěvkem k odpovědnému řešení problémů rodiny, které se týkají mnoha lidí v naší společnosti. Je zároveň cenným příspěvkem k rozvoji naší mladé marxistické sociologie.

Jaroslav Kohout

Živko Ošavkov: Sociologijata kato nauka (Sociologie jako věda)

Sofia, Nauka i izkustvo 1970.

Pod tímto titulem (*Sociologijata kato nauka*) vyšla v Sofii v roce 1970 práce předního bulharského sociologa Živko Ošavkova. Autor je významným marxistickým teoretikem, jehož práce je všeobecně uznávána nejen v Bulharsku a v zemích tábora socialismu, ale i mezi odborníky v ostatních zemích. (Svědčí o tom například i jeho funkce vicepresidenta Mezinárodní sociologické asociace.) Svou knihu *Sociologijata kato nauka* Ošavkov obhajoval v Sovětském svazu, kde získal titul doktora filosofických věd.

V recenzované knize navazuje Ošavkov na svou monografii o vztahu historického materialismu a sociologie (*Istoričeskijat materializm i sociologijata*). Již zde vyslovil svůj názor na oprávněnost sociologie jako samostatné nefilosofické vědy o společnosti. Toto pojetí se v nové práci *Sociologijata kato nauka* pokusil zdůvodnit, a to nejen již pouze silou abstraktních úvah, ale teoretickým rozbohem, který se opírá o výsledky několika rozsáhlých empirických výzkumů.

Ošavkova práce má 335 stran a je členěna do tří velkých kapitol věcného rozboru, v nichž se autor zabývá „sociologickou strukturou“ a strukturou sociologie jako vědy, dále pak sociologii a vědeckým řízením socialistické společnosti a konečně charakterem a metodologií sociologických výzkumů.

Český čtenář se již v první části práce setká s neobvyklým používáním pojmu „sociologická struktura“, které je vlastně pouze bulharským sociologům (Michajlov, Dimitrov, Dančev a další). Obsahem tohoto určení (*sociologičeskata struktura*) jsou hlavní oblasti společenského života, jmenovitě výrobní síly, výrobní vztahy, politika, právo, věda, morálka, umění, náboženství, způsob života, zdravotnictví, tělesná kultura, vzdělání, sebevzdělávání, jazyk, tisk a jiné prostředky komunikace. Každá z těchto hlavních oblastí má specifickou strukturu. Ošavkov pak dále klasifikuje „sociologickou strukturu“ ve dvou rovinách, v obecné a konkrétní.

Pokud jde o obecné určení „sociologické struktury“, pak

1. sociologickou strukturou rozumí vzájemné působení mezi hlavními oblastmi společenského života; společnost jako samostatné se rozvíjející systém;

2. sociologickou strukturou rozumí vztahy základních oblastí života společnosti a života jedince (zejména jde o působení materiální výroby, duchovní kultury, komunikace a řízení na život jednotlivce — s. 35).

Ošavkov dále charakterizuje sociologickou strukturu jako strukturu rozvinutou a nerozvinutou společnost. Za rozvinutou sociologickou strukturu pokládá strukturu společnosti na přechodu od socialismu ke komunismu. Této společnosti je vlastní struktura charakterizovaná dále uvedenými faktory, které jsou zároveň hlavním zájmem sociologického bádání. Jsou to: výroba, způsob života, politika, právo,

morálka, umění, věda, společenské řízení a vedení, jazyk, tisk, rozhlas, komunikace.

Strukturu sociologie odvozuje Ošavkov od specifičnosti sociologické struktury společnosti. Sociologie, právě tak jako společnost představuje systém s řadou subsystémů. Obecná sociologie je podle Ošavkova zcela vyjasněnou otázkou, neboť celkový systém sociologie se nazývá obecnou sociologií, zatímco o subsystémech „se ještě uvažuje“ (s. 83).

Při charakteristice struktury sociologie vychází autor z Engelsova požadavku adekvátnosti skutečnosti a metody poznání. Proto uvádí, že „struktura sociologie jako vědy je podmíněna specifikou společenské struktury, která je jejím předmětem“ (s. 83). Kritéria pro určení struktury sociologie jsou pak tato:

1. Jaká sociologická struktura — základní či regionální — je předmětem zájmu.
2. V jakém rozsahu se zkoumá základní a regionální struktura — v rámci celé společnosti, jednotlivé společenské formace či v rámci jednotlivé fáze té či oné formace.
3. Jak se zkoumá základní sociologická struktura rozvinutého či nerozvinutého typu — celkově či částečně.
4. Jaké zákonitě vzájemné působení mezi sociálními uskupeními, a zvláště komponenty regionální struktury jsou předmětem badatelského zájmu.

Podle těchto kritérií stanoví Ošavkov strukturu sociologie jako samostatné nefilosofické společenské vědy o „sociologické struktuře“ společnosti. Vymezuje ji takto:

1. Všeobecné metodologické problémy sociologie neboli úvod do sociologie.
2. Sociologie jednotlivých sociálně ekonomických formací.
3. Sociologie jednotlivé fáze té či oné sociálně ekonomické formace.
4. Sociologie jednotlivých stránek či hlavních oblastí společenského života.
5. Sociologie vzájemného působení mezi sociálními uskupeními.
6. Sociologie osobnosti.
7. Metodologie a metodika sociologického výzkumu společnosti (s. 84).

Ošavkov tento postup logicky dovádí od objektivních kritérií podmíněnosti vědeckého systému sociologie přes jeho klasifikaci až k učebnímu programu obecné sociologie. Do projektu učebnímu programu pak zahrnuje úvod a pět kapitol. Z toho jsou v úvodu tezevitě charakterizovány čtyři části:

- a) Předmět sociologie
- b) Struktura sociologie jako vědy
- c) Sociologie a ostatní společenské vědy
- d) Vznik a vývoj sociologie (s. 88)

Jednotlivé kapitoly zahrnují širokou problematiku od vztahu přírody a společnosti až po sociologické aspekty vědeckého řízení socialistické společnosti (s. 91—104). Na více než deseti stranách jsou ve stručných tezích shrnuty problémy, které si marxistická sociologie, a to nejen v Bulharsku, klade a které se Ošavkovovi podařilo systematicky shrnout do projektu výuky obecné sociologie.

Jde však jen o nástin problémů. V recenzo-

vané knize Ošavkov odpovídá pouze na některé z nich. Je však třeba zdůraznit, že jsou to problémy, které autor právem pokládá za nejdůležitější vzhledem k současnému stavu rozvoje socialistické soustavy a ke stavu marxistické sociologie. K takovým otázkám nepochybně patří i problematika, kterou autor zkoumá v druhé kapitole své knihy. Tuto část nazval *Sociologie a vědecké řízení socialistické společnosti*.

Zde výrazně vystupuje záměr autora soustředit poznatky o rozvinuté socialistické společnosti na předpoklady přechodu ke společnosti komunistické. Ošavkov zdůrazňuje potřebu plánovitého, proporcionálního a harmonického procesu tohoto přechodu, jeho dynamickou rovnováhu, které nelze dosáhnout bez vědeckého řízení společnosti. Realizaci vědeckého řízení společnosti chápe jako proces, který se uskutečňuje postupně a závisí především na dosažení takového stupně vývoje materiální výroby, kdy socialistické vlastnictví výrobních prostředků se mění v komunistické. K dalším podmínkám vědeckého řízení společnosti patří podle Ošavkova umění centrálního řízení a rozvoje příslušných oblastí vědy, zejména pak věd společenských (s. 106).

Vědecké řízení společnosti orientované na přechod ke komunismu se podle Ošavkova uskutečňuje ve dvou hlavních formách — ve formě vědecko-metodologického řízení na nejobecnější úrovni a ve formě konkrétního vědeckého řízení. První forma vychází ze základních poznatků marxisticko-leninské metodologie a zaměřuje se na řízení hlavních změn základních oblastí společenského života. Druhá forma pracuje s velkým množstvím vědeckých informací o jednotlivých oblastech života společnosti, o jejich vzájemném působení, vytváří vědecké prognózy a plány pro určité období.

Pokud jde o charakter vědeckého řízení společnosti, Ošavkov vychází z Leninovy teze o prvenství politiky před ekonomikou v procesu přechodu od kapitalismu k socialismu a zdůrazňuje, že politika má v této etapě prvenství nejen nad ekonomikou, ale i nad jinými oblastmi života společnosti. Z toho vyplývá i závěr, že vědecké řízení společnosti v období přechodu od kapitalismu ke komunismu má politický charakter (s. 110—111). Tento závažný poznatek by ovšem zasluhoval více než konstatování; bylo by jistě možné klasifikovat jednotlivá období přechodu od kapitalismu ke komunismu a ukázat na politický charakter vědeckého řízení společnosti v souvislosti s proměnami základních společenských vztahů.

Druhý paragraf části o vědeckém řízení společnosti se zabývá vztahem sociologie a budování rozvinuté socialistické společnosti. Ošavkov vidí přínos sociologie především v tom, že pro daný proces budování socialistické společnosti je již typické řízení opírající se o vědu. Takové řízení však není a nemůže být efektivní bez konkrétních informací o hlavních oblastech společenského života a o jejich vztazích, které vytvářejí celý systém společnosti. Takové informace poskytuje sociologie jako systém (s. 135). Sociologie ovšem

musí získávat a interpretovat především významné skutečnosti. Proto Ošavkov věnuje značnou pozornost způsobu získávání a interpretování faktů, otázkám metodologie a metodiky sociologických výzkumů.

V části, kde se autor zabývá otázkami metod, vymezuje především charakter konkrétních sociologických výzkumů. Správně poukazuje na to, že sociologické výzkumy se liší od ostatních sociálních výzkumů již proto, že je provádí samostatná nefilosofická společenská věda, sociologie, s cílem dosáhnout vědeckoteoretického zobecnění a praktických závěrů (s. 149). Autor dále zdůrazňuje i význam dialekticko-materialistické filosofie jako metodologické základny marxistických sociologických výzkumů, a to jako jejich další podstatný charakteristický znak (s. 155). Pokouší se pak shrnout hlavní požadavky dialektickomaterialistické filosofie na marxistický sociologický výzkum a utvrďuje známé názory na vztah filosofie a ostatních společenských věd.

Z hlediska specifičnosti sociologie je přínosem Ošavkovovy práce důslednost, s jakou v jednotlivých částech knihy hájí její pojetí jako samostatné nefilosofické vědy o společnosti. Toto stanovisko se promítá i do pojetí sociologického výzkumu, který autor nechápe pouze jako sběr dat, ale rovněž jako celkový sociologický poznávací proces od sběru dat k teoretickým závěrům a praktickým důsledkům (s. 165). Dokazuje to pak na konkrétních případech, zejména v kapitolách o stochastické metodě a o sociologické analýze a zobecnění.

Pozoruhodný je popis metody kvalifikace, který pojednává o metodě vypracování kombinované škály pro každou část základní rozvinuté sociologické struktury. Tato metoda měření sociální struktury byla prověřena při analýze dat výzkumů religiozity a výzkumu města a venkova, které prováděli bulharští sociologové v letech 1962 a 1967–1968.

Ošavkov ukazuje v pěti bodech, jak se vypracuje kombinovaná škála souhrnu základní rozvinuté sociologické struktury společnosti. Postup je tento:

- a) Mezi všemi ordinálními škálami dané části zvolíme ty, které v dostatečné míře vyjadřují podstatu části.
- b) Subdivize všech ordinálních škál se uspořádají podle významu jednotným směrem, např. sestupným.
- c) Ordinální škály se uspořádají stejným směrem.
- d) Veškeré takto uspořádané subdivize všech ordinálních škál dané části se vzájemně matematicky kombinují podle definovaného uspořádání.
- e) V případě, že některé či všechny ordinální škály nemají subdivize jen s pozitivní hodnotou, ale s pozitivní i negativní hodnotou, kombinují se nejprve subdivize s pozitivní hodnotou a subdivize s negativní hodnotou se v souladu s definovaným uspořádáním potom zahrnou do kombinace (s. 285).

Autor pak ukazuje množství podrobností daného postupu.

Celkově lze říci, že Ošavkovova práce je harmonicky budovaným dílem o sociologii,

na níž empirické a teoretické komponenty vytvářejí rovnováhu jejího předmětu. Zároveň však Ošavkov chápe sociologickou práci jako práci angažovaného oboru, kde teorie a empirie má svůj konkrétní historický obsah a smysl. Tím je pro Ošavkova orientace na praktické závěry, jimiž sociologie slouží harmonickému, plánovitému a proporcionálnímu postupu od socialismu ke komunismu.

Emanuel Pecka

Americká teorie řízení a organizace očima sovětského sociologa

D. M. Gvišiani: *Organizacija i upravlenije. Sociologičeskij analiz buržuaznych teorij.* „Nauka“, Moskva 1970, 378 s.

Vědeckotechnická revoluce se svým dopadem na všechny stránky společenského života vyvolala za poslední desítky let u vědců i praktiků Sovětského svazu enormní zájem o teorie organizace a řízení. D. M. Gvišiani, který spojuje vědecké zkoumání s praktickou činností ve vysoké státní funkci, se oblasti řízení věnuje systematicky řadu let. Ze studia ohromného množství materiálu i vlastních zkušeností z pobytu v USA čerpá jeho zatím nejrozsáhlejší dílo, podávající přehled soudobých teorií řízení a organizace, analyzovaných z marxistického hlediska.

Problémy řízení jsou centrem pozornosti vědců z různých oborů, pouze komplexní přístup má však při zkoumání naději na úspěch. Proto vedoucí úloha při výzkumu tohoto okruhu otázek patří marxisticko-leninské sociologii, která je právě charakterizována komplexností přístupu, která chápe podmíněnost sociálně ekonomických vztahů způsobem výroby převládajícím v dané společnosti. Marxistický výklad společenské reality umožňuje na vědecké bázi chápat rozvoj řízení jako zákonitý projev společenského procesu ve všech jeho rovinách.

V osmi kapitolách své knihy podává Gvišiani rozsáhlý přehled všech podstatných koncepcí teorie organizace a řízení i průmyslové sociologie. K orientaci v široké problematice používá osobitého dělení a zařazení složitého proudu často protikladných názorů do pěti hlavních škol: „klasické“, „human relations“, „empirické“, „sociálních systémů“, „nové“. Úvodem analyzuje autor v první kapitole funkci řízení jako základní objektivní funkci společenské výroby. Posledním slovem kapitalistické organizace řízení je systém amerického managementu, specifický výsledek aplikace nejmodernějších poznatků různých věd. Kritické zkoumání americké teorie i praxe má svůj význam i při plánovitě využívaní předností socialistické společnosti, kde jsou objektivní předpoklady pro maximální rozvoj výrobních sil i vztahů. Organizační a technické problémy řízení mají totiž přes odlišnost společenské základny řadu obdobných rysů.

Druhá kapitola je věnována analýze „klasické“ teorie organizace a řízení, jak ji představují především F. W. Taylor, H. Fayol a další. Tato škola se první snažila formulovat obecné principy řízení na základě mnoho-

stranných zkoumání dílčích výrobních činností. Nepřekročila však přitom mechanické pojetí struktury a procesu formování organizace, kterou pojímá jako uzavřený systém. Člověk v něm představuje pouze izolovanou ekonomickou jednotku. Významná role se přisuzuje racionalizaci výroby, poprvé se uvádí problém dualismu organizátorské a řídicí funkce, svázané na jedné straně s technologickým procesem a na druhé s činností lidí. Přes zjevné nedostatky v podcenění lidského faktoru a simplifikaci některých otázek (např. motivace) je klasická škola novátorskou především tím, že přistupuje k řízení jako k samostatnému vědnímu oboru. Dosáhla značných úspěchů při praktické aplikaci v průmyslových podnicích, kde našla v třicátých letech široké uplatnění.

Podcenění lidí a jejich významu ve výrobním procesu se stalo hlavním argumentem kritiků klasické školy. Ze snahy překonat tuto „omezenost“ vycházejí teorie „lidských vztahů“ (human relations), odrážející objektivní změny postavení a úlohy člověka v průmyslu. Autoři E. Mayo, F. I. Roethlisberger, W. T. Dickson a jiní nevytvářejí sice jednotnou školu, ale společně představují kritickou negaci taylorismu a nový přístup k problémům řízení. Pateticky vyhláší, že taylorovci „zapomněli na člověka“, a snaží se to napravit zkoumáním pocitů, postojů a názorů pracovníků. Rozhodující roli sehrály ve formulaci základních tezí „human relations“ výsledky známých Hawthornských pokusů, které byly shrnuty do závěrů, že

- člověk je sociální bytost
- přísná hierarchie a formalizace organizačních procesů neodpovídá přirozenosti člověka
- řešení problémů člověka je záležitostí managerů.

Význam učení „human relations“ je v objevu neformálních faktorů činnosti organizace a v koncentraci pozornosti na skupinové vztahy a hodnoty. Přitom se za základní a zcela nepochybný rámec přijímá kapitalistický řád, hodnocený jako systém schopný vyřešit své vnitřní antagonismy. Pro učení „human relations“ platí totéž, co napsal V. I. Lenin o taylorismu: jde o „vědecký systém ždímání potu“. Pro americkou teorii však přineslo nový základní pohled a řadu pozitivních výsledků, které je možno po kritickém rozboru využít.

Charakteristickým rysem dalšího směru, školy nazývané „empirická“, je výrazná pragmatická orientace, spojení s praxí a cíl nalézt závěry s praktickým významem. Různé proudy této školy jsou založeny na výzkumech, které provádějí celé týmy specialistů z různých odvětví — k sociologům se připojují technici, ekonomové, statistikové, psychologové. Společně se snaží vytvořit jednotnou, celistvou teorii řídicí činnosti. Do empirické školy zahrnuje Gvišiani také představitele průmyslové sociologie, ve které vidí především snahu o služebnost kapitalistickému systému prostřednictvím hledání konkrétních

prostředků ke zmírnění protikladů ve výrobě i prostřednictvím teorií o transformovaném kapitalismu. Vědecké řízení chápe většina teoretiků empirické školy jako praxi založenou na vědeckém základě, totiž na akumulovaných znalostech, formulovaných v souladu s obecnými jistotami a zákonitostmi. Vztah k ostatním disciplínám formuluje G. H. Symonds: „Věda o řízení potřebuje mnoho vědních oborů, včetně matematiky, ekonomiky, psychologie, sociologie, inženýrských znalostí. Zároveň s tím předpokládáme, že věda o řízení může existovat i odděleně, jako zvláštní věda... Je částí sociologie. Má blízko k ekonomii a politickým vědám, ale odlišuje se od nich. Věda o řízení není jen součet mnoha disciplín, ale nová, samostatná věda v rámci sociologie.“¹ Všichni představitelé se shodují v tom, že je management, umění řídit lidi, je specifickou oblastí skutečnosti i poznání. Komplexnost přístupu a samostatnost disciplíny je obecně přijímána všemi představiteli teorií managementu, kteří často sami v manažerských funkcích pracují a také propadají iluzím o jeho možné demokratizaci. Výzkumy prováděné stoupenci empirické školy a jejich závěry, týkající se klasifikace a analýzy funkcí řízení, organizace práce ředitele, optimálního spojení lidských a technických elementů řízení, jsou odrazem objektivních potřeb velkého strojního průmyslu a jsou poučné i pro organizaci výroby v socialistických podmínkách.

Další v pestré paletě amerických teorií řízení a organizace zahrnuje Gvišiani pod názvem „škola systémového přístupu“. Do jejího vzniku se promítá metodologická krize předcházejících koncepcí a vliv strukturálně funkcionální analýzy T. Parsonse, R. Mertona a teorie systémů L. Bertalanffyho. Zároveň je odrazem vývoje kapitalistického hospodářství, směřujícího k těsnému spojení se státem. Charakteristickým znakem je snaha nazírat sociální organizaci jako komplexní systém s řadou podsystémů, k nimž se pak vztahuje individuum, formální a neformální struktura, statusy a role. Centrálním pojmem je vazba, hlavními procesy jsou komunikace, rovnováha a rozhodování. Komunikace je pojímána jako metoda, jejímž prostřednictvím se vyvolává činnost v různých částech systému, a zároveň jako prostředek kontroly a koordinace. Rovnováha je vysvětlena jako mechanismus stabilizace organizace i adaptace k měnícím se podmínkám. Rozhodování je potom prostředkem regulace a strategického vedení. Hlavním integrujícím faktorem organizace je cíl, daný všem a specifický pro každou z nich. Silný vliv Parsonse je zřejmý i z pojetí sociální organizace jako instrumentální instituce, tj. sociálního systému organizovaného k dosažení cílů a složeného z činností, vzájemných vztahů a sociálního chování.

Hlavním představitelem školy a jedním z nejserióznějších teoretiků vůbec je C. Barnard. V dílech *The Functions of the Executive* a *Organization and Management* usiluje o vytvoření celistvé teorie pomocí komplexní metody založené na spojení filosofie, politických

¹ Symonds, G. H.: *The Institute of Management Sciences: Progress Report*. „Management Science“, 1957, č. 2, s. 121 — In: Gvišiani, s. 174.

věd, ekonomiky, sociologie, psychologie, logiky a fyziky. Všechny organizace (kromě státu a církve) charakterizuje Barnard jako dílčí systémy vědomě koordinovaných činností dvou nebo více částí. Velký význam pro fungování organizace přisuzuje motivaci chování lidí a rovnováze mezi „vkladem“ (tj. vloženou činností) a získaným uspokojením. Materiální motivaci považuje za působivou jen do doby, než člověk dosáhne existenčního minima. Potom je jeho aktivita stimulována spíše zajímavostí práce, pracovními podmínkami, možností participace a stykem s ostatními pracovníky. Barnardovy názory byly obohacem učením o efektivnosti organizace, problémů autority a plánování. Jeho hluboké pochopení složitosti organizačních procesů zaslouží ocenění i u marxistických teoretiků.

Problém rozhodování je stěžejním tématem u autora, který z Barnarda vychází a doplňuje ho o psychologické a teoreticko-gnozeologické aspekty zkoumaných procesů, u H. Simona. Organizace je pro něho systém, ve kterém lidé přijímají rozhodnutí, přičemž prvotním rozhodnutím je rozhodnutí participovat na činnosti organizace. Simon se dále zabývá procesem identifikace jednotlivce s organizací, mechanismy vlivu, ideálním schématem fungování organizace, ve které aktivity všech členů jsou motivovány snahou přispět k vyšší efektivnosti. Specifikum řízení lidí se snaží vystihnout pomocí motivů determinujících „podcíle“ a tyto dílčí cíle pak formulovat tak, aby byly nejen eufunkční vůči organizaci, ale také přijatelné pro jednotlivce. Podobně jako March konstatuje i Simon existenci disfunkčních konfliktů, jejich řešení (ostatně nemožné v rámci kapitalistického systému) však nenalézá.

V systémovém přístupu vidí američti autoři tendenci k realistické syntéze, pojímající organizaci jako složitý komplex vzájemně závislých proměnných a člena organizace jako jednu z proměnných veličin v systému. Pozitivní přínos školy je v adekvátním odrazu změn charakteru výroby i práce, v užití nových metod řízení, v syntetickém, komplexním přístupu k analýze organizace. Významný je i rozbor mechanismu fungování organizačního systému a nových aspektů vztahu člověk-stroj v probíhající vědeckotechnické revoluci. Zásadním omylem všech představitelů, bez ohledu na jejich dílčí odlišnosti, je ztotožnění sociálních vztahů ve výrobě (tzn. ekonomické základny) s organizací výrobního procesu, podmíněnou technickými parametry, a ignorace vztahů vlastnických.

Šestá kapitola rozsáhlé knihy se vyrovnává s jedním z nejnovějších amerických směrů, s „novou školou“ teorie řízení. Její představitelé přinášejí osobitý vklad k systémové analýze, kterou aplikují na velké technické celky a vztah člověka a stroje. Ke zvláštnostem těchto koncepcí patří spojení s kybernetikou a používání týmové metody, která soustřeďuje všechny odborníky mající vztah k danému problému, zejména pokud ovládají exaktní metody a jsou tak oproštěni od jednostranného přístupu, vlastního dílčím vědeckým disciplinám. S aplikací matematických metod na

řízení je těsně spjata velká oblast popisu, analýzy a modelování složitých mnohoetapových operací — systémy CPM (Critical Path Method), PERT (Program Evaluation and Review Technique) a jejich modifikace spojené se širokým využitím samočinných počítačů. Od začátku padesátých let dochází v USA k aktivnímu vyhledávání exaktnějšího vymezení specifika takových úkolů, které předpokládají použití matematických metod. V rámci teorií řízení se vyděluje další samostatná vědecká disciplína. Hlavní pozornost je v ní soustředěna na proces rozhodování, které je pokládáno za jádro řídicí činnosti, na formování principu výběru a vypracování kritérií kvality. Teorie se orientuje buď na matematické modelování procesů rozhodování v té podobě, v jaké jsou realizovány ve skutečných podmínkách, nebo na rozpracování algoritmů umožňujících získat optimální řešení (statistické rozhodování, teorie her). Oba směry využívají matematickou logiku a statistiku, lineární programování a podobně.

K téže škole lze připojit i ekonometrický přístup k analýze a programování řídicích procesů, preferující ekonomickou stránku činnosti systémů, tedy kvantifikaci a modelování ekonomických jevů. Všechny se ve velkém rozsahu uplatňují nejen u jednotlivých firem, ale i ve státních organizacích. Používají se pro sestavení rozpočtu národohospodářského optima a k pokusům regulovat národní hospodářství. Takové pokusy se ovšem v praxi dostávají do konfliktu s kapitalistickým systémem výroby. Podobně jsou využívány i expertizy odborníků z různých vědeckých oborů. Zájem o ekonomické i sociální prognózy vede k rozpracování dalších systémů, jako jsou PATTERN (Planning Assistance Through Technical Evaluated Relevance Number), FAME (Forecasts and Appraisals for Management Evaluation) a další. Každá z těchto tendencí se snaží rozřešit problémy spojené s plánováním. Dochází k odhalování a uplatňování nových technických prostředků, automatických strojů, v poslední době zejména systémového přístupu spojeného s kybernetikou a teorií automatického řízení, založenou na matematické teorii obecných systémů (Forrester, Bertalanffy). Teorie nové školy jsou plodné ve své snaze překonat úzký empirismus a přinášejí i pozitivní vklad metodologii v systémovém přístupu, který je možno chápat jako konkretizaci dialektického principu vzájemné závislosti jevů. Staví do středu zájmu vážné problémy řízení v širokém pojetí, vlastními kybernetice, a odpovídají tak objektivním potřebám vědeckotechnického rozvoje, který vede nejen k automatizaci výrobních procesů, ale řízení a organizace obecně.

Předposlední kapitola knihy je věnována perspektivám rozvoje řídicí činnosti, jak je vidí američtí teoretikové. Gvišiani komentuje četné diskuse, které vedou představitelé jednotlivých škol a směrů. Protiklady mezi nimi jsou odrazem antagonistického charakteru kapitalistického zřízení, ve kterém racionalizace znamená specifickou formu vykořisťování. Zároveň však přinášejí tyto koncepce řadu pozoruhodných objevů a postřehů z řízení vel-

kých výrobních celků. I někteří američtí autoři kriticky hodnotí obecný význam teorie řízení a její úroveň konstatováním, že věda o řízení je teprve ve stadiu formování (například H. Leavitt). Přesto doznala vysokého stupně institucionalizace, věnují se jí celé vědecké ústavy, přednáší se na universitách, stala se součástí teoretické výbavy manažerů.

V posledních letech vyzdvihují teoretikové zejména význam informací. Chápu je jako

- techniku rychlého zpracování velkého objemu poznatků
- aplikaci statistických a matematických metod v procesu rozhodování
- modelování a využití elektronkových počítačů.

Aplikace nové informační techniky způsobí podle předpovědi zásadní strukturální změny v řízení, takže vedoucí bude nucen přijímat i rozhodnutí dotýkající se negativně jeho osobních zájmů a kontrola rozhodování na nižších stupních bude centralizována.

Jeden z posledních pokusů o formulování obecných perspektiv řízení a organizace obsahuje stať J. M. Bergeyho a A. C. Slovera:²

budoucí řídící pracovník bude mít lepší znalosti ve společenských vědách;

specialisté na počítačací stroje se nestanou novou řídící elitou přesto, že část rutinních administrativních funkcí převezmou samočinné počítače;

v zásadních národohospodářských opatřeních bude hrát velkou úlohu stát;

universities jako centra přípravy budou vybavovat řídící pracovníky komplexem obecných formalizovaných vědomostí;

vedoucí se budou muset orientovat na rozvíjení dlouhodobého potenciálu organizace v souvislosti se sociálním prostředím doby; vedoucí se v důsledku použití počítačů stanou objektivnější při přijímání rozhodnutí;

organizační struktury nebudou tak pyramidální;

jednou z hlavních povinností vedení se stane dlouhodobé plánování;

přestože zisk zůstane hlavní hnací silou, bude se silně uplatňovat také vliv sociálních problémů a jejich řešení.

Je třeba poznamenat, že některé z prognóz jsou běžně uplatňovány v socialistickém systému řízení. Prognózy většiny autorů odrážejí

skutečnost, že tzv. lidský problém v organizaci se stává nejostřejším protikladem v kapitalistickém způsobu řízení. Naděje na jeho vyřešení pomocí „demokratického managementu“ a různých forem participace zůstávají nesplněny.

Z kritiky abstraktnosti postulatů v koncepcích americké teorie řízení a organizace se dostávají někteří autoři až k extrémně nihilistickému pojetí teorie vůbec a ke zjednodušení problematiky na empirické dílčí vědní obory (G. S. Odiorne). Existencialismus v americké teorii organizace je symptomem nemožnosti vědeckého přístupu, pokud je založen na buržoazních společenských vztazích.

Závěrečná část knihy se týká ideologické funkce amerických teorií, které jsou ve většině případů apologetikou kapitalistického systému. Zásadní chybou jednotlivých koncepcí i teorie jako celku je nedostatek důsledně vědeckého přístupu, který umožňuje marxistické pojetí dějin. Formulace vědecké teorie může být úspěšná pouze při všestranném využití výsledků dílčích věd, které ze svých hledisek zrcadlí problematiku společenské organizace. Mnohostrannost a složitost objektu si vynucuje vedle komplexnosti přístupu také použití nejnovějších metod exaktních věd, které jsou neslučitelné se subjektivně omezeným přístupem k řešení společenských úkolů. Jedinou správnou cestou k vědeckému podložení problematiky řízení a organizace je aplikace marxisticko-leninského učení o zákonitostech společenského vývoje a vytvoření vědecké teorie představující komplexní vědění o objektivních procesech společnosti. Poznání a kritické využití všech pozitivního, co je obsaženo v amerických koncepcích organizace a řízení, kde se vedle antagonismu systému odrážejí ve značné míře objektivní potřeby vysoce rozvinuté výroby, je vážným úkolem marxistických vědců.

Hloubka informovanosti a rozsáhlost kritické analýzy soudobých amerických teorií organizace a řízení, jak je podána v recenzované knize, nemá v marxistické literatuře obdoby. Snad je možné s autorem polemizovat v jednotlivostech (hodnocení G. Friedmanna, pojetí průmyslové sociologie), celek však tvoří neobyčejně zasvěcenou studii, objektivně seznamující čtenáře se všemi významnými autory a jejich koncepcemi. Vydání díla v češtině by bylo jistě záslužné a nesporně by obohatilo literaturu tohoto oboru.

Jitka Havlová

² Podle Bergey, J. M.—Slover, R. C.: *Administration in 1980* s. Advanced Management Journal, 1969, č. 3 — In: Gvišiani, s. 320—321.

Porada zástupců filosofických a sociologických časopisů v Berlíně

Ve dnech 20. — 24. března 1972 se konala v Berlíně tradiční každoroční porada zástupců filosofických a sociologických časopisů evropských socialistických zemí. Porady se zúčastnili:

- za NDR — ss. Rupprecht, Hahn, Kosing, Eichhorn, Ley, Weidig;
- za SSSR — ss. Frolov, Gott, Kedrov, Kelle, Singaruk, Ševčenko;
- za PLR — ss. Kuczyński, Markiewicz, Kukiewicz, Guranowski;
- za ČSSR — ss. Netopilík, Zelený, Pomaizl, Münz, Roško;
- za MLR — ss. Mátrai, Szigeti, Wirth;
- za RLR — ss. Nicuța, Chețan, Giurdariu;
- za BLR — ss. Vylov, Mizov, Radov;
- za FSRJ — s. Petrović.

Na programu porady bylo posouzení dvou materiálů předložených německými soudruhy: *K dialektice vývoje socialistické společnosti* a *Sociologické problémy vývoje dělnické třídy při výstavbě vyspělé socialistické společnosti* (M. Lötsch a R. Weidig).

„Filosofický“ referát se v první své části zabýval materialistickou dialektikou jako filosofickým základem vědeckého komunismu. Odmítl jak abstraktní teoretizování, neopírající se o konkrétní, historickomaterialistickou analýzu reálných sociálních procesů, tak empiristický popis jevů nebo pragmatický postoj k teorii. Při všech ohledech k specifickým národním podmínkám podtrhl obecné zákonitosti výstavby socialismu jako světově historického procesu. Vyzvedaje důsledně materialistický, konkrétně historický, kriticko-revoluční a internacionalistický charakter marxistické filosofie jako teorie a metody revolučního myšlení a jednání, ukázal na falešnost pokusů nahradit materialistickou dialektiku kybernetikou, teorií systémů, matematickou logikou, zredukovat ji pouze na filosofickou metodu poznání, omezit ji na pouhou gnoseologicko-teoretickou a logicko-metodologickou analýzu teoretického vědění, tak aby byla znehodnocena jako světový názor dělnické třídy a „odideologizována“. Proti subjektivizujícím tendencím je nutno zdůraznit objektivní zákonitosti jako základ cílevědomého jednání lidí; proti tendencím k objektivismu pak aktivní uvědomělou revoluční činnost, bez níž je vybudování socialismu a komunismu nemožné.

Druhá část referátu se zabývala historickým místem socialismu a dialektikou komunistické společenské formace. Vývoj socialistické

společnosti a její přechod ke komunismu je nový typ dialektiky společenského vývoje. Objektivní dialektika zde nepřestává působit — vývoj se i tady uskutečňuje odhalováním a překonáváním rozporů. Ovšem tato dialektika se nemůže prosadit živelně za zády lidí, nýbrž pouze uvědomělou, plánovitou prací. Socialismus a komunismus jsou dvě fáze, dva nutné vývojové stupně jedné, komunistické společenské formace. V obou působí základní ekonomický zákon, podle něhož výroba je řízena plánem a slouží uspokojování materiálních a kulturních potřeb lidí a všestrannému rozvoji lidské individuality a společenských vztahů. Společnost je plánovitě řízena a účast pracujících na řízení se stále rozšiřuje. Politicko-ideologickým a světónázorovým základem vývoje společnosti je marxistickoleninská ideologie. Socialismus je nižší fází komunistické formace s nižším stupněm zralosti výrobních sil a ekonomie, společenských poměrů i společenského vědomí. Není ještě dosaženo jednotného společenského vlastnictví výrobních prostředků, což se odráží v existenci sociálních tříd a vrstev a v rozdílu jejich pracovních i životních podmínek i ve způsobu života. Existují ještě podstatné rozdíly mezi městem a venkovem, mezi průmyslovou a zemědělskou prací, mezi prací duševní a tělesnou, jež jsou spjatý s rozdíly v příjmech, v potřebách a možnosti uspokojovat je, s rozdíly v úrovni vzdělání a kultury. Společenské poměry jsou ještě charakterizovány třídními vztahy, sociální diferenciací a jinými stopami kapitalistické minulosti. Řízení společnosti je za těchto okolností nutné politické; výrazem toho je především existence socialistického státu. V komunismu se na základě vyššího stupně rozvoje výrobních sil a produktivity práce vytváří jednotné společenské vlastnictví výrobních prostředků, rozdíly mezi sociálními třídami a vrstvami zmizí, uskuteční se úplná sociální rovnost; společnost bude sociálně homogenní. Řízení společnosti nabude (ovšem až po zničení imperialistického systému ve světě) nepolitický charakter všeobecné společenské samosprávy.

Při všech rozdílech mezi socialismem a komunismem jde o fáze, stupně zralosti jedné a téže společenské formace, jež proto nesmí být stavěny proti sobě a vzájemně odtrhávány, tím spíše, že je mezi nimi plynulý přechod. Vývoj socialismu a komunismu je nevyhnutelně dlouhodobým procesem, který má internacionální charakter a jehož základní zákonitosti mají všeobecnou platnost.

Také vývoj první, socialistické fáze má své etapy: etapu vybudování základů socialismu (přechodné období od kapitalismu k socia-

lismu), etapu budování vyspělé socialistické společnosti, etapu vyspělé socialistické společnosti a jejího postupného přechodu ke komunismu. Tyto etapy rovněž přecházejí plynule jedna v druhou. Zvláště v zemích, které se mohou opírat o předchozí zkušenosti a pomoc druhých, se vzájemně prolínají a probíhají rychleji.

Třetí část byla věnována některým aktuálním problémům vyspělé socialistické společnosti. Také v socialismu a komunismu zůstane materiální výroba rozhodující podmínkou existence společnosti, „říši nutnosti“, jež bude základem „říše svobody“, tj. rozvoje lidských schopností, ležícího vně výroby a nesloužícího uspokojování potřeb, nýbrž zaměřeného na univerzální vývoj lidského individua jako samoučel. Volání „méně ekonomie — více humanismu“ směřuje k nahrazení tohoto reálného marxistického humanismu romantickou utopií. Rozvoj socialistického hospodářství je rozhodujícím předpokladem pro harmonický rozvoj všech sfér společnosti, včetně důležité stránky socialistického uvědomění všech pracujících. Rozvinutá socialistická společnost je charakterizována růstem vedoucí role dělnické třídy a její marxisticko-leninské strany. Je třeba teoreticky studovat, jak tato rostoucí role může a musí být stále uvědomělejší a účinnější prosazována.

V socialistické výrobě se uskutečňuje pronikavý intenzifikační proces. Bez rostoucího socialistického zvládnutí vědeckotechnické revoluce není možné dosáhnout smyslu a cíle socialismu. Pouze socialismus umožní plné rozvinutí vědeckotechnické revoluce, jejíž každý krok musí být uváděn v zásadní soulad s hlavním cílem socialismu, musí sledovat zdokonalení a rozvinutí socialistického charakteru práce, musí se stát nástrojem zvyšování materiální i duchovně kulturní úrovně pracujících a sblížení tříd a vrstev. Vědeckotechnická revoluce vyžaduje předstih v systému sociálního vzdělávání a výchovy. Vědeckotechnická revoluce nevede ke konvergenci antagonistických společenských systémů: naopak, dává vystoupit jejich kvalitativním rozdílům. Snahy přistupovat k problémům vědeckotechnické revoluce nepoliticky, „odideologizovaně“, z technických pozic jsou falešné. V rozvinuté socialistické společnosti silí proces sblížení tříd a vrstev, spojený se zmenšováním neantagonistických rozporů a podstatných rozdílů mezi městem a venkovem, průmyslovou a zemědělskou prací, mezi prací fyzickou a duševní. Pro teorii je tu velký úkol studovat vnitřní rozpory a rozdíly socialismu, například ve způsobu práce, úrovni vzdělání a vědomí, v kulturní úrovni, v celém způsobu života různých sociálních tříd, vrstev a skupin. Je třeba mít na paměti, že vyšší vzdělání, vyšší příjmy a blahobyt nevedou automaticky k vyššímu socialistickému uvědomění.

V rozvinuté socialistické společnosti vzrůstá význam politického vedení dělnické třídy, její marxisticko-leninské strany, socialistického státu. V dialektice socialistické základny a nadstavby je kvalitativně nové to, že nadstavba se stává nástrojem uvědomělého ří-

zení společnosti podle plánu. Prosazení objektivní historické mise dělnické třídy vyžaduje stálou přesnou analýzu komplexu vnitřních a vnějších třídních vztahů socialistické společnosti, exaktní hodnocení vzájemného poměru tříd a vědecké rozpracování revoluční strategie a taktiky třídního boje.

V rozvinuté socialistické společnosti zesiluje v celospolečenském měřítku role a význam subjektivního faktoru, spočívajícího především v socialistickém uvědomění a organizovanosti dělnické třídy a všech pracujících, vyžadující rostoucí odbornou kvalifikaci a stále vyšší nároky na politicko-ideovou úroveň, na schopnosti vést a na společenskou aktivitu. Základním úkolem rozšiřování, upevňování a rozvoje socialistického uvědomění je úkol výchovy k vědeckému světovému názoru marxismu-leninismu u všech pracujících.

Všechny tyto náročné úkoly je možné splnit jen pod pevným vedením marxisticko-leninské strany.

*

Druhý referát (M. Lötsch a R. Weidig) postavil jako základní úkol sociologického výzkumu v socialistických zemích analýzu dalšího kvalitativního rozvoje dělnické třídy, růstu její vedoucí role a rozvoje její struktury v procesu výstavby rozvinuté socialistické společnosti.

Dělnická třída je těsně spjata se socialistickým lidovým vlastnictvím a s průmyslem, stavebnictvím a dopravou, rozhodujícími odvětvími socialistického národního hospodářství. Je nejorganizovanější a nejdisciplinovanější třídou společnosti, což je podmíněno vysokým stupněm zespolečenštění výroby, charakterem práce i vedoucí rolí marxisticko-leninské strany. Je nejpočetnější třídou, zahrnující většinu pracujících; koncentruje se především v centrech materiální výroby. Její síla je ve vědeckém světovém názoru marxismu-leninismu. Zájmy a potřeby dělnické třídy odpovídají objektivním potřebám společenského vývoje a základním zájmům třídy družstevních rolníků a ostatních pracujících vrstev. Charakter a zájmy dělnické třídy jsou internacionální. V další vývoji bude stoupat uvědomělost, politická aktivnost a společenský vliv dělnické třídy. V souvislosti s rozvojem socialistického charakteru práce, s rostoucím zespolečenštěním výroby a vzrůstající účastí dělníků v plánování a řízení výroby i celé společnosti se bude zmenšovat rozdíl mezi fyzickou a duševní prací a mezi kvalifikací různých částí dělnické třídy. Stále více dělníků bude vtahováno do procesu rozvoje demokracie. V souvislosti s dalším rozvojem socialistického hospodářství vzroste vzájemná závislost pracujících a potřeba kolektivistnosti, solidarity a vzájemné pomoci. Ve spojení s dalším sociálním a technickým pokrokem vzroste role pracujících ve sféře společenské dopravy, v obchodě, v komunálních službách, v opravárenství atd. Zlepší se sociální situace pracujících a zmenší se rozdíly v sociálním postavení různých částí pracujících ve výrobě. V souvislosti s dalším rozvojem spolupráce socialistických zemí zesílí internacionální

charakter dělnické třídy. Dělnická třída se bude sblížovat s druhými třídami a vrstvami socialistické společnosti, poroste její vliv na ostatní společnost. Tento vývoj dělnické třídy nebude však probíhat ve stejných formách, nediferencovaně a bez protikladů (mezi fyzickou a duševní prací, mezi různým stupněm mechanizace pracovních prostředků, mezi podmínkami velkých a malých závodů, státních a družstevních podniků, mezi různými částmi dělnické třídy, mezi teritoriálními rozdíly životních podmínek, mezi prací v jedné a v různých směnách, mezi odlišnými pracovními podmínkami, životními zvyklostmi ve městě a na vesnici atd.).

Buržoazní a revizionistické teorie napadají vedoucí roli dělnické třídy. Podle nich je k vedoucí roli v soudobé společnosti povolána inteligence. Referát odmítl tyto teorie a věnoval zvláštní pozornost vztahu dělnické třídy a inteligence. Charakter, postavení a struktura inteligence v poměrech výstředního socialismu se v základě změnil. Obvyklé diskusní otázky: „Patří inteligence k dělnické třídě nebo ne?“ „Vyznačuje se inteligence ještě zvláštnostmi (kvalifikace, charakter práce atd.)?“ zjednodušují. Inteligence je sociálně heterogenní (především má různý vztah k výrobním prostředkům, ale i k bezprostřední materiální výrobě). Přes určité zvláštnosti ji však podle autorů nelze vydávat za zvláštní samostatnou společenskou vrstvu; to je záměna prvotního dělítky (vztah k výrobním prostředkům) druhotným (kvalifikace, podíl duševní práce, příjem).

Rozdíly mezi jednotlivými částmi dělnické třídy jsou často větší než mezi některými částmi dělnické třídy a osobami zahrnovanými do kategorie inteligence. Vydělení inteligence jako zvláštní vrstvy vede podle autorů k nesprávnému ztotožnění socialistické dělnické třídy s manuálně pracujícími. Není adekvátní objektivnímu historickému procesu rozvoje dělnické třídy při budování socialismu, jež nabývá stále vyšší kvalifikace. Je absurdní tvrzení, že dělnická třída si vytváří inteligenci jako samostatnou sociální vrstvu, která by se potom složitou oklikou měla k ní znovu přibližovat. To by znamenalo, že socialismus zpočátku prohlubuje sociální protiklady mezi fyzickou a duševní prací, místo aby je postupně stíral. Místo zjednodušených úvah, zda (socialistická) inteligence patří či nepatří k dělnické třídě, je namísto komplexní zobrazení objektivní dialektiky. Inteligence je značně diferencována a v sociálně-ekonomickém smyslu není jednotná. Ve své většině má stejný vztah k výrobním prostředkům jako dělnická třída. Inteligenci jako celek nelze proto ani přiřít k dělnické třídě, ani ji od ní oddělovat. Při existenci sociálně ekonomické heterogenosti inteligence je třeba se dívat diferencovaně na sumu pracujících s vyšším a středním speciálním vzděláním na základě sociální struktury — především podle jejich postavení ve společenské organizaci práce — a konkrétně, ze sociologického hlediska rozpracovat objektivní dialektiku obecných a zvláštních faktorů pro každou z hlavních částí inteligence.

Základem sociologické analýzy struktury dělnické třídy je přiznání nepřenosnosti její historické role. Dělnická třída je charakterizována jedním základním vztahem, současně však má komplexní a širokou sociální strukturu, jež se ve svých součástech nevyvíjí rovnoměrně. Studium vnitřní diferencovanosti dělnické třídy nesmí vést k pozitivistické teorii stratifikace, v níž základní dělení a kvalitativní vztahy zmizí v obrovském množství vrstev a jež vydává pouhé statistické skupiny za reálné společenské skupiny. Základní materiální příčiny vnitřní diferenciaci dělnické třídy jsou spojeny s úrovní rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů, se společenskou dělbou práce, se specifickou odlišností situace různých částí dělnické třídy v procesu společenské organizace práce. Nejde o technologické rozdělení funkcí, nýbrž o taková kritéria, jako strukturalizace podle objektivních sfér národního hospodářství, podle základních funkcí v rámci procesu výroby založeném na dělbě práce, včetně jeho řízení a plánování, podle různého stupně zespolečenštění a koncentrace, stupně současnosti a komplexnosti výrobních prostředků apod. Struktura závisí na rozdílech v charakteru práce. Nejdůležitější je vztah mezi fyzickou a duševní prací, spolu s tím však i kvalifikace, příjem, úroveň pracovních i životních podmínek a konečně i demografická kritéria (věk, pohlaví, teritoriální zvláštnosti atd.).

Autoři chápou analýzu struktury jako přínos k odhalení důležitých společenských vývojových procesů, jako je například formování socialistické osobnosti. Odhalení příznivých a nepříznivých podmínek žádoucího rozvoje, základních ohnisek progresivního vývoje, zákonitosti vzájemných vztahů mezi různými strukturálními sférami má obrovský význam pro praktické řízení společnosti. V jejím dalším vývoji půjde o postupné překonání sociálních rozdílů, v němž základní roli bude hrát vývoj dělnické třídy, optimalizace procesu vývoje její struktury, tj. podpora zákonitých tendencí a překonání a odstranění historicky nikoli nevyhnutelného a zastaralého.

Své závěry dokládali autoři daty z vývoje v NDR.

*

Protože v obou materiálech šlo o problematiku vývoje socialistické společnosti, diskutovalo se o nich společně. Kuczyński hovořil o marxistickém, socialistickém humanismu, o jeho návaznosti i rozdílech ve vztahu k tradičnímu evropskému humanismu. Kellé rozebíral úlohu společenských věd za socialismu, jejich vnitřní diferenciaci a vzájemné oplodňování s přírodními vědami. Pomaizl upozornil na teoretický, metodologický a politický význam rozlišování obecného, zvláštního a jedinečného při formulování otázek socialismu. Na konkrétním příkladu vztahu národního a internacionálního a socialistické integrace ukázal na velký význam tohoto rozlišování i v historické rovině. Ley se zabýval tzv. „levými“ na Západě, jejichž kritika ulpívá na povrchu a neuhý výrobních vztahů přenáší do sféry výrobních sil. Sevčenko hovořil

o filosofických předpokladech projektování předmětného životního prostředí člověka. Petrovič se vyslovil proti hypostazování jak tržního hospodářství, tak centralistického plánování za socialismu; zdůraznil jednotu třídního a národního. Netopilík rozebíral vztah subjektu a objektu za socialismu. Na rozdíl od buržoazní společnosti, která byla schopna dospět k ovládnutí přírodních sil, socialismus zvládá vlastní společenský proces. Dělnická třída se stává rozhodujícím subjektem dějin a sama se mění v procesu socialistických přeměn. Rostou nároky na řízení a na výchovu lidí. Mizov se zabýval dosavadní funkcí náboženství ve společnosti a ve vztahu k jednotlivci, příčinami jeho přežívání v socialismu a roli sociologického výzkumu v boji proti náboženství. Vylov hovořil o dialektice objektu a subjektu za socialismu, o vzrůstu významu uvědomělé činnosti pro vytváření optimálních variant socialistického vývoje. Wirth kritizoval spekulativní přístup k otázkám socialismu a komunismu, jímž je mnohdy nahrazováno studium konkrétních i reálných procesů. Rupperecht, Kellé a Mizov diskutovali k otázce kategorie „přechodné období“. Kedrov se dotkl gnoseologicko-termnologické stránky problému. Zabýval se dále vnitřním mechanismem vědeckotechnické revoluce a rolí ideového faktoru v jejím procesu. Objasnil otázku tvůrčího přístupu k dílu klasiků. Diskuse o vztahu objektu a subjektu (Petrovič, Kedrov, Kuczyński) odmítla jejich metafyzickou kontrapozici, vedoucí k tvrzení o všehistorickém charakteru kategorie odcizení. Münz se vyslovil proti vyzvedání pouze pozitivních stránek budoucího vývoje. Podle něho se bude — i když v nových rovinách — rozvíjet dobré i zlé už vzhledem k tomu, že vedle sociálních momentů budou působit i momenty biologické. Proti tomu zdůraznil Eichhorn historicko-společenský charakter pojmu dobra i zla a nutnost jejich vysvětlování z konkrétních společenských procesů.

Zelený při svém souhlasu s vymezením marxistické dialektiky jako teorie a metody revolučního myšlení a revoluční praxe vyzvedl dialektickou logiku jako relativně samostatnou oblast poznání. Singaruk, rozvíjeje ideu o historickém odumření dosavadních společenských kategorií za komunismu, hovořil o přeměně práce v „samodjatelnost“, o kolektiv jako integrační základně nové společnosti. Podle něho je formulaci „každému podle potřeb“ třeba chápat ve vztahu k sféře činnosti lidí, protože pokud jde o materiální i kulturní potřeby lidí, nikdy nedojdou úplného uspokojení a vždy budou pohánět lidi vpřed. Guranowski hovořil o diferenciaci a proměně katolického tábora v Polsku a o nutnosti pozorně reagovat na tyto proměny. Pomaizl ukázal na zkušenostech z r. 1968 v ČSSR mechanismus přechodu od internacionalismu k nacionalismu. Na jeho vystoupení navázala živá diskuse o vztahu národního a internacionálního (Kuczyński — nutnost nepřezírat národní, Mizov — nebezpečí nacionalismu v mezinárodním dělnickém hnutí, Vylov — vztah k SSSR jako jádro internacionalismu, Petrovič — otázka kritéria internacionalismu,

Kedrov, Singaruk — jednotu proletářského internacionalismu a patriotismu). Frolov se zabýval vztahem filosofie a politiky; odmítl jak jejich prosté ztotožnění, tak stavění do rozporu. Zelený pohovořil o změnách typu vědy v dnešní době. Kosing se zmínil o zjednodušených a ukvapených úsudcích o dosaženém stupni rozvoje socialismu. Dělbou práce zdůvodnil existenci zvláštní vrstvy inteligence i za socialismu. Proti tomu postavil Lötsch názor o nové socialistické inteligenci jako stupni vývoje dělnické třídy samé. Gott se zabýval konkrétními změnami struktury dělnické třídy v SSSR. Mizov zdůraznil, že vedoucí role dělnické třídy nezáleží především na její početnosti, nýbrž na jejím charakteru, daném jejím postavením v soudobé společnosti. Weidig a Lötsch uvedli podrobné konkrétní údaje, na jejichž základě vybudovali své pojetí inteligence. V živé polemice proti nim hájil Kosing relativní samostatnost inteligence, s odvoláním například na nutnost speciální politické práce vůči ní. Petrovič hovořil proti fetišizaci dělnické třídy; uváděl příklady, kdy hájí pouze své parciální zájmy. Proti takovému zabsolutizování zvláštního bylo namítnuto, že hrozí odtržením komunistické strany od dělnické třídy a nahrává revizionistickým teoriím o ztrátě revolučnosti dělnické třídy (Mizov). Pomaizl poukázal na nesprávnost posuzování dělnické třídy v jednotlivých kapitalistických zemích izolované od celku dělnické třídy všeho kapitalistického světa.

Diskuse byla uzavřena ss. Rupprechtem a Lötschem.

Na konci zasedání došlo k výměně informací a názorů. Bylo navrženo, aby se příští schůzka konala v ČSSR a zaměřila se k přípravě filosofického kongresu ve Varně. Bylo doporučeno, aby časopisy věnovaly přípravě kongresu zvláštní číslo, jehož vybrané materiály by měly být zaslány účastníkům včas, aby mohly být základem diskuse na konferenci.

V průběhu berlinského zasedání se uskutečnila řada užitečných schůzek. Českoslovenští sociologové byli pozváni do *Institutu společenských věd SED* na katedru sociologie. Seznámili se s její strukturou a problémy, jež zpracovává (1. sociologie průmyslu — osobnost člověka, socialistické a internacionalistické uvědomění; 2. sociologie zemědělství — struktura rolnictva, osobnost socialistického rolníka; 3. sociální struktura — zvláště struktura dělnické třídy, vztah dělnické třídy a inteligence v procesu vědeckotechnické revoluce; 4. metodologie — teoreticko-metodologické problémy zkoumání dělnické třídy a vytváření osobnosti; kritika sociologie v západním Německu; 5. metodika a organizace — vědeckotechničtí pracovníci zabývající se empirickým výzkumem pro potřeby institutu). Katedra má celkem 55 lidí.

Sociologickou práci v NDR řídí čtyřicetiletá vědecká rada, složená z vedoucích sociologických pracovišť, odborníků z *Institutu společenských věd SED*, institucí SED, z funkcionářů a praktiků, z vedoucích odvětvových sociologií. Vědecká rada je přímo

řizena SED (politicky, nikoli administrativně). Rada řeší teoreticko-metodologické koncepční otázky. Hlavním tématem sociologické práce v NDR (zpracovávaným v Institutu společenských věd SED) je vývoj dělnické třídy a rolnictva a vytváření socialistické osobnosti. Do r. 1975 má být zpracována učebnice marxistické sociologie (odpovídají — universita v Halle a v Berlíně).

Českoslovenští účastníci podali informaci o sociologii v ČSSR.

V průběhu zasedání se uskutečnilo také setkání účastníků porady s mládeží.

Celé berlínské zasedání probíhalo v srdečném soudružském ovzduší.

Karel Pomaizl

Sympóziu o aktuálních teoreticko-politických otázkách boja proti súdobému antikomunizmu

V dňoch 29. II. — 3. III. 1972 koľalo se v Prahe s medzinárodnou účasťou teoretické sympóziu na tému *Boj proti súčasnej antikomunistickej ideológii pôsobiacej proti socialistickým krajinám*. Usporiadal ho Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSČ v spolupráci s Vysokou politickou školou ÚV KSČ.

Od obdobnej akcie tohto druhu, ktorou bola medzinárodná vedecká konferencia predstaviteľov komunistických a robotníckych strán v januári 1970, došlo vo vývoji medzinárodných vzťahov k celému radu nových javov, ktoré nesporne vyžadujú permanentné kvalifikované poznanie, najmä však vyhranené stanoviská a prakticko-politické závery. Nebolo zrejme ľahké v tejto súvislosti vytýčiť program tohto podujatia vzhľadom na široké spektrum problémov a stanovenie základných dominant v integrácii teoreticko-poznávacieho ako aj prakticko-politického postupu komunistických strán socialistického spoločenstva, ako aj na sympóziu zúčastnených predstaviteľov komunistických strán kapitalistických krajín, konkrétne Dánska, Kanady, Luxemburska, Nemeckej spolkovej republiky, Rakúska apod. Nie je náhodné, ak sympóziu, obdobne ako i zmienená medzinárodná vedecká konferencia v roku 1970 vychádzali ako zo základnej programatickej platformy medzinárodného komunistického hnutia z dokumentov moskovskej porady komunistických a robotníckych strán v roku 1969, ak sa problematika sympózia lokalizovala do etapy realizácie záverov XXIV. zjazdu KSSZ a ak súčasne zástupcovia jednotlivých komunistických strán pristupovali k riešeniu nastolených problémov z hľadiska záverov vlastných zjazdov.

Za kľúčové referáty možno označiť vystúpenie zástupcu riaditeľa Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSČ Milana Matouše,¹ zaoberajúceho sa *problematikou boja proti antikomunistickej ideologickej diverzii proti socialistickým krajinám z hľadiska československých skúseností*, a obsiahle z hľadiska

teoretického rozpracovania ako aj propagandistických potrieb neobvyčajne podnetné vystúpenie E. D. Modržinskej (Filozofický ústav Akadémie vied ZSSR) venované *aktuálnym problémom boja proti antikomunizmu a revizionizmu z hľadiska uznesení XXIV. zjazdu KSSZ*.² Na tieto vystúpenia nadväzovali vystúpenia súdruhov Ladislava Hrzala k *problematike spojenia antikomunizmu a revizionizmu v ČSSR* a Jána Kvasničku na tému *Antisovietizmus — spoločná črta imperialistickej ideologickej diverzie a revizionistických tendencií*. V rozprave vystúpilo dovedna 34 účastníkov sympózia.

Je neobvyčajne ťažké vybrať z množstva týchto vystúpení tie momenty, ktoré by bolo možné označiť ako najpodstatnejšie. Antikomunizmus predstavuje neobvyčajne rozsiahlu, vnútorne členitú problematiku, kedy znova sa treba jednak vracáť k jeho zdrojom a koreňom, podstate a dôsledkom a súčasne skúmať nové vývinové tendencie súčasného svetového antikomunizmu, ktoré iba umocňujú a potvrdzujú jeho nemenné strategické zámery. Preto i úvodný referát súdruha Matouša venoval prvoradá pozornosť otázkam súčasnej etapy ideologickej diverzie proti ČSSR, ktorá tvorí súčasť systému imperialistického pôsobenia spolu so spravodajsko-špionážnou, hospodárskou, politickou, vojenskou a inou diverziou. Podstatné stránky imperialistickej ideologickej diverzie sa koncentrujú predovšetkým do strategických cieľov, do otázok predpokladanej kalkulácie spojenia vonkajších a vnútorných síl proti socialistickým krajinám a socialistickému spoločenstvu. Osobitnou kapitolou sú metódy a prostriedky, systém riadenia a mechanizmus uskutočňovania antikomunistickej ideologickej diverzie, ktorá používa akúkoľvek argumentáciu pokiaľ jej táto pomáha k dosiahnutiu utilitárnych cieľov. Závažným je fakt, že antikomunistická ideologická diverzia a buržoázne spoločenské teórie sa vzájomne podmieňujú vzhľadom na spoločný triedne ideový základ, ale nie sú totožné. Buržoázne spoločenské teórie nie sú pritom len púhou negáciou a popretím pravdy.

Filozoficko-sociologický ponor do procesov odohrávajúcich sa v súčasnom systéme antikomunistického pôsobenia bol osobitne príznačný pre vystúpenie s. Modržinskej, ktorá poukázala na trvalú aktuálnosť leninského teoretického odkazu pri komplexnej analýze gnozeologických a sociálnych koreňov revizionizmu. V podmienkach zostrovania ideologickeho boja je dôležité presne určiť, ktoré sociálno-politické prúdy sú našimi hlavnými ideologickými odporcami, okolo ktorých problémov sa rozvíja v celosvetovom meradle ideologický boj. Ide o otázky vedecko-technickej revolúcie, podstaty a funkcie demokracie a pod. Súčasná antimarxistická teória koncentrujú značnú pozornosť na hlavnú tému sociologických vízií ľudského zajtrajška.

¹ Pozri stať *Vedecky proti antikomunistickej ideológii*. Tvorba, 1972, č. 15.

² Autorka sa touto problematikou zaoberá v staťi *Aktuálne problémy boja proti antikomunizmu a*

revizionizmu, Tribúna, 1972, č. 13–14. Pozri tiež jej rozsiahlu prácu *Leninizm i sovremennaja ideologičeskaja borba*, Moskva 1970, s. 348.

Paleta buržoázných teoretických koncepcií sa rozpadá v podstate do troch smerov, medzi ktorými nechýbajú pochopiteľne militantné reakčné koncepcie vedecko-technickej revolúcie, predstavované prácami Zb. Brzezinského, D. Bella a ďalších. Ideovo-politický konflikt pri riešení koncepcie vedecko-technickej revolúcie sa neustále prehľbuje napriek nie bezvýznamnej okolnosti určitého „prehodnocovania“ teoretických konceptov, napr. teórie konvergencie samotnými buržoáznymi teoretikmi.

Vystúpenie s. Hrzala³ fundovane objasnilo vznik, mechanizmus a dôsledky symbiózy antikomunizmu a revizionizmu v ČSSR, ich funkciu v ideologickej diverzii. Priehľadne maskovaná apologetika kapitalizmu vedie k tomu, že revizionizmus odmieta uznať robotnícku triedu za progresívny historický subjekt konajúci v súlade s objektívnou historickou nutnosťou. Ako poukázal referent — logika revizionistického myslenia vystupuje zákonite proti historickému poslaniu robotníckej triedy, ktorú zatlačia na kapitulantské, vo svojej podstate kontrarevolučné pozície reformizmu a evolucionizmu. Gnozeologicky smeruje revizionizmus k subjektívnemu idealizmu atomizujúcemu prírodu a spoločnosť. Autor podal závažný teoretický náčrt koreňov a hĺbky konfliktu marxizmu a antimarxizmu v ČSSR vystupujúceho pod skompromitovanou maskou demokratického socializmu, ktorého ideológia a prax je v ostrom konflikte so zákonitosťami socialistickej výstavby. Súčasne poukázal na v podstate rovnakú kvalitu nebezpečenstva pravicového i „ľavicového“ revizionizmu vytvárajúceho a neprestajne reproduktujúceho živnú pôdu a manévrovací priestor súdobého antikomunizmu.

Syntetizujúci komplexný výklad problematiky antisovietizmu, obsiahnutý vo vystúpení s. Kvasničku ukázal, že antisovietizmus nie je konjunktuálnym, módnym, časove alebo lokálne ohraničeným javom, ale naopak plní stále viac s výraznými politickými aspiráciami dominantnú funkciu v systéme buržoáznej ideologickej diverzie, strategických plánoch svetového imperialismu. Antisovietizmus ako hlavný smer súčasného antikomunizmu zaznamenáva po porážke kontrarevolučných síl v Československu určité metamorfózy, uchováva si a ďalej prehľbuje väzby na všetky ostatné zdroje a formy antikomunizmu, akými sú sociáldemokratizmus, sionizmus a pod. Tým, že sa vytvorila v dôsledku narastajúcich tendencií maoizmu bezprecedentná situácia, vytvárajúca živnú pôdu pre „obohatenie“ antisovietkeho komplexu črtami trockizmu a neotrockizmu, nadobúda boj proti koreňom a najmä dôsledkom antisovietizmu, ako zhodne konštatovali účastníci komunistických a robotníckych strán socialistických i kapitalistických štátov, stále väčší význam. Faktografických a empirických argu-

mentov je v tomto smere viac ako dost. Osobitne vo vystúpení M. L. Titarenka, v ktorom sa autor zaoberal „ľavicovým“ oportunizmom ako objektívnym pomáhačom antikomunizmu, bolo zdôraznené, že maoistická revízia socializmu ako variant maloburžoázneho výkladu socializmu je tiež pokusom sui generis, pretvoriť vedecký socializmus na svoj spôsob a využiť jeho autoritu pre svoje ciele. Maoistické koncepcie využívajú, ako je známe, už najmenej celé desaťrocie otvorenia antikomunisti a antisovieti, ako napr. Klaus Mehnert, Schwarz, Brzezinski a pod.

Ak možno uvažovať o dynamike súdobého antikomunizmu, o jeho štruktúre a formách pôsobenia, má to osobitný význam práve z hľadiska československých skúseností, ktoré nemajú v tejto súvislosti len akýsi ilustratívny význam ex post. Týka sa to napr. veľmi závažnej otázky vzájomného vzťahu vedy a ideológie, ich dialektickej jednoty v marxistickoleninskej teórii. K týmto otázkam, ktoré boli obsahom vystúpenia pracovníka Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSC VI. Rumla,⁴ bolo v našej teoretickej tlači uverejnených už nemalo statí. Znova sa však treba vrátiť k falošným tézom o tzv. čistom a inštitucionálnom marxizme, k tendenciám volajúcim po odideologizovaní spoločenskej teórie. Revizionizmus neberie do úvahy proces zospoľočňovania vedy, dialektika objektu a subjektu sa chápe nereálne, čo neobyčajne komplikuje nájdenie objektívneho kritéria pravdy. Ucelené kritické zhodnotenie dopadu antikomunistického a revizionistického pôsobenia na jednotlivé spoločensko-vedné úseky nie je ešte zďaleka ukončené, pokiaľ ide o nevyhnutnosť syntézy našich vlastných skúseností z obdobia rokov 1968–1969 a súčasných teoreticko a prakticko-politických tendencií svetového antikomunizmu proti celému socialistickému spoločenskému. I keď možno v strategicko-teoretickej oblasti súdobého antikomunizmu uvažovať o akési „doktrínálnej nervozite“, prípadne bezradnosti, bolo by neobyčajne škodlivé podľahnúť ilúziám o postoji imperialistických a kapitalistických krajín voči nám. Ako upozornil v neobyčajne podnetnom vystúpení Janusz Kolczyński, riaditeľ Strediska pre výskum vzťahov Východ-Západ PLR a obdobne J. Balogh, vedúci odboru Inštitútu spoločenských vied pri ÚV MSRS (MLR), treba podrobovať permanentnej vedeckej kritike v širších kontextoch celý systém ideologickej diverzie, ktorej významnou súčasťou bola i operácia voči ČSSR, jeho jednotlivé vývinové etapy, v ktorých nadobúda stále výraznejšiu funkciu antisovietizmus. „Zmäkčenie“ politických rozporov nemôže v žiadnom prípade znamenať zmäkčenie na ideologickom fronte.

Sympóziu, na ktorom sa zúčastnilo 20 zahraničných účastníkov, z toho 15 zo socialistických krajín, nemalo iba evidenčno-infor-

³ Pozri bližšie rozstahlejšiu prácu autora *Antikomunizmus a ideologický boj* (Praha 1971) a *Kritický o „demokratickom socializme“* (Bratislava 1971).

⁴ Pozri autorovu stať v časopise *Tribúna*, 1972, č. 15.

⁵ V tejto súvislosti žiada sa osobitne upozorniť na prácu Alfreda Bönscha: *Futurologie*, Berlín 1971, s. 270 a prácu autorov Kalenského W. G. — Moeka R. — Löweho B. P.: *Politologie in USA*, Berlín 1971, s. 248.

mativný charakter. Bolo presvedčivým výrazom ideovo-teoretickej zhody účastníkov v teoretickom, ale i prakticko-politickom prístupe k riešeniu dlhodobých, ako aj nových aktuálnych problémov súčasnej etapy svetového konfliktu marxizmu-leninizmu a antimarxizmu. Nemohlo prirodzene uzavrieť riešenie problémov, ktoré spravidla presahujú rámec jednej krajiny, resp. jednej komunistickej strany. To sa týka osobitne *problematiky vnútornej spätosti antikomunizmu a revizionizmu*, ako aj *problematiky antikomunistického dopadu a vývinových tendencií maoizmu*. K tejto rovine teoretického prístupu, ktorá prakticky zaznievala vo všetkých diskusných vystúpeniach nadväzujúcich na ústredné referátové vystúpenia, pristupuje rovina *tematickoobsahovej základne*, potreba koordinovaného skúmania (to sa týka osobitne činnosti komunistickej a robotníckych strán socialistických štátov) takých problémov, ako sú otázky nezlučiteľnosti marxistickej a antimarxistickej ideovoteoretickej interpretácie vedeckotechnickej revolúcie, zmien v postavení robotníckej triedy, problematika politického systému a pod. K týmto otázkam podnetne vystúpil s. I. Hruza, (VSP ÚV KSČ), René Rohan. (Ústav pre filozofiu a sociológiu), ako aj ďalší súdruhovia, ktorých vystúpenia bude obsahovať úplný protokol zo sympózia.

Záver, ktoré vyplývajú zo sympózia i pre našu vlastnú činnosť, predpokladajú aktívnu účasť na maximálne integrovanej báze Komunistickej strán socialistických štátov, a to s osobitným zreteľom na

- hlbšie analýzy jestvujúcich antimarxistických koncepcií, ako aj ich vývinových trendov,
- prekonávanie strnulosti a defenzívnosti našej vlastnej propagandy pôsobiacej proti prenikaniu a vplyvom antikomunizmu, čo je dosiahnuteľné tvorivým rozpracúvaním tých problémov, ktoré ako koncepcie naliehavé nastolil XIV. zjazd Komunistickej strany Československa.

Otakar Mošner

Konferencie o úloze vied o človeku v komplexní socialistické racionalizaci

V posledných letech jsme zaznamenali obrovský rozmach v oblasti racionalizace práce. Od roku 1970 se racionalizace práce stala u nás součástí státní politiky a kromě všeobecného racionalizačního hnutí se na různých stupních řízení rozvíjí řada „racionalizačních programů“.

XIV. sjezd KSČ i poslední plénum ÚV KSČ postavily racionalizaci do popředí jako hlavní metodu odhalování rezerv a zvyšování efektivity národního hospodářství.

Jednou ze zásluhných akcí zaměřených k rozšíření poznání v této oblasti byla konference *Věda — člověk — racionalizace*, uspořádaná Psychologickým ústavem UK pod záštitou rektora university prof. B. Švestky ve dnech 14.—16. 12. 1971 v Praze. Informace o konferenci a zejména připravovaný sborník by měly proniknout jak k řídícím

pracovníkům a racionalizátorům z praxe, tak k nejširšímu okruhu vědeckých a odborných pracovníků z rozmanitých oborů antropologických věd. Stalo se poprvé, že se společně sešli fyziologové, lékaři, psychologové, sociologové, filosofové, organizátoři a racionalizátoři práce, aby z hledisek svých oborů a přitom s vědomím nutnosti interdisciplinární spolupráce a těsné integrace poznatků všech věd o člověku pojednali o tom, jak by mohli co neúčinněji pomoci naší ekonomické praxi. Z 216 účastníků předneslo 76 odborníků referáty v plénu nebo v některé z těchto šesti sekcí:

1. Obecné a teoretické otázky racionalizace práce
2. Racionalizace v jednotlivých oblastech společenské praxe
3. Výkonnost skupin a organizací
4. Výkonnost jednotlivce
5. Adaptace a tvořivost
6. Člověk a technický systém.

Společenský význam konference byl zdůrazněn účastí řady oficiálních hostů, mezi nimiž byli prof. J. Trávníček, úřadující místopředseda ÚV NF, prof. J. Sedláček, vedoucí oddělení školství a vědy ÚV KSČ, ing. J. Zahradník, místopředseda vlády ČSSR, dr. J. Havelka, náměstek ministra práce a soc. věcí ČSSR, a další. Mezinárodní vědecká spolupráce mezi socialistickými zeměmi byla dokumentována účastí předních odborníků z SSSR a NDR. Oficiální a mezinárodní účast na konferenci byla důkazem toho, jak důležitou a palčivou otázku představuje racionalizace živé práce v rozvoji všech socialistických ekonomik.

Cílem konference bylo shrnout poznatky a zhodnotit metody, jimiž mohou vědy o člověku přispět k racionalizaci pracovního procesu, a zjistit i kádrové a zájmové předpoklady pro systémové řešení otázek lidského faktoru ve výrobě. Konference se v našich podmínkách vyslovila k uvedeným otázkám právě včas, neboť se stále více v praxi ukazuje, že koncepcie racionalizace v podnicích, závodech a na jednotlivých pracovištích bývá ochuzována o nezbytnou část racionalizační činnosti — o racionalizaci v oblasti živé lidské práce. Tento stav je možno překonat. Konference prokázala velké praktické možnosti, které u nás mají antropologické vědy k řešení aktuálních úkolů na poli vědecké organizace a racionalizace práce. Současně potvrdila, že klíčem ke komplexnímu řešení otázek racionalizace práce je systémový přístup. Z něho plyne potřeba věnovat pozornost nejen proměnným, které ovlivňují pracovní výkon přímo při jeho vlastním průběhu, ale i vlivům, které představují širší lidské, sociální i zdravotní souvislosti aktuálního výkonu a promítají se zejména do různých postojů, do hodnotové orientace a do pracovní motivace. Systémový přístup k racionalizaci živé práce proto zahrnuje také ideologickou komponentu. Je přirozené, že tomuto systémovému přístupu je adekvátní výzkum pracovního procesu pomocí poznatků a metod celé řady věd — fyziologie, medicíny, sociologie, psychologie apod.

Pracovním zahájením konference byl referát *K otázce teoretických základů racionalizace*, který zpracovali M. Machač (Psychologický ústav UK), V. Čech (Vysoká škola strojí a elektrotechnická, Plzeň) a A. Nesvadba (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha). V referátu byla teoreticky i historicky zdůvodněna úloha antropologických věd při racionalizaci práce a byla provedena kritika buržoazních přístupů k vědeckému řízení a k racionalizaci v oblasti živé práce. Autoři analyzovali podmínky, které vytváří socialistický společenský řád pro organické spojení racionalizace a humanizace práce, a vysvětlili, že i díleč racionalizační zásahy do pracovního procesu mají sloužit člověku a směřovat k jeho harmonickému vývoji. V referátu byla věnována náležitá pozornost také sociologickému aspektu řešené problematiky. Kapitalistická racionalizace se důsledně pohybuje v ideologickém rámci teorii třídní harmonie a smíru, teorie technických a organizačních elit atd. Tento ideologický obsah mají americké koncepty tzv. „human relations“, tj. mezilidských vztahů v ekonomické sféře, a většina současných teorií participace. S přeměnou kapitalismu v kapitalismus monopolistický, s růstem militarismu a byrokratizace řízení se v buržoazní sociologii objevuje schéma „člověka sociologického“. Do popředí zájmu vystupuje fakt, že normální člověk cítí uspokojení, chová-li se podle společensky uznávaných vzorů. Nedaří-li se mu to, cítí zklamání. Člověk se chová v souladu s požadavky role. Sociální role je v tomto pojetí souhrnem nároků daného sociálního prostředí na to, jak se má chovat, jak má vypadat i jaký „charakter“ má mít ten, kdo zaujímá určitou sociální pozici.

V tomto schématu „sociologického člověka“ se vlastně nepočítá s jinou lidskou vlastností než s tendencí chovat se konformně v roli, která člověku připadla anebo kterou získal. Naproti tomu dialektickomaterialistický obraz člověka vychází z Marxova a Leninova pojetí lidského jedince jako aktivní a tvořivé bytosti. Vnitřními zdroji činnosti člověka jsou jeho biologicky i sociálně zakotvené a utvářené potřeby.

Také v rozboru oblastí racionalizace živé práce nebylo pominuto sociologické hledisko. Ve výřtu těchto oblastí, z nichž každá zahrnuje určité sociologické aspekty, jako jsou dělba a kooperace práce, formování a ovlivňování pracovní motivace, výběr a rozmístování pracovníků, výchova a výcvik zaměstnanců, pracovní způsoby a metody, pracovní prostředí, nechýbí ani oblast vlivu sociálních faktorů na pracovní výkon a na spokojenost skupin a jednotlivců, studium podmínek pro rozvoj osobnosti, rozvíjení efektivnosti a zdokonalování organizačních forem socialistického soutěžení atp.

Z mnoha desítek diskusních příspěvků, které byly předneseny v plénu a sekcích, není možno dělat výběr podle důležitosti. Každý pohled, poznatek a podnět byl cenný a všechny bude nutno dále hodnotit a těžit z nich pro příští práci. V plénu byly předneseny příspěvky zahraničních hostů. J. A. Milerjan, vedoucí oddělení psychologie práce Psychologického

ústavu USSR z Kyjeva, se zabýval úkoly inženýrské psychologie z hlediska humanizace práce. Toto hledisko vyzdvihl jako rozhodující a ukázal, jak jsou mu v SSSR podřizována i organizační opatření při pásové výrobě (regulace tempa pásu podle lidských možností a potřeb obsluhy). Obdobný zásadní přístup byl charakteristický také pro vystoupení V. P. Zinčenka z Všesvazového výzkumného ústavu průmyslového plánování v Moskvě. Z četných postřehů V. P. Zinčenka je nutno uvést jeho vysoké hodnocení inženýrské psychologie socialistických zemí; důležitým zdrojem poznatků je však podle jeho názoru také západní ergonomie. Tento autor se zabýval i sociologicky zajímavými otázkami, jako komplexností přístupu k řešení otázek vědecké organizace a racionalizace práce, adaptačními procesy na nová a přetvářovaná pracoviště a dalšími problémy. W. Hacker a P. Timpl (Dražďany, Berlín) se zabývali optimalizací vztahů v systémech člověk-stroj, organizací individuální pracovní činnosti, avšak řešili i obecnější sociologicky významné otázky, jako je například proces překonávání rozdílu mezi fyzickou a duševní prací.

O vzájemném propojení hledisek jednotlivých věd o člověku svědčí to, že velká část diskusních příspěvků zahrnovala četné hraniční problémy, jako jsou problémy fyziologicko-psychologické, psychologicko-sociologické, organizačně sociologické, psychologické, sociologické a zdravotnické a další. Například F. Janda z hygienické fakulty UK poukázal na souvislost racionálního využití pracovní doby s využitím volného času (hygienu práce a odpočinku), na zdravotnické důsledky změn v charakteru práce (přibývá duševní práce a různých druhů jednostranné pracovní činnosti, které je třeba kompenzovat všestrannou tělesnou výchovou) i na souvislost výběru kádrů a jejich zdravotního stavu. Podobně J. Dobiaš z psychiatrické kliniky UK uplatnil ve svém zajímavém vystoupení o účasti psychiatrie v pracovním procesu nejen lékařská, ale také sociologická a sociálně psychologická hlediska (zlepšování statusu a sebehodnocení nemocných léčbou pracovní činnosti). V diskusních příspěvcích věnovaných pracovním skupinám a pracovním organizacím (Z. Bureš, J. Khol, J. Růžička a další) se vedle psychologických hledisek uplatňoval i sociologický přístup zcela zákonitě. Rovněž v obecnějších a zásadnějších diskusních příspěvcích věnovaných racionalizaci lidské práce (P. Demko, M. Votruba a další) byl zdůrazněn interdisciplinární charakter racionalizace práce. Z toho hlediska byl zvláště podnětný příspěvek F. Liptáka z Československého výzkumného ústavu práce v Bratislavě, který vyšel z konceptu objektu racionalizace jako smíšeného (kombinovaného) systému. Byly projednávány také speciálně sociologické otázky, jako je otázka sociálního klimatu podniku (M. Albrecht). Na závěrečném zasedání přednesl referát o integraci poznatků věd o člověku jako předpokladu jejich využití v řídicí práci V. Čech.

Konference *Věda — člověk — racionalizace* bude nejen trvalým inspirativním zdrojem po-

znatků, ale, doufejme, i počátkem úspěšných konkrétních opatření na poli badatelském, pedagogickém a publikačním. Při tomto konkrétním rozvíjení a organizačním zabezpečování podnětů konference se musí náležitou měrou uplatnit také sociologie. Bude záležet na příslušných institucích i na iniciativě jednotlivých sociologů, jak se budou podílet na vydávání řady příruček věnovaných racionalizaci živé práce, na výchově odborníků pro práci na tomto úseku nebo na realizaci vynikající myšlenky vydat moderní encyklopedické dílo *Základy racionalizace živé práce*.

Vladimír Čech

Pohled na sociologii průmyslu v socialistických zemích*

Rozvoj sociologie práce, průmyslu a podniku v socialistických zemích je v posledních letech mnohostranný a není snadné učinit si o něm dostatečnou představu jen studiem odborných časopisů či výzkumných zpráv publikovaných v těchto zemích.

Jednou z možností výměny informací o současných úkolech i výsledcích realizovaných výzkumů byla *I. konference marxistických průmyslových sociologů Československé sociologické společnosti*, svolané do Domu vědeckých pracovníků ČSAV v Liblicích na dny 22. — 25. 11. 1971. Umožnila setkání 50 československých pracovníků z oblasti hospodářské praxe i ekonomické sociologické teorie, kteří zde podali zprávy o výsledcích svých výzkumů či aplikacích v řídicím procesu, umožnila však zejména vyslechnout nejaktuálnější informace o rozvoji marxistické průmyslové sociologie v ostatních socialistických zemích, jak o nich referovali zahraniční účastníci konference.

Stručná zpráva o jednání konference byla již publikována v Sociologickém časopise 1972, č. 2.

Nyní si povšimneme tří tematických okruhů jednání konference:

1. Zaměření výzkumů v socialistických zemích
2. Sociální plánování — teorie a praxe
3. Příprava, postavení a úloha podnikových sociologů.

1. Zaměření výzkumů v socialistických zemích

Marxistická průmyslová sociologie získala v poslední době silnou institucionální základnu. Ve vybavení a počtu sociologických pracovišť stojí na prvním místě Sovětský svaz, kde byly vytvořeny instituty konkrétních sociologických výzkumů při Akademii věd i při univerzitách a kde pracuje velký počet sociologických laboratoří v podnicích. Rovněž tradičně vspělá polská průmyslová sociologie se opírá nejen o více než 200 podnikových sociologů, ale i o dobře vybudované katedry na vysokých školách a konkrétní sociologické výzkumy provádí i Ústav filosofie a sociologie Akademie věd. V Bulharské lidové republice rovněž vznikla řada sociologických pracovišť na univerzitách i při centrálních hospodář-

ských orgánech a sociologii průmyslu se zabývá i oddělení Akademie společenských věd při ÚV BKS. V NDR je cílevědomě budována síť sociologických pracovišť, počínaje oddělením sociologie průmyslu Institutu společenských věd ÚV SED, přes katedry vysokých škol až po pracoviště podnikových sociologů ve velkých podnicích. Průmyslová sociologie se začíná rozvíjet i v Maďarské lidové republice, zejména na universitě Karla Marxe v Budapešti. V ČSSR je po období konsolidace situace průmyslové sociologie poměrně dobrá. Prokázala se marxistická orientace většiny pracovníků průmyslové sociologie spojených s praxí. Vzájemná souvislost pokrokové a prakticky orientované sociologické práce vytvořila soustavu pracovišť od Ústavu pro filosofii a sociologii a Československého výzkumného ústavu práce přes resortní výzkumné ústavy až po sociologická pracoviště ve velkých podnicích. Je tedy možno říci, že ve většině socialistických zemí se vytvořily dobré institucionální podmínky pro rozvoj sociologických výzkumů v ekonomické sféře života společnosti a že vznikl internacionální kolektiv marxistických průmyslových sociologů.

Sociologické výzkumy prováděné v současné době svědčí o přechodu od počátečních prací, ověřujících metodiku a formulujících specifické znaky sociální skutečnosti v socialistických průmyslových podnicích, k cílevědoměji zaměřeným úkolům řízení ekonomických organizací. Zaměření sociologických výzkumů je stále výrazněji ovlivňováno „společenskou objednávkou“, tj. aktuální potřebou řídicích orgánů všech stupňů i všech typů získat faktické údaje o změnách profesijní struktury, hodnotových orientací i tendencí v sociální mobilitě. Tyto a podobné znalosti nyní vyžadují stranické, státní i odborové orgány (na podnikové i celospolečenské úrovni) pro přípravu svých rozhodnutí i ověřování účinku rozhodnutí již přijatých. Výrazem těchto požadavků je formulace výzkumných úkolů státního plánu i úkoly, které řeší podnikovi sociologové.

Tradiční témata sociologického výzkumu jsou propracována tak, že se jejich řešení dostává na novou a vyšší úroveň. To se týká především otázek *sociální mobility*, především fluktuace, protože průzkumů vertikální mobility je zatím ještě málo. Průzkumy stabilizačních a flukтуаčních tendencí a faktorů, které tyto tendence ovlivňují, přecházejí od podnikových rozměrů do rovin oblastí, průmyslových aglomerací nebo průmyslových odvětví. Tak je tomu při průzkumech prováděných v SSSR a ČSSR. Je již zřejmé, že fluktuaci je možno lépe vysvětlit při širším pohledu, než je podniková úroveň. Kromě toho se začíná i fluktuace hodnotit kvalitativně, tj. sleduje se výkonnost a kvalifikace přicházejících i odcházejících pracovníků. O průzkumech této problematiky informoval E. Antosenkov, M. Krpata, R. Franěk, J. Magala a J. Pavlovič.

Dalším, již tradičním tématem, které je řešeno na vyšší úrovni, je *sociální klima pod-*

* Podrobná informace doplňující Zprávu o I. konferenci marxistických průmyslových sociologů,

konané v Liblicích 22. — 25. 11. 1971, Sociologický časopis 1972, č. 2.

niku. V marxistické průmyslové sociologii existuje několik definic tohoto pojmu, které se liší svým rozsahem, především jsou však zdokonalovány metody jeho měření. Velmi dobře propracovanou koncepci sociálního klimatu podniku, definovaného jako výsledek konfrontace očekávání uspokojení potřeb pracovníků podniku (potřeby jistoty, uznání, sounáležitosti a osobního růstu) a měřeného pomocí koeficientů identifikace s prací, skupinou, podnikem a vztahem k nadřízenému, přednesl E. Reich. Sociální klima jako jedno z hlavních témat sociologických průzkumů uváděl také E. Antosenkov.

Třetím, již značně propracovaným tématem sociologického průzkumu jsou *změny kvalifikační struktury v procesu vědeckotechnické revoluce*. Tato oblast sociologické práce je značně rozvinuta v SSSR, Polsku, NDR, Bulharsku i ČSSR. Pozornost zasluhuje zejména série průzkumů uplatnění absolventů vysokých škol, středních odborných škol a vyučenců v dopravě, o nichž informoval E. Mleziva. Do tohoto okruhu patří i průzkum uplatnění absolventů Vysoké školy ekonomické, vedený Alenou Kunstovou. Zajímavý přístup zvolil také K. Herman v průzkumu dělníků se středněškolským a vysokoškolským vzděláním, který zachytil různé typy této kategorie. V SSSR jsou v této souvislosti řešeny kvalifikační problémy vznikající se zaváděním elektronicky řízených strojů. Také sociologové v NDR, jak o tom informoval G. Tschacher, zkoumají konkrétní rozdíly mezi jednotlivými skupinami dělnické třídy, včetně změn v kvalifikační struktuře.

Současné s prohlubováním poznání tradičních problémů průmyslové sociologie se objevuje i řada nových témat vyvolaných potřebou hospodářské praxe. Je to především výzkum *metod ekonomického stimulování*, který se rozvíjí v souvislosti s uplatněním ekonomické reformy v SSSR a Maďarsku, jak o tom hovořili E. Antosenkov a J. Andics. Dlouhodobý výzkumný úkol mzdové diferenciace začíná řešit také kolektiv Československého výzkumného ústavu práce, vedený Št. Karabinem. Do popředí zájmů sociologů v SSSR, Polsku a Maďarsku se dostávají i problémy konfliktů v podniku, jak to uvedl ve svém vystoupení K. Doktor. Velká pozornost je věnována sociologickému studiu *informačního systému* v podniku v NDR i v ČR (kde dlouhodobý výzkumný úkol *Informační systém o lidském činiteli v podniku* řeší V. Chlumský). Bylo již shromážděno poměrně značné množství informací o *postavení a úloze vedoucích hospodářských pracovníků* v SSSR¹, v Polsku², i v ČSSR, kde byly provedeny průzkumy pozice a role vedoucích hospodářských pracovníků ve strojírenství³, stavebnictví a dopravě.

Průmyslová sociologie v socialistických zemích vytváří postupně předpoklady pro komparativní výzkumy uplatňující jednotnou

metodiku. Zatím prvním krokem v tomto směru byl společný sovětsko-polský průzkum.

K mezinárodní účasti na řešení výzkumného úkolu *Socialistický podnik*, jehož cílem je analyzovat specifické znaky, jimiž se socialistické podniky liší od kapitalistických, vyzval účastníky konference maďarský sociolog J. Andics. Je zřejmé, že právě koordinované výzkumy povedou ke splnění návrhu polského sociologa K. Doktora, aby mezinárodní tým napsal během příštích pěti let učebnici sociologie průmyslu, která by se stala marxistickou protívahou buržoazních učebnic D. C. Millera a W. H. Forma, E. V. Schneidera a dalších. Tím by byla vytvořena základna pro další teoretickou i metodickou integraci marxistické průmyslové sociologie.

Všichni účastníci konference uvítali návrh zahraničních hostů, aby se konference marxistických podnikových sociologů konala každoročně vždy v jiné socialistické zemi, aby tak byla zajištěna stálá informovanost i koordinovanost prací v této oblasti.

2. Sociální plánování — teorie a praxe

Problémy sociálního plánování soustředily značnou pozornost našich i zahraničních delegátů. Hned v prvním dni jednání konference jim věnoval část svého obsáhlého vystoupení E. Antosenkov z SSSR, kde jsou teoretické práce i praktické zkušenosti nejbohatší.

E. Antosenkov poukázal především na skutečnost, že rozvoj vědeckotechnické revoluce vyvolává zákonitě změny ve struktuře dělnické třídy a tím se zvyšuje přirozený zájem věd o studium pracujícího člověka v této nové etapě. Průmyslová sociologie je jednou z těchto věd. Sociální plánování představuje komplexní přístup k řízení sociálních procesů. V současné době je nejozřejnější v podnikové sféře, dále se úspěšně aplikuje v plánování měst. Tak například ve Sverdlovsku byl z popudu stranických orgánů vypracován sociální plán města.

E. Antosenkov hovořil otevřeně o řadě nejasných a nedořešených otázek, jak pokud jde o metodiku sociálního plánování, tak pokud jde o pojetí cílů, objektu sociálního plánování atd. „Máme dosud více otázek než odpovědí,“ řekl ve svém vystoupení.

Nejobsáhlejší informace o praktické realizaci sociálního plánování podal P. Bliznakov, děkan ekonomické fakulty Institutu Blagoeva ve Varně. V předložené knižce ukázal komplexní metodiku, která byla zpracována jako podklad k vypracování sociálního plánu rozvoje města Varny. Sociální plány se začínají zpracovávat i v jiných městech a v řadě závodů.

J. Kulpiňská se velmi pozitivně vyjádřila ke koncepci sociálního plánování, která v její zemi zatím není realizována v tomto pojetí, i když se koná řada výzkumů sledujících stejné cíle (např. vytváření optimálního prostředí

¹ Viz Druzenko, A.: *U šturvala protizvodstva*, Moskva 1968.

² Viz Najduchowska, H.: *Drogi zawodowe kadry kierowniczej*. Studia socjologiczne 1969, č. 3, dále

viz T. Grzeszyk (řada statí o vedoucích pracovních ve strojírenství).

³ Viz Kolář, J. — Reich, E.: *Postavení a postoje vedoucích pracovníků v českém strojírenství*. Odbory a spol., 1971, č. 4.

při práci). Svažuje sociální plánování za komplexnější a sociálně citlivější koncepci aplikace věd o člověku v hospodářství, než jsou u nich obvyklé koncepte humanizace práce.

Rovněž G. Tschacher ukázal, jak stejným směrem postupují práce výzkumníků-sociologů v hospodářské sféře v NDR. Snaží se vytvořit komplexní obraz řízení ekonomické reality a získat dostatek validních informací pro rozhodovací procesy stranických a hospodářských orgánů. „Jen takovéto celistvé pojetí ekonomických procesů nám dává možnost rozumět podstatě vedení lidí za socialismu a chrání nás před formálním dělením na věcné a sociální procesy, před oddělováním vedení lidí od vlastního postupu,“ uvedl G. Tschacher shodně s obsahem protokolu z jednání celostátní konference *Dny marxisticko-leninské sociologie v NDR*.⁴

O prvních zkušenostech se sociálním plánováním v MLR hovořil J. Ancics. Upozorňoval na nutnost získávat prvotní sociologické údaje, neboť statistické údaje nejsou totožné se sociálními fakty. Informoval také o některých rozdílech v záměrech a výsledcích sociálních opatření maďarské vlády v oblasti populační politiky, zjištěných sociologickými průzkumy.

Jak je zřejmé, sociální plánování je oblastí nesmírně obtížnou a jediné v socialistické společnosti řešitelnou. I zde však je celá řada otázek teoreticky i metodicky nedořešených. Jedním z úskalí je například jednostrannost některých teoretiků, kteří sociální plánování pochopili jako jakousi autonomní oblast, zatímco jeho smysl je naopak v docílení právě oně žádoucí komplexnosti národohospodářského plánu. Jde totiž právě o to analyzovat jak techniku a její vývojové tendence, tak také — ve vzájemných vazbách na rozvoj techniky — i počty pracovníků, jejich zdroje, nezbytné mzdové fondy atd. Je však nutno jít ještě dále a analyzovat i celou s tím související sociální sféru, tedy například nejen kolik, nýbrž i jaké, jak staré či mladé, jakým způsobem kvalifikované, odkud a jak dojíždějící, jak zdravotně, sociálně, kulturně, fyzicky, službami, byty atd. atd. zabezpečené pracovníky bude podnik ke splnění svých plánovaných úkolů potřebovat. Navíc je ještě nutné studovat všechny podmínky, které je třeba vytvářet či naopak měnit, aby se chování konkrétních skupin pracovníků (např. mládeže, žen, specialistů) vyvíjelo žádoucím směrem. Jak je tedy zřejmé, v marxistickém pojetí sociálního plánování jde nikoli o tříštění komplexnosti pohledu na řízenou realitu, nýbrž naopak o její dosažení a i organizační zajištění (závažnost plánu!).

Jak tedy ukazují teoretické práce i několikaletá praxe v SSSR, sociální plánování je součástí národohospodářských plánů podniků, odvětví i celých oblastí. Jestliže dnes jsou patrné snahy realizovat je v celém světě (např. „social planning“ v anglosaských zemích), sovětská praxe dokazuje i na tomto poli přednosti socialistické společnosti jako společnosti založené na zespolečenštěných výrobních prostředcích. Pro socialistickou společnost je

plánování zákonem, stále více vzrůstá význam dlouhodobých plánů, a tedy i nezbytnost predikce a vědeckých prognóz vývoje celé společnosti.

Co je však předpokladem vědeckého předvídaní sociálních procesů — a potom i vědeckého plánování a řízení těchto procesů v souladu s celospolečenskými cíli?

V první řadě maximum validních informací a poznatků o výchozí situaci. V sociální oblasti to tedy znamená skutečně znát současnou strukturu společnosti, mít přesně proměřeny a ne jen odhadnuty nejdůležitější sociální vztahy, mít k dispozici přesný obraz různých výseků současné společnosti. Právě toto je úkolem sociologických empirických výzkumů. Jejich kvalita je závislá na budování a prověřování metodologie, technik výzkumů, teorie, bez níž nelze koncipovat projekty a vyhodnocovat získané údaje — tedy na rozvoji celé marxistické společenskovědní teorie, zejména historického materialismu, vědeckého komunismu, politické ekonomie a marxistické sociologie.

Marxističtí průmysloví sociologové v Československu jsou — pokud jde o sociální plánování — rovněž spíše v etapě řešení teoretických a metodologických otázek než v etapě vyhodnocování výsledků již realizovaných výzkumů. Základem našich úvah jsou především Marxovy přístupy k analýze lidské práce. Pro Marxe byla práce vždy dvojčinným procesem: jednak procesem tvorby užitných hodnot, tedy výrobou konkrétních produktů, zároveň však i formou životních činností (viz Marxova analýza dělníka jako majitele jediného zboží, s nímž může vejít ve společný vztah s vlastníkem výrobních prostředků, tj. pracovní síly. Jeho užívání jako zhodnocovací proces a tvorba nadhodnoty (viz *Kapitál* I. s. 196 an.).

V. I. Lenin rovněž již od svých prvních teoretických prací zdůrazňoval, že právě marxisté „byli prvními socialisty, kteří zdůrazňovali, že je nutno provádět analýzu nejen ekonomické stránky, nýbrž všech stránek společenského života“ (V. I. Lenin, *Spisy* I, s. 171).

Potřebná komplexnost v plánování může být realizována jen tehdy úspěšně, bude-li se realizovat v marxistickém pojetí, tedy s uznáním ekonomických procesů ve společenském pohybu jako základních a konečných určujících, podaří-li se vyhnout nepřipravené úspěšnosti a přeměně seriózního zvědčectví plánovací praxe v akci, v módní vlnu. Bezpodmínečnou podmínkou úspěchu v každém podniku — jak ukazují sovětské zkušenosti — je však vždy co nejúžší spolupráce stranické a odborové organizace, hospodářského vedení a teoretických pracovníků.

3. Příprava, postavení a úloha podnikových sociologů

K problematice výchovy podnikových sociologů hovořilo 6 referentů: G. Tschacher z NDR, J. Kulpińska z Polska, J. Ancics z Maďarska,

⁴ *Soziologie im Sozialismus. Die marxistisch-leninistische Soziologie im entwickelten gesellschaft-*

lichen System des Sozialismus. Berlin, Dietz Verlag 1970, s. 125.

M. Tomšík z ČSSR a dva naši podnikoví psychologové — J. Hájek a J. Ort.

V NDR je sice příprava podnikových sociologů teprve v počátcích, přesto lze již dnes mluvit o promyšlené koncepci. Zvlášť významné je dvouoborové studium: filosofie-sociologie nebo ekonomie-sociologie. První absolventi vycházejí právě nyní. Jeden ze známých a úspěšných podnikových sociologů — Horst Baum — se účastnil i konference v Liblicích.

Je pozoruhodné, že například při již vzpomínutých *Dnech marxisticko-leninské sociologie v NDR* zasedala zvláštní sekce podnikových sociologů (pod předsednictvím H. Bauma), jejíž průběh i závěry (souhlasně s diskusí v Liblicích) názorně ukazují, jak shodné jsou podmínky, v nichž podnikoví sociologové v socialistických zemích pracují, a jak mnoho zkušeností je tedy obecně platných a mohou být užitečně vyměňovány.

Tak například na konferenci v NDR si kladli především otázku, kde má podnikový sociolog pracovat, a došli k závěru, že tyto pracovníky je třeba koncentrovat na vyšší stupně řízení. Dále — rovněž shodně s našimi koncepcemi — se shodli na požadavku vytváření týmů spolu s psychology a ostatními představiteli věd o člověku. Rovněž návrh, aby sociologové nebyli zařazováni do některého liniového útvaru, je stejný jako náš. Stejně je i zdůraznění té specifiky jeho profese, že má být k dispozici řídicím orgánům jako jeden ze zdrojů věrohodných informací o sociální realitě podniků (v NDR zdůraznili u jeho práce „wissenschaftlicher Charakter... Mittler zwischen Theorie und Praxis“⁵), že má zajišťovat proces informací na základě výzkumných úkolů zadávaných mu stranickou a odborovou organizací a vedením podniku.

Naše stanovisko nejobsáhleji formuloval M. Tomšík. Upozornil i na výhodnost dvouoborového studia a zhodnotil zkušenosti sovětských laboratorů pro sociální analýzu, kde je optimálně realizována týmovost v práci i požadavek zajišťovat vědecké informace o neaktuálnějších problémech podniku. V této souvislosti ukázal, že koncepce podnikového sociologa jako výzkumníka, který v praxi a na základě zadání stranických orgánů a hospodářského vedení provádí potřebné výzkumy, například fluktuace či dojiždění zaměstnanců a že tato koncepce nemá nic společného se snahou vzdalovat se řešení praktických otázek. Opačná koncepce — aby se totiž sociolog zabýval „vším, co se týká lidí“ — mění tuto profesi v jinou, například v sociálního pracovníka. Ze i práce tohoto druhu je nejvýše potřebná, je jistě nepochybné. Tímto posunem se však oslabuje komplexnost řízení a jeho zveřejnění,

spočívající v tom, že vedle technické a ekonomické sféry je vědeckým analýzám podrobena nyní i sociální sféra. Kdybychom celou věc chtěli vyjádřit názorně, mohli bychom použít příměru z medicíny. Podnikový sociolog by mohl být přirovnán k rentgenologovi, jehož informace jsou nezbytné pro chirurga i internistu. Sotva lze souhlasit s kritikou, že by se měl — jako oni — věnovat více léčení nemocných. Vědeckost, a tedy i úspěšnost zásahů operativy je přímo úměrná vědeckosti a přesnosti jejich informací.

Stručné sdělení o stavu výuky sociologie na Universitě K. Marxe v Budapešti podal J. Andics. Specializovaná výuka podnikových sociologů zde není dosud zavedena, výzkumy v podnikové sféře jsou však časté.

Nejširší zkušenosti s přípravou, praktickým zapojením v podnicích i dalším doškolováním podnikových sociologů mají v Polsku, zejména na univerzitě v průmyslové Lodži. Celkem pracuje v Polsku přes 200 podnikových sociologů. Universita v Lodži vychovává ročně asi 15 specialistů pro tuto profesi. Polská Akademie věd koná několikrát do roka semináře, na nichž vystupují přední polští teoretici, avšak vždy i některý z podnikových sociologů, který předloží výsledky svých výzkumů. Účastníci hodnotí metodiku, validnost dosažených výsledků, zobecňují vlastní zkušenosti; teoretici pracovníci Akademie věd a vysokých škol informují o podobných výzkumech v jiných zemích, o nových metodických postupech a technikách výzkumu, nových vědeckých pracích atd.

Podnikový sociolog L. Hájek uvedl zkušenosti potvrzující užitečnost komplexních analýz řady problémů, jako je doprava do zaměstnání, závodní stravování, uplatnění osob se změněnou pracovní schopností aj. Na praktických zkušenostech potvrdil zásadu, že je vhodné vytvářet pracoviště, v nichž spolu se sociology pracují také psychologové. Další podnikový sociolog J. Ort ukázal vztah mezi výzkumnou a operativní prací podnikového sociologa a zdůraznil nutnost, aby si sociolog uměl získat důvěru pracovníků podniku a informoval je o problematice své práce.

*

Tato informace si nečiní nárok na úplnost přehledu průmyslové sociologie v socialistických zemích. Jejím úkolem je spíše ukázat hlavní tendence, z nichž nejvíce vyniká snaha integrovat získané poznatky ve společný poznatkový fond marxistické průmyslové sociologie a usnadnit a prohloubit tak její další rozvoj.

Jaroslav Kohout - Jaroslav Kolář

⁵ Citovaný protokol *Dny marxisticko-leninské sociologie v NDR*, s. 463, 464.

Stepaňan C. A.: XXIV. sjezd KSSS a metodologické problémy vědeckého komunismu

STUDIE

Katriak M.: Aplikace monografického přístupu při zkoumání sociální struktury

Schenk J.: K místu a funkcím modelů ve vztahu sociologické teorie a empirie

Ritomský A. — Bunčák J.: Využívání agregát-ních dat v sociologii

Zukalová O.: Obsahová analýza jako metoda sociologického výzkumu

Foltín B. — Mach F.: Rozbor kvalifikační struktury vedoucích pracovníků JZD

BOJ PROTI REVIZIONISMU A BURŽOAZNÍ IDEOLOGII

Urbánek E.: Ke kritice Dahrendorfovy koncepce tříd

Kvasnička J.: Věda v boji proti antikomu-nistické ideologické diverzi

ZE SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

Profilování sociologie zemědělství na VÚEPV v Bratislavě (*Sagara D.*)

O sociologická témata v Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1971 (*Kvasnička B.*)

Berlínské setkání filosofů a sociologů (*Roško R.*)

Sociologická problematika v sovětských filoso-fických časopisech (*Zukal V.*)

RECENZE

Hanke H. a kol., Kultur und Freizeit (*Gašpa-rec I.*)

Andrei P., Sociologie generala (*Repka O.*)

Sovětská mládež z hlediska sociologie (*Sl-oboda M.*)

Vlkov G., Sociológia vedy (*Macháčková O.*)

Goldthorpe J. H. a kol., The affluent worker in the class structure (*Francisci M.*)

ANOTACE

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obrán-ců míru 2, Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vy-chází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Ob-jednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v dubnu 1972. Číslo vyšlo v srpnu 1972.

Distributed throughout the world with the exception of the German Federal Republic, West Berlin and the socialist countries by John Benjamins N. V., Periodical Trade, Warmoes-straat 54, Amsterdam, Holland. Annual subscription: Vol. 8, 1972 (6 issues) Dutch Glds. 38,—.

© ACADEMIA, Praha 1972.